

‘आर्यभिषकृ’ पुस्तकावलि, अंक २ रा.

श्रीशंकर.

616.075

सुबोधवैद्यक.

उत्तराधि.

उपचारेण शमनं अपचारेण कोपनम् ।

एवं विज्ञाय सदैवः कुर्यात् संशमनक्रियाम् ॥

हारीतसंहितायां भगवानात्रेयः ।

मुंबई,

“ श्रीगोवर्धन मुद्रालयां ” त छापविलें.

(सर्वे हक्क स्वाधीन ठेविले आहेत.)

आवृत्ति दुसरी.

सन १९००.—शके १८२२.

किमत १ रुपया.

काण्डिर्वाणि

आश्रम

LB: 4: 6

N 14. 2

657

ग्रथोदेश.

होतां होइल तों बहुतेक रोगांची कारणे, मिदाने, लक्षणे व त्यांवर उपचार यांची माहिती, सुलभ व स्पष्ट रीतीने सर्वोंस व्हावी या उद्देशाने हें पुस्तक केळे आहे. हें पुस्तक, पूर्वार्थ व उत्तरार्थ अशा विभागांनी लोकांच्या पुढे मांडले आहे. ही या पुस्तकाची द्वितीयावृत्ति आहे, यावरून हें लोकांस पसंत पडले असावे असें दिसते. असाच लोकाश्रय मिळत जाईल तर आर्थवैद्यकाचे अनेक उपयुक्त ग्रंथ बाहेर पड्यास मोठे उत्तेजन मिळेल.

अर्पणपत्रिका.

श्रीमन्महाराज सरकार सयाजिराव गायकवाड

सेनाखासखलसमवरेवहाहर, राज्य बडाहे.

महाराजांची देशहितैक बुद्धि

उदार व रसिक अतःकरण,

देशसुधारणेच उत्कट यत्न, विद्याप्रसाराविषयो

अत्यंत आस्थापूर्वक वर्तन, इ० इ० इ०

अनेक सद्गुणांनां लुब्ध होऊन, हें पुस्तक,

महाराजांचे सेवेशी

अत्यंत पूज्य व सप्रेम बुद्धीने, आज्ञानुसार

सादर करीत आहे.

सुबोधवैद्यक-उत्तरार्ध-अनुक्रमणिका.

रोगाचे नांव.	पृष्ठ.	रोगाचे नांव.	पृष्ठ.
तृष्णारोग Disease of Thirst	१	वातरोग Rhmmahé disease	४७
दाहरोग Inflammation	२	वांतिरोग Vomitting	५३
देनी Small Pox	२	विद्रवि (गळू) Abscess	५७
नारू Guinea worm	३	विषरोग Disease of poisons	५८
नासारोग Diseases of Nose	५	विषूचिका. (मद्हामारी, पटकी.)	
नेत्ररोग Diseases of Eyes	७	Cholera	५२
पांडुरोग Scrofula}	१५	विसर्प Erysipelas	७४
प्रेमेह (परमा) Gonorrhœa	१६	विस्फोट. (फोड) Srupition	७५
बालरोग Diseases of children	२०	शिरोरोग Diseases of Brain	७६
भगंदर Fistula	२७	शीतपित्त Cold Bile	८१
भस्मकरोग Anemia	२८	शूलरोग Belly-ache	८२
मुखरोग Diseases of Face	२९	शोथरोग Swelling disease	८४
मूर्छारोग Fainting	३१	शोषरोग Raging thirst	८५
मूत्रकृच्छ्र Urithrites	३३	श्वास. (दमा.) Asthama	८६
मूत्राधात रेटेन्शन रुनिं ऑफ अराइन	३४	झीपद. (हात किंवा पाय मोठा होणे.) Elephantixs	८८
मुत्रस्वादा Urinary calculus	३५	संप्रहारी Dysentery	८९
मूत्ररेचनाची आवश्यकता व औषधे		स्वरभेद Aphonia	९१
Necessity of Dentic and Medicines	३६	ब्रीरोग Diseases of Women	९१
मेदोरोग Obesity	३७	हृद्रोग Heart Diseases	११०
रक्पित्त Blood Vomitting	३७	क्षयरोग Consumption	१११
रेचनाची आवश्यकता व औषधे		क्षुद्ररोग Common diseases	११५
Necessity of Purgation and Medicines	३८	वाजीकरण व धातुपुष्ट औषधे	
वमनाची आवश्यकता व औषधे		Aphrodisiacs and Medicines	१२०
Necessity of Vomition & Medicines	३९	चूर्ण Powders	१२३
व्रणरोग Ulcers	४०	गुटिका Pills	१२८
वातरक (रक्पित्त) Leprosy	४५	पाक Confections	१३१

निवंटशिरोमणी.

वरतीं लिहिल्याप्रमाणे हा महान संस्कृत ग्रंथ, सर्वांच्या उपयोगार्थ मूळ संस्कृतात छापला आहे. भाग १ ला, किंमत १२ आणे. भाग दुसरा किंमत ११० रु.

बृहन्निघंटु

बावीस तेवीस निरनिराळ्या भाषेतील नांवांचा अपूर्व कोश. संस्कृत, मराठी, गुजराथी, हिंदी, बंगाली, कानडी, इंग्रजी, लैटीन वैगेर अनेक भाषांत निरनिराळ्या औषधींना कोणकोणती नांवे आहेत त्यांचा संग्रह या पुस्तकांत केला असून, जहर त्या प्रसंगी लांवी विशेष माहिती टिपांमधून दिलेली आहे. या पुस्तकाचा उपयोग सर्व लोकांना अत्यंत आहे. कोणत्याही प्रदेशांत या पुस्तकाची जरुर फारच याहे असे. जनुभवावरून सिद्ध झाले आहे. किंमत फक्त दीड रुपया.

सुबोध वैद्यक

थोडक्यांत सर्व रोगांची मार्मिक माहिती व निवडक उपचार. अकारचिलहे रोगांची कारणे, लक्षणे वैगेर माहिती देऊन त्यावर सुलभ, खात्रीचे व निवडक उपचार यांत दिलेले आहेत. बालरोग, खीरोग इत्यादि महत्वाच्या वाबतींचाही यांत उत्तम भरणा केलेला आहे. थोडक्यांत रोगपरिक्षेची व परिभाषेची माहिती देऊन, सर्वसाधारण लेकांना जंगू वैद्यकाचा मोठा साहायकर्ताच व्हावा असा हा ग्रंथ केला आहे. पहिली आवृत्ति केव्हांच खपून हलीं दुसरी आवृत्ति खपत आहे. पूर्वार्ध किंमत आठ आणे, उत्तरार्ध एक रुपया.

हलींचा वीर्यनाश व त्यावर उपाय,

प्रस्तुतच्यां कालासाठी अत्यंत उपयुक्त पुस्तक. हेमंतोत्सव व्याख्यानमालेत दिलेले हें व्याख्यान आहे. हें इतके उपरक्त झाले आहे की याच्या वाचनापासून कित्येक तरुण माणसे सुधारून आपल्या कुंडचांतून जाणाऱ्या स्थिरतीतून बचावली आहेत. सर्वांना उपयोगी पडावे क्षणून किंमत फार कमी ठेवली आहे. फक्त तीन आणे.

नपुंसकमीमांसा

आणि काम संजीवन.

केवळ नपुंसकत्व किंवा खासारखी स्थिति उत्पन्न होण्याच्या निरनिराळ्या स्पष्ट कारणांची सशास्त्र माहिती होऊन शास्त्रीय रीतीने त्यावर कोणते उपचार आहेत हें कल्प्यासाठी हें पुस्तक फारच चांगले आहे. या वावरीतीने वागले पाहिजे व याचा प्रतिकार कितपत होऊं शकतो, याविषयीं या पुस्तकांत निरनिराळ्या अनेक ग्रंथावाराने भरपूर माहिती दिलेली आहे. या वरील रसायनांची व वाजीकरणप्रयोगांची शास्त्रशुद्ध माहिती यांत अतिशय दिलेलो आहे कि. ११० रु.

थोडक्याच दिवसांत लोकमान्यता पावलेले

तुलसी—सत्वार्क व सरबत.

आवालवृद्धांस घेण्यास आवडीचं असून उत्तम औषधाप्रमाणे !

तुलसीचं महत्व व उपयोग हीं सर्व जगांतील शोधक विद्वान् लोकानाही मान्य आहेत; तेव्हां त्यावद्वल जास्त लिहिणे नकोच. यांतील गुणांचा विचार करून सतत ११ वर्षांच्या परिश्रमाने ही योजना लक्ष्यपूर्वक तपासून—

वैद्यराज शंकर दाजी शास्त्री पदे सिद्ध केली आहे.

ध्यानांत ठेवा, की खच्या बाटलीवर “वै० शंकर दाजी शास्त्री पदे संशोधित” हीं अक्षरे छापलेली चिठ्ठी असते. ती तपासून घेणे.

तुलसीसत्वार्क.

बाटलीची किमत ४ आणे.

ताप, आव, मुरडा, अपचन, अजीर्ण, पोटांत वायु धरणे, पोट दुखणे, मलवद्वता, कफ इत्यादि विकारांवर याचा फारच चांगला उपयोग होतो.

शरीरांतील आम प्रमाणांत पचवून, पचनशक्ति, कफ व वात यांना समप्रमाणांत ठेवण्याची शक्ति तुलसीच्या अंगी आहे.

इतर औषधांवरोवर ‘अनुपान’ द्वागून याची योजना केल्यास हरकत नाही. आल्याचा रेस, तुलशीचा रेस वगैरे अनुपाने जशी वापरतात, खावदली सत्वार्क वापरण्याचा प्रघात पडला असून, खापासून फार उपयोग होतो.

सर्व ऋतूंत, सर्व ठिकाणी व सर्व लोकांस सारखे उपयोगी पडते.

शक्ति घेऊन अन पचन व्हावें; पोटांतील वायूचा नाश व्हावा, दूध पचाबै, वैग्याकरितां—दुखांत दिलें असतां दूध उत्तम पचन विकारांचा नाश होतो व शक्ति घेते.

बृहत्पाकसंग्रह,

शक्तिदायक पाकांच्या रूपाने रोगांचा नाश करण्याचे सुलभ साधन. पाक, अवलेह, मुरवे, शिंक वौरे अनेक निरनिराळया औषधांचा संग्रह यांत केला आहे. इत १ मोठा संग्रह दुसरीकडे मिळणे कठीण? एका पाकाचे निरनिराळे अनेक पाठ आहेत तेही सर्व यांत दिले आहेत, किंमत दोડ सूपया.

आयुर्वेदरहस्य अथवा वाग्भटार्थ विस्तार.

यांत वाग्भटार्थ रहस्य उत्तम रीतीने देऊन, खावर निरनिराळ्या ग्रंथकर्त्यांची मतांतरे भरपूर दिलेली आहेत. भाग पहिला, किमत १ रु. मंवई-आयुर्वेदविद्याल्यांत पहिल्या वर्षां शिकविष्यांत आलेल्या वाग्भटविषयाचा यांत सर्व भाग आला आहे.

सार्थ हारीतसंहिता

महार्षि आत्रेयांनी सांगितलेली.

चार प्रतीवरून प्रथमतः मूळ संस्कृत ग्रंथ सुधारून कायम केलेला देऊन, खा खाली त्याचे सरळ मराठी भाषांतर दिले आहे. आणि त्या प्रत्येक विषयांवर निरनिराळ्या ग्रंथकर्तारांची मतांतरे व शंकासमाधानाने देण्यासाठी विशेष वारकाईमें जितका स्पष्ट, मुद्देश्वर खुलासा करण्यासारखा आहे. तितका, त्या त्या ग्रंथकर्त्यांच्या आधारांसहित, हल्लोच्या नवया शोधांचा पूर्ण विचार करून टिपांगधून दिला आहे. भाग पहिला किमत १। (सव्वा) रुपया.

गर्भारपण वाळंतपण.

आर्योग्नि माहितीने ओतप्रोत भरलेले खियांना उपयुक्त पुस्तक.

खियांच्या कृतुग्रासीपासून तों मल होऊन त्याच्या संगोपनापर्यंतची एकंदर सर्व माहिती यांत दिलेली आहे. त्यासंबंधी रोगांचे निदान चिकित्सा वगैरे सर्व माहिती यांत आहे. किमत फक्त १ रुपया.

रसवैद्य.

पारा, सोने, चांदी, लोह, तांब्र, वेग, नाग इत्यादि सर्वांचे वर्णांने; त्यांचे शोधन, गस्ते करणे, रोगांवर देणे वगैरे सर्व माहिती; शिवाय खनिज औषधांचे वर्णनसह उपयोग; इत्यादि माहिती या पुस्तकांत फारच उत्तम व सुलभ रीतीने दिली आहे. पहिली आवृत्ति केव्हांच खापून दुसरी निधाली आहे. किमत १२ आणे.

सार्थश्रीचरकसंहिता.

फार प्राचीन ऋषिमान्य ग्रंथ !

या ग्रंथांचे महत्व अमेरिका वगैरे परदेशीयांनीही कवुल केले आहे. इंप्रजीतही यांचे भाषांतर झाले आहे. अशा ग्रंथांचे हैं मराठी भाषांतर आपल्या लोकांना किती उपयुक्त आहे हैं निराळे सांगण्याची जरूर नाही.

मूळसुदां मुरेख भाषांतर व भरपूर माहितीच्या ठिका, आर्थ प्रसंगविशेषांचे चित्रे, अशा रीतीने हैं पुस्तक भागवारीने छापून निघत आहे. सूत्रस्थान, पूर्वार्थ किंमत ३ रुपये. कलंपस्थान, किमत १४ आणे. पुर्दाळ भाग छापत आहेत.

पुष्कल ठिकाणी वरील अनुपानाच्या जिनसा—आले वैगरे मिळत नाहींत—तेथें सत्वार्काचा संग्रह लोक करून ठेवतात; खामुळे यांना नडीच्या बेळीं उच्चम उपयोग होतो.

तुळशीचा चहा.

व्यापासून जे वाईट परिणाम होण्याचा निर्णय शोधक लोकांनी केला आहे, तसले प्रकार या तुळशीच्या च्यापासून बिलकुल होत नाहींत. तर उलट जास्त फायदे होतात.

शीतता न होतां दूध पचतें; भूक लागते; शौचास साफ होतें; ताप वैगरे विकारांचा नाश होतो.

चहा घेण्याची संवय असणारांनी हा बहुगुणी चहा घेणे फार चांगले. चहाचे बदली थोडासा तुलसीसत्वार्क टाकावयाचा. एकंदर माहिती अनुपानपत्रकांत आहे.

(१) घेण्याच्या माहितीचा कागद बाटलीसोबत मिळतो.

(२) पोस्टमार्फिं मागाविण्यास खर्च फार येतो, झाग्न निदान ४। ६ बाटल्या एकदम रेलवेमार्फत मागविणे चांगले.

(३) किंमतीशिवाय प्यार्किंगखर्च ४ आणे पडेल. किंतीही बाटल्या मागविल्या तरी प्यार्किंगखर्च इतकाच पडेल.

(४) किंमत व प्यार्किंगखर्च पाटवून, नाटपेड पार्सलने रेलवेमार्फत बाटल्या मागवावया.

(५) एकदम दहा बाटल्या घेतल्यास १ बाटली फुकट मिळेल. व्यापारी व एंजंट होणारांस रीतीप्रमाणे क मीशन मिळेल. खावद्दल खालील ठिकाणी पत्रद्वारे किंवा प्रत्यक्ष मेटून ठराव करावा.

मुंबई, नवा नोगपाडा, {
आर्यभिषक्तार्थीलय, }

उन्हाळ्यांत शीततेकरितांही याचा उपयोग होतो. मात्र पाणी जास्त घालावें त्यामुळे उघंता न घाटतां त्रुषा शांत होते, पाण्याचा दोष होत नाहीं, भूक चांगली लागते, शौचास साफ होते.

सर्व प्रकारच्या प्रकृतीच्या मनुव्यांत याचा उपयोग होतो.

हवा कोंदट किंवा शीत झाली असतां, अथवा पावसाळ्यांत, पाणी कभी घेऊन त्यांत घेतले असतां हवेचा दोष नाश पावतो.

हिवाळ्यांत सर्व लोकांनी हें दुधात घेतले असतां फार चांगले. व्यापासून शक्ति येऊन, वात-कफाचा नाश होतो.

शरद ऋतुंत—दूध जास्त घेऊन त्यांत घेतल्याने फार उपयोग होतो.

मुलांना तर हे—

हरहेप घेण्याचे, निरोगी करणारे व आवडीचे उत्कृष्ट पेय आहे यांत बिलकूल संशय नाही.

(१) घेण्याच्या माहितीचा कागद बाटलीसोबत मिळतो.

(२) पोस्टमार्फिं मागाविण्यास खर्च फार येतो, झाग्न निदान ४। ६ बाटल्या एकदम रेलवेमार्फत मागविणे चांगले.

(३) किंमतीशिवाय प्यार्किंगखर्च ४ आणे पडेल. किंतीही बाटल्या मागविल्या तरी प्यार्किंगखर्च इतकाच पडेल.

(४) किंमत व प्यार्किंगखर्च पाटवून, नाटपेड पार्सलने रेलवेमार्फत बाटल्या मागवावया.

(५) एकदम दहा बाटल्या घेतल्यास १ बाटली फुकट मिळेल. व्यापारी व एंजंट होणारांस रीतीप्रमाणे क मीशन मिळेल. खावद्दल खालील ठिकाणी पत्रद्वारे किंवा प्रत्यक्ष मेटून ठराव करावा.

म्यानेजर आर्यभिषक्त.

वरील ठिकाणी, आणि त्याशिवाय पुढील ठिकाणीही विकत मिळेल:—पुणे, जगद्वितेच्छु प्रेस; व बुधवार नौक, आर्यभिषक्तार्थीलय-शाखा. नासिक, रघुनाथ वामन परचुरे. बंडोद्दं, श्रीसिंहाजीविजय आफीस. मुंबई, पाटणकर मंडळीचे दुकान, जिंतेकराची चाल; व फणसवाडी, स्वदेशीऔषधप्रचारक मंडळी. कन्हाड, दत्तो जिवाजी आफले, वकील. वैगरे, वैगरे.

प्रथम शिंगल व्यापासून जे वाईट परिणाम होण्याचा निर्णय शोधक लोकांनी केला आहे, तसले प्रकार या तुळशीच्या च्यापासून बिलकुल होत नाहींत. तर उलट जास्त फायदे होतात.

कारण—भय, श्रम, वल, हानि, यांहीं करून; व तिखट अंबट पदार्थाच्या योगाने, किंवा कोंवोपवासादिकेकरून, वायूसहवर्तमान जे पित्त, तें कुपित होऊन तालुस्थानाप्रत जाऊन तुषेला उत्पन्न करिते तृष्णेचे स्वरूप—मनुष्याला सर्व काळ पाणी प्यावयाची इच्छा होते, आणि पाणी प्याले असतांही तहान रहात नाहीं, पुनः इच्छा होते; तिला तहान झाणतात. (१) आंबवळकाठी, कमळ, कोष्ठ, साकीच्या लाशा, वडाच्या कोंवळ्या पारंदव्याच्या डिन्या, यांचे चूर्ण करून त्यांत मध्य मिळवून गोळी करून तोंडांत धरली असतां, तहान फार लागते ती व तोंडास कोरड फार पडते ती हीं दोन्ही दूर होतात. (२) श्रीखड—पूर्वदिवशी विरजलेले सुंदर चक्रादहीं २ शेर, पांढरी शुश्र खडीसाखर १ शेर, तूप ४ तोळे, मध्य ४ तोळे, मिरे २ तोळे, सुंठ २ तोळे वेलचीदाणे २ तोळे, इसके पदार्थ वारीक अशा स्वच्छ फडक्यांत घालून कापराच्या चूर्णाने सुगंधित अशा पात्रामध्ये चांगले मईन करून तयार करावे, याला श्रीखड झण्टात. हें सेवन केले असतां त्रुषा दूर होते. (३) खोने, रुपे, लोखंड तापवून पाप्यांत विक्षवून तें पाणी यावे. (४) पाण्यांत साखर अथवा मध्य घालून यावे. (५) काळींद्राक्षे, ज्येष्ठीमध्ये यांचा काढा करून यावा. (६) तांदुळांचे धुवण मध्य घालून यावे. (७) थंड पाणी व मध्य एकत्र करून शेरभर पाजावे. वमन होईल. नंतर त्रुषा व दाह शमेल. (८) तूप व दूध एकत्र करून प्यावे. (९) नाना प्रकारवर्वी पन्ही व सरवते प्यावो. (१०) जव भाजून पीठ करून थंड पाण्यांत-फार पातळ नाहीं व फार दाट नाहीं अशा बेताने तें कालवून त्यांत तूप मिळवून प्याले असतां, तहान व दाह, रक्तपित्त हे दूर होतात. पथ्य—हरीक, तांबूल, लाहाचे पीठ, भाजलेले सूग व हरभरे, केळफूल, कवठ, बोर, चिंच, कोहोळा, मयावळ कटोंली, आंबळे, ईडनिंबू, करवंद, महाळुंगा, गाईचे दूध, कडू व मधुर पदार्थ, चंदनाची उटी. अपथ्य—घास काढणे, अंजन, तैलाभ्यंग, धूम्रपान, व्यायाम, नस्य, उन्ह घेणे, दंतकाष, जडान, आम्ल, लवण, तुरट, त्रिकटु, अति तीक्ष्ण पदार्थ.

२. दाहरोग.

कारण व लक्षण—अति उष्ण पदार्थाचे सेवन, पित्तकारक पदार्थाचे भक्षण, मर्माभिघात, महा शळ्वांदिकांचा प्रहार, या कारणांनी हा रोग होतो. शरीर शुष्क व तस होणे, नेत्र आरक्त किंवा पीतवर्ण, हीं दाहरोगाचीं लक्षणे जाणार्ही. **उपचार**—
 (१) धणे, अ० धणे व बडीशोप अर्धवट कुटून, रात्री २४ तोळे पाण्यांत भिजत घालून सकाळी तें पाणी गाळून घेऊन त्यांत खडीसाखर ४ तोळे टाकून प्यावें. (२) शतधैत घृत अंगास लावावें. (३) रिक्त्याचा फेस किंवा कडुनिवाचा पाला वांदून त्याचा फेस अंगास चोलावा. (४) चेदनादि चूर्ण दुधांत द्यावें; ह्याणजे दाह, पित्त व उन्हाळी हे दूर होतात. (५) साळीच्या लाल्या व खडीसाखर यांचा काढा करून तो वारंवार देत जावा. (६) खजुराचे सरवत करून प्यावें. (७) गुळवेलीचे सत्व, जिरे व खडीसाखर यांशी द्यावें. गोंवर व देवी यांच्या दाहावरही हे द्यावें. (८) तांदुळाचे धुवणांत रक्तचंदन उगाळून त्यांत थोडी खडीसाखर घालून तें प्यावें. **पथ्य**—तांदूळ, मुग, मसुरा, हरभरे, जव, साखर, तूप, दूध, लोणी, कांकडी, कोहोळा, दाळिंब, पडवळ, मधुर रस. **अपथ्य**—मार्ग चालणे; खारट, पित्तकर असे पदार्थ, ऊन्ह घेणे, ताक, तांबूल, हिंग, मैथून, कडू, तिखट, उष्ण पदार्थ.

३. देवी (सं. मसूरिका.) व गोंवर.

कारण—तिखट, आंबट, खारट, शिळे व आंबलेले अन्न व विषादिकांनी दुष्ट झालेले अन्न, यांच्या सेवनेकरून वातादि दोष कुपित होऊन, दुष्ट झालेले जें रक्त त्याशीं मिळून, शरीराचे ठार्या मसुरांसारख्यां पुळया व उडवासारख्या पुळया उत्पन्न करितात, त्यांना मसूरिका किंवा देवी ह्याणतात. या रोगाचीं—ज्वर, कंडू, गात्रभंग, अम, त्वचेचे ठार्या मूज, हीं लक्षणे होतात. जशा देवी येतात तसाच गोंवरही येतो. गोंवर हा वहुशः मुलांसच येतो. देवी मोळ्या मनुष्यांसही येतात. देवीच्या रोगाचीं स्वच्छता जास्त ठेवावी. **उपचार**—(१) कडू पडवळ, कडुनिव, कुटकी, नागरमोथे, अडुळ्या यांचा काढा यावा, ह्याणजे अपक केवी असल्या तरी पक्त होऊन त्यांचे शोधन होतें. (२) वोरीच्या पाल्याचा रस ह्याशीचे दुधांतून यावा. (३) गोरोचन अथवा ह्याशीचे तूप३ दिवस, ह्याशीचे दुधांतून शक्तीप्रमाणे यावें. अथवा गाढीचे दूध पाजावें; ह्याणजे देवी चांगल्या उठतात. (४) राळ, हिंग, लसून यांची धुरी यावी; ह्याणजे क्षतांत किडे पडत नाहीत. (५) गोंवराचा व देवीचा, मुलांच्या अंगांत दाह बसतो तो निधण्यास गुलकंद यावा, सराब्याचे चूर्ण तूपसाखरेशीं यावें; गाईच्या निरशा दुधांत तूप व खडीसाखर घालून तें यावें, गाईच्या लोण्यांत जिंयाचे चूर्ण व खडीसाखर घालून यावें. (६) गरांचे पाणी अथवा पोईसराच्या पानावरील पाणी

यावे. (७) देवीमध्ये फोड फुटून दाह होतो त्यास गोंवन्यांची राख, वाटाणे व र-क्करोड यांचे चूर्ण लावावें, ह्याणजे सुकतांत. (८) कडूपडवळ, गुळवेल, नागरमोथे, अडुळ्या, धमासा, किराईत, कडुनिव, कुटकी व पित्तपापडा यांचा काढा यावा. हा आममसूरिकेला शमवितो व पाक ज्ञाला असतां त्यांचे शोधन करितो. हा काढा-दाह, ज्वर, विसर्प, व्रण व पित्तव्रण यांवर ही यावा. देवीचा उवरही शांत करण्याविषयीं याहून दुसरे औषध नाहीं. (९) नेत्रांमध्ये देवी आल्या असतां कसईचे वीं व ज्येष्ठमध्य यांच्या काळ्याने नेत्र धुवावे. (१०) कडुनिवाच्या पाल्याच्या काळ्याने देवीचे त्रण धुवावे. (११) वड, उंवर, पिपळ, पिपरी व नांदहस्ती चूर्ण, वाहणाच्या देवीवर उधलावें, किंवा गोंवन्यांची राख अथवा गोंवच्यांचे चूर्ण उधलावें. (१२) चाकवताचा अ० ब्राह्मीचा रस मधार्शी यावा. (१३) देवीने डोळयांत फुले पडल्यास मोगली एरंडाचे विकांत पांढरी गुंज उगाळून अंजन करीत जावें. (१४) चिंचो-क्याचें व हळदीचे समभाग चूर्ण थंड पाण्याशीं, किंवा अडुळ्याचा रस व ज्येष्ठमध्य, अ० चमेलीचा रस व ज्येष्ठीमध्य यांतून एक औषध—देवीची सांत गांवांत येतोच आरंभी तीन किंवा ७ दिवस प्राशन करावें, ह्याणजे त्याला देवी कधींही येणार नाहीत. **पथ्य**—तांदूळ, चणे, मूग, मसुरा, जव, पडवळ, कारले, केळे, शेवगा, डाळिंब, धातुवर्धक अन्नपान, ऊस, तूप. **अपथ्य**—ऊन्ह, तिखट, आंबट, श्रम, वारा घेणे.

४. नारू. (सं० स्नायुक.)

नारूच्या उत्पत्तीचे कारण—ज्यांत फार जिंवंत पाणी नसतें, ज्यांचा प्रवाह नाहीं व ज्यांत कपडे वैगेरे धुतले जातात, असे जे लहान तलाव अथवा विहिरी, त्यांचे पाणी व नासलेले पाणी पिण्यापासून, अथवा तें वापरल्यापासून शरीरांत नारू उत्पन्न होतात. नारूच्या योगाने सूजा उत्पन्न होते, ती फुटते व त्यांतून सुतासारखा वाटोळा व पांढरा असा जीव उत्पन्न होतो. तो त्या क्षतातून हळूहळू वाहेर निघतो व तो तुटला असतां जास्त कोप पावतो, पुनः स्थानांतरीं उत्पन्न होतो व तो वाहेर निघाला असतां सुजेची शांति होते. या रोगाला स्नायुक (नारू) ह्याणतात. नारू हाताच्या किंवा पायाच्या धक्याने दुखवला किंवा तुटला असतां अंग आंखडतो, किंवा वांकडे करितो. नारू शरीरांत उत्पन्न व्हावयाचा असला ह्याणजे आर्धी कोणा कोणाच्या आंगावर पित्तासारखा लाल गांधी उत्पन्न होतो, व तेणेकरून देहाची फार आग होते. स्नायु-करूप-वाताधिक नारू काळा व रुक्ष असतो; त्यांत ठंका लागतो. पित्ताने नील व पीतवर्ण असून दाहयुक्त असतो. कफाने जाड, मोठा, जड असा असतो. दंदापासून उत्पन्न होतो तो दोन दोषांच्या लक्षणांनी युक्त असतो; रक्ताने होतो तो आरक्तवर्ण असतो, त्यांत दाह फार होतो; आणि त्रिदोषापासून होतो तो तीन दोषांच्या लक्ष-

णांनी युक्त असतो. नारुवर दिसपे वरचे उपचार करावे. उपचार— (१) वातज नारुवर फणी निवडुंगाचे मूळ गोमूत्रांत वांटून लेप करावा. (२) पित्तज नारुवर वड, उंवर, पिपळ, नांदखख व वेतस यांच्या सालीच्या कलकाने लेप करावा. (३) कफज नारुवर कांचनाच्या सालीच्या कलकाने लेप करावा. (४) द्रुंदूज नारुवर पूर्वी सांगितलेल्या दोन औषधांनी लेप करावा व त्रिदोषजावर त्या सर्व औषधांचा लेप करावा. (५) रक्तज नारुवर वड व चिंच यांच्या सालीचा लेप करावा. (६) कोष्ठ, हिंग, सुंठ, शेवगा यांचे चूर्ण वांटून प्यावे व यांचाच लेपही करावा. (७) शेवगयाचे वी व मूळ वांटून, संघव कांजीसाहित एकत्र खलून लेप करावा; अथवा लसूण, चित्रक, मोहन्या यांचा लेप करावा. तेणेकरून स्नायुकपिंडिका ह्याजे पोट्याचे गोळे इत्यादिक शांत होतात. (८) वास्त्रांचे वीं गोमूत्रांत वाटून त्याचा लेप करावा. (९) चुना व विडलोण पाण्यांत कालवून त्याचा लेप करावा. (१०) तानाचे (वासनवेलीचे) मूळ पाण्यांत वांटून प्यावे. (११) ताकाशी किंवा तेलाशी आस्तकधाचा, किंवा पांडळांचा गोकणीचा किंवा शेवगयाचे मूळांचा लेप करावा. (१२) पुरुषाच्या मूत्रांत हळद वाटून लेप करावा. (१३) डोरलीचे मूळ पुरुषाच्या मुताशी किंवा अश्वत्यपत्राशी वाटून ऊन्ह करून तुपांत तकून गुलाबरोवर ३ दिवस खावे. (१४) निर्गुर्दाचे पाल्याचा रस २ तोळे, त्यांत गाईचे तूप २ तोळे घालून तो घ्यावा. या प्रमाणेज दिवस करावे. (१५) हिंग, टाकणखार हे प्रत्येक ३ मासे घेऊन चूर्ण करून सात रोज सांजसकाळ घावे; ह्याजे निश्चयाने नारुचा नाश होतो. (१६) पिपळमूळ थंड पाण्यांत वाटून प्यावे किंवा कस्तुरी तुपांत टाकून घ्यावी; ह्याजे मोठा वाढलेलाही नारु शांत होतो. (१७) अतिविष, नागरमोथा, पिपळी, भारंगमूळ, वेहेडे यांचे चूर्ण गरम पाण्याशी प्राशनार्थ घ्यावे. (१८) पारव्याची विषा मधांत कालवून गोळी करून गिळून जानी. ती मोठ्या वाढलेल्या नारुचा नाश करिते. (१९) वार्गे भाजून दद्याशी भरित करून नारुवर सात दिवस घांधावे. (२०) धोड्याचे पाल्याचा रस २ तोळे व तूप २ तोळे एकत्र करून घावे, अंमल घेऊल, त्यास दुसरे दिवशी उतारा दहनित घ्यावा. (२१) रुईच्या अ० शे. राच्या चिकाचा लेप करावा. (२२) धोड्याची पाने २०, विष्यांत भक्षावयास घावी. (२३) पापडखाराचे चूर्ण ३ मासे. अदपाव दद्यांत घालून घावे, या प्रमाणे दिवसांतून तीन चार वेळ घावे. दिवसास भोजन वर्जय. रात्रौ भोजन करावे. या प्रमाणे एक दिवस घ्यावे. (२४) एक नारळ पोखरून, छिद्रांतून त्यांत नवसागराची पूड तीन माशापासून ६ मासे पर्यंत भरावी व छिद्र बंद करून ठेवावे. दुसरे दिवशी प्रातःकाळी

लांतील सर्व पाणी प्यावे व खोवरे खावे. संध्याकाळपर्यंत पाणी न पितां उपोषित राहावे. सूर्यास्तानंतर अंगास शेण लावून ऊन्ह पाण्याने स्नान करावे. नंतर दर्हीभात खावा; ह्याजे अंगांतील सर्व नारु मरून जातात. (२७) नारुच्या फोड्यावर कल्लालीचा कांदा उगाळून त्याचा बारीक ठिपका घावा; ह्याजे फोड फुटतो. नंतर त्याच्या छिद्रावर काडीने वरील औषधाचा एक ठिपका घावा. (२८) कोबड्याची विषा, पारव्याची विषा व हिंग हीं तिन्ही समझाग घेऊन, वडी करून ती नारुवर वसवावी. (२९) विष्यांतून अ०गुळांतून कातणीचे घर अगार सर्पांची कांत १।२।३ दिवस खावी. (३०) कुचल्याची वी अ० कुचल्याची वी व सोमल यांचा तीन दिवस लेप घ्यावा. (३१) शेवगयाची साल कुटून वांधावी. (३२) तागाचे वीं वाटून ऊन्ह करून सोसदेल तितके ऊन्ह ऊन्ह नारुवर वांधावे. (३३) सावण व कांच्याच्या पाकळ्या तुपांत तकून नारुवर वांधावा. (३४) रिंगीची मुळी व हिंग हीं वांटून लांची ३ दिवस पिंडी वांधावी. (३५) नारु फुटल्यावर रिठा व पांढरा काथ हीं समझाग पाण्यांत उगाळून त्याचा लेप, विष्याचे चार पांच पानांस देऊन, तीं पाने एकावर एक अशीं नारुवर वसवून वांधावी, व तीन दिवस सोडून नये; ह्याजे नारु मरून जातो. (३६) लसूण, चित्रक व मोहन्या हीं पाण्यांत वांटून त्यांची वडी नारुवर वांधावी. (३७) नवसागराची पृष्ठ अर्धतोळा तूपभाताशीऱ्यावी. (३८) ६ गुंजा हिंग विस्तवावर भाजून, या प्रमाणे दिवसांतून तीन वेळां घ्यावा. (३९) ३ मासे कटकीची लाही गुळांत कालवून ३ दिवस घावी; ह्याजे अंगांतील सर्व नारु जळून जातात. व पुन: जन्यमर नारु होण्याची भीति रहात नाही. (४०) नारु फुटला ह्याजे लावर रामेड्याचा ओला पाल्या वांटून वांधावा; ह्याजे नारु चार प्रहरांत मरून वाहेर येतो.

७. नासारोग.

कारण— घुके, वायु, अतिभाषण, अतिविद्रा, अतिजागरण, निर्वातिक व उंच असे उपधान, भलतेच दुष्ट उदकाचे ग्राशन, जलकीडा, वांति व रडणे यांचा नियंत्र, चाणी वातप्रश्यान दोषाचा कोप होऊन, ते नासारोगाला उत्पन्न करितात. हे नासिकारोग ३४ प्रकारचे आहेत. **पूतिनास्य—** गळा व टाळा यांमध्ये दुष्ट झालेल्या दोषांशी दायु सिथित होऊन, नाक व तोंड यांच्या मार्गांने तुर्गेघयुक्त क्लेष्मा वाहेर निघतो; त्याला पूतिनास ह्याणतात. **नासापाक—** नासिकाश्रित पित्त दुष्ट होऊन नाकांत ब्रण उत्पन्न करिते, आणि नाक आंतून पित्त व पुवाने ओले असते, गंध-युक्त लस वाहेर, त्यास नासापाक झाणतात. **पूयरक्त—** मस्तकांत वातादि दोष आपापल्या कारणाने कृपित झाले असतां अथवा त्या ठिकाणी काष्ठादिकांचा अभिघात

ज्ञाला असतां, नाकांतून पुनर्नें मिश्रित रक्त वाहते; त्याला पूयरक्त द्यणतात. पीनस-कफवायूचे कोपेकरून मनुध्याचे नाक ओढल्यासारखे होऊन, कोरडे पडून फिरून चिघळते, फिरून बंद होते, सुगंध दुर्गंध याचे ज्ञान रहात नाही, धुरासारखे श्वासोच्छ्वास निघातात, व पडशाचे लक्षणेकरून युक्त असतो; या रोगाला पीनस द्यणतात. नासापरिशोष—नाकाचे द्वार वायूने अत्यंत सुकविले असतां, मनुध्य मोळ्या कष्टाने खालीं वर श्वास टाकतो; त्यास नासा० द्यणतात. पीनसरोगावर—(१) सर्वकाळीं कोणासही पीनस ज्ञाला असतां, दद्यांत मिरपूड व गूळ घालून भक्षण करावें; द्यणजे दुर्निवार पीनसाचा नाश होतो. पथ्य—घृतयुक्त गव्हाचे अन्न. (२) मिरपूड व गव्हाचे अन्न भक्षण करून निजतेवेळीं थंड पाणी प्यावें; द्यणजे पीनस व अर्धशिशी वैगरे मस्तकरोगांचा नाश होतो. (३) जुनी तपकार ओढावी. (५) पाठादितैल.—पहाडमूळ, हल्द, दास्तुल, मोरवेल, पिंपळी, जाईचीं पाने, दांतीचे मूळ, हीं सात औषधें समभाग घेऊन व कल्काचा पाक चांगला होण्यासाठी तेलाच्या चौपट पाणी त्यांत घालून, तेल शेष राहीपर्यंत पाक करून तेल घाळून द्यावें; व नाकांत घालावें. तेणेकरून मोठा दुर्वर पीनस रोग दूर होतो. (६) जायफळ, पुच्कर-मूळ, कांकडशिशी, सुंठ, मिरी, पिंपळी, घमासा व बडीशेप यांचा काढा किंवा चूर्ण, आल्याच्या रसाशीं यावें; द्यणजे पीनस, स्वरभंग, तमक श्वास, हलीमक, सन्त्रिपात, कफ, वात, खोकला, दमा यांचा नाश होतो. (७) एरंडेल दिवसांतून वरेच वेळ नाकांत ओढावें. पूतिनासावर—(१) व्याार्थीतैल—रिंगणी, दर्तीमूळ, वेखंड, शेवग्याची साल, तुळशीचीं पाने, रासना, सुंठ, मिरी, पिंपळी व सैधव समभाग घेऊन कल्क करून, त्यांत कल्काच्या चौपट तिळाचे तेल घालावें व तेलाचा पाक करावा व तें नाकांत घालावें. (२) शिशुतैल—शेवग्याची साल, रिंगणी, तज, वळ बीज, सुंठ, मिरी, पिंपळी व वेलाच्या पानांचा रस, यांत तेल सिद्ध करून (तेलांत कांकडा भिजवून पेटवावा, तडतडला नाही द्यणजे तेल सिद्ध झालें.) नाकांत घालावें. नासापाकावर—(१) राळ, अर्जुन, उंवर, कुडा यांच्या सालीचा काढा करून त्यांने नासापाक धुवावा व यांचाच काढा व कल्क यांत घृत सिद्ध करून नाकांत घालावें. पूयरक्तावर—(१) माका, लवंगा, ज्येष्ठमध, कोष्ठ व सुंठ यांच्या काळ्यांत घृत सिद्ध करून त्यांचे नस्य करावें, द्यणजे तें अस्थिगत रोग व पीनस यांचा नाश करून आणखीं इतर शिरोरोगांचा नाश करील. नासापरिशोषावर—(१) साखर घालून दूध प्राशन करावें. नाकांतून रक्त पडतें त्यास—(१) थंडपाण्याची घडी ताळवेचर ठेवावी. (२) गाईचे तूप नाकांत घालावें. (३) डार्लिवाच्या कुलांचा, अ० थांब्याचे कोईचा, कांद्याचा, दूर्वाचा रस, यांतील एक रस नाकांत पि-

लावा. (४) तुपांत आंवळकटी भाजून वांटून तिचा मस्तकावर लेप करावा. (५) कुंभाराच्या चाकावरील माती पाण्यांत कालवून मस्तकावर लेप करावा. पडशावर—(१) निजतेवेळीं ताजे फुटाणे खावे. वर पाणी पिऊ नये. (२) आंवळकाठी, सुंठ, मिरी, पिंपळी यांचे चूर्ण, तूप व गूळ यांत यावे. (३) अफू उगाळून नाकावर लेप यावा. (४) सुंठ, दालचिनी व मिरी यांचा खडीसाखर घालून काढाकरून निजतेवेळीं यावा. (५) वाकांडी किंवा नाकशिंकीचा पाला हुंगावा. (६) नवसागर व चुना हातावर चोकून हुंगावा; पडसें व मस्तकशूल दूर होतो. (७) कडूदोडक्याची पूड हुंगावी. (८) रुईच्या चिकात राख भिजवून ती सुकवून नाकांत ओढावी, द्यणजे शिंका येऊन मस्तक हलकें होतें. (९) जायफळ दुधांत उगाळून किंचित् उष्ण करून मस्तकास लेप करावा. (१०) सुंठ, दालचिनी यांचा लेप मस्तकावर करावा. (११) पातीचा चहा, आले, दालचिनी हीं कढवून त्यांचा चहा प्यावा. (१२) तूप, तेल यांणीं युक्त सांतूचा धूर प्राशन करावा. तो पडसे, खोकला व उचकी यांचा नाश करितो. (१३) वेखंडाचे किंवा ओऱ्याचे चूर्ण कहन तें वस्त्रांत बांधून हुंगावें. (१४) कचोरा, भुईआंवळी, सुंठ, मिरी, पिंपळी यांचे चूर्ण, तूप व गूळ यांशीं यावें. तें महाघोर पडसें; पाठ, हृदय व वस्ती या ठिकाणच्या शूळांचा नाश करितें. (१५) टाकळीच्या पानांचा पुटपाकाने रस काढून, तिचाचे तेल व सैधव घालून संपूर्ण प्रतिशयायावर भक्षणार्थ यावा. हें परम उत्कृष्ट औषध आहे.

६. नेत्ररोग.

कारण—अंग संतस असतां शीतोदक्काने स्नानादिक करणे, दूर दृष्टि देऊन निरंतर पाहणे, यथाकाळीं निद्रा न करणे; घास, धूल आणि धूर, यांचा नेत्रांस स्पर्श होणे, ओकारी थांबविणे; अति ओकान्या; पातळ अन्न व पाणी यांचे अतिसेवन, मल-मूत्र व अपानवायु यांचा वेग जिरवणे, निरंतर रोदन, ताप, क्रोध, शिरस्ताडण, अति मयपान; ज्या क्रृतंत जें करावयाचे तें न करणे; झेश, अभिघात, अति मैयुन, अश्रूचा वेग धारण करणे, अति सूक्ष्म पदार्थांचे निरंतर अवलौकन, इत्यादि कारणांनी नेत्ररोग उत्पन्न होतात. हे ७८ प्रकारचे आहेत. **अभिष्पृष्ट** (डोळे येणे)—नेत्ररोगाला प्रायः अभिष्पृष्ट कारण आहेत. हे वात, पित, कफ आणि रक्त असे चार प्रकारचे आहेत. **अधिमंथः**—अभिष्पदावर कांहीं औषधोप वार न केला असतां, ते वाढून त्यांचासून ४ प्रकारचे अथिमंथरोग डोळ्यांमध्यें होतात. या रोगांत डोळ्यांला तीव्र वेदना होऊन अधें डोके वर फोडून काढल्याप्रमाणे होतें. **शुक्र** (फूल)—हें सवण व अव्रण असें दोन प्रकारचे आहे. **तिमिरः**—दृष्टिदोषांमुळे डोळ्यांपुढे नाना प्रकारचीं रूपें दिसतात; त्यास तिमिर द्यणतात. **कंच**—(मांतीचू—)—तृतीय पटलगत

(१) जिनका पर्ह शाकभूज माली मसांग निवास इकलावन्ते तांपू (५) यांत्र दोषांला काच ह्यणत. लिंगनाश-तोच काच चवथ्या पटलांत गेला ह्यणजे दण्डीचा रोब करितो; खास लिंगनाश ह्यणतात. हा फार वाढण्यापूर्वी आकाशांत चंद्र, सूर्य, नक्षत्रे, विजा व तेजस्वी पदार्थ दिसतात. अमरोग. (वडस)-डोळ्यांच्या सफेत भागावर पातळ, विस्तीर्ण, काळसर, इयामवर्ण व तांबूस लाल, पांढरे, कठींग असें जें मांस वाढते त्यास “ वडस ” असे ह्यणतात. अर्जुन (अहिरा)-डोळ्यांच्या पांढर्या बुबुलावर सशाच्या रक्कासारखा जो एक बिंदु उत्पन्न होतो, त्यास “ अहिरा ” ह्यणतात. स्नाव किंवा नेत्रनार्दी. (लासूर)—वातादिदोष अश्रुच्या मार्गाने संधंत प्रवेश करून ते आपल्या लक्षणांनी युक्त असा स्नाव उत्पन्न करितात. खाला नेत्रनार्दी ह्यणतात. अंजनार्थी शलाका:-शिसे तापवून तें त्रिफक्का, माका, सुंठ यांचे काढे व तूप, गोमूत्र, मध आणि शेळीचे दृध, यांत ओतून शुद्ध करावें; अ० त्रिफल्याच्या काळ्यांत १०० वेळ विज्ञवावें, आणि ट्याची शलाका आठ अंगुळे लांब व दोहों टोकांस किंचित वारीक अशी असावी. तिचीं शेवें वाटाण्याएवर्दीं जाड असावी. ही सखद नुसती डोळ्यांत फिरविली असतां गुणकारी होते. अंजन करणे ते प्रथम डाव्या डोळ्यास करून नंतर उजव्यांत करावें. डोळ्यांत बिंदु सोडणे, तो रात्री कधींही सोडू सये. अभिष्ठंद ह्यणजे डोळे येतात त्यावर—(१) कापूर, हळद, लोध्र, तुरटी, कडूनिवाच्या विया, अफू व रक्तव्यावोळ यांचा निवाच्या रसांत खल करून त्याचा डोळ्यांवर लेप करावा. (२) एक रसभारित लिंबू घेऊन त्याची एक वारीक व एक मोठी अशा दोन फांका कापाच्या; थोरल्या फांकीवर लोखंडाचा कीस व दांतवण एकत्र करून घालावें; व ही फांक हळदनीं पिंवळे केलेल्या स्वच्छ फडक्यांत गुंडाळून ती पोतडी डोळ्यांवर वारंवार फिरवावी; ह्यणजे कंडू, लाली, खुपन्या वगैरे विकार नाश पावतात. (३) रसांजनाचा; हरीतकी आणि आल्याचीं पाने यांचा; वेखंड, हळद व सुंठ यांचा; अथवा सुंठ व गेहू यांचा लेप करावा. (४) अडूळसा, हरीतकी, कडूनिव, अंवळकाठी, नागरमोथा व सुकलेला मुळा, यांचा काढा, करून यावा. तो रक्तस्नाव आणि कफ यांचा नाश करितो व नेत्रांना हितकर आहे. (५) सुरवारी हिरडा व तुरटी पाण्यांत उगाळून अंजन करावें. (६) दांतवण व अफू यांचा निवाच्या रसांत लोखंडी तव्यावर खल करून डोळ्यांवर लेप करावा. (७) हळदीची पूड, तुरटी व अफू यांत निवाचा रस घालून तांब्याचे परातीत एक प्रहर खल करून त्याचा लेप करावा. (८) सैंधव, दारुहळद, गेहू, सुरवारी हिरडा व रसांजन हों पाण्यांत उगाळून त्याचा डोळ्यांवर लेप करावा; ह्यणजे सर्व नेत्रोगांचा नाश होतो. (९) भुयआवळी व सैंधव हीं तांब्याचे भांज्यांत थंड पाण्याशी खलून त्याचा डोळ्यांवर लेप करावा; ह्यणजे नेत्रपीडा दूर होते. (१०) निवळीचे वीं

मधांत उगाळून त्यांत थोडा कापूर घालून त्याचे अंजन करावें. (११) त्रिफल्याच्या काळ्याचे कोमट कोमट थेंब डोळ्यांत सोडावे. (११) डोळे येतील असे वाटल्यास दोन्ही आंखावर विळ्याच्या बारीक फुल्या घालावा. (१३) तुना, गळ व घेरो-सा यांची दोन्ही आंखावर पटी बसवावी; ह्यणजे त्वरित विकार दूर होते. (१४) पिंवळ्या घोळ्याचा (विलायताचा) चीक डोळ्यांत घालावा. (१५) डाळिंचाची पाने वांटून लेप करावा. (१६) जस्ताचे फूल १ भाग, ४ भाग तुरटी, यांचा चांगला खल करून ती पूढ २ गुंजा घेऊन, त्यांत सव्वा तोळा पाणी घालून दिवसांतून दोन वेळ डोळ्यांत घालावें; ह्यणजे आलेले डोळे, गळ, चिकटा व लाली यांची शांति होते. नेत्रशूलावर—(१) कांजी, सैंधव, तेल व मोरवेलीचे मूळ हीं एकत्र काशाच्या पांत्रांत खलन लेप करावा. (२) मीठ, तेल (शिरसांचे तेल) व कांजी, काशाच्या भांज्यांत घालून दगडाच्या बस्याने घोंटावीं, आणि गेंवन्याच्या अमीवर तापवून त्यांत वकरीचे दूध घालावें आणि लेप करावा. ह्यणजे नेत्रशूल, स्नाव, सूज, आरक्ता, अभिष्ठंद व अधिमंथ यांचा नाश होतो. (३) सैंधव, लोध्र एकत्र करून तुपावर भाजावें व कांजीत वाटून पांढर्या वस्त्रांत बांधावें; त्याचे बिंदु नेत्रांत पिलावे; ह्यणजे कंडू, दाह आणि ठणका यांचा नाश होतो. (३) सैंधव व लोध्र हीं भाजून मध व तूप यांत वांटून त्याचा लेप व अंजन करावें; तें तत्काळ नेत्रोगाला शमवितें. (५) निवाचा रस लोहपात्रांत घालून दाट होईपर्यंत घोंटावा, व त्याचा लेप करावा, तो नेत्रोगाला शांत करितो. (६) तुक्स व बेलपत्रे यांचा समभाग रस, व दोहोंच्या समान स्त्रीचे दृध, हे काशाच्या ताटांत घालून त्यांत गर्जिपळीचे चूर्ण घालून तांब्याच्या वाईने एक प्रहर घोंटून त्याचे अंजन करावें. डोळ्यांत फुले पडतात त्यावर—(१) पांढर्या वसूची मुळी तुपांत उगाळून अंजन करणे, ह्यणजे फूल झडतें. मधांत उगाळून घातल्यास नेत्रास नेहमीं गळ लागते ती दूर होते. हीच मुळी तिळाच्या तेलांत उगाळून घालावी, ह्यणजे तिभिराचा नाश होतो. दुधांत उगाळून घालावी, ह्यणजे कंडू शमतो. पाण्यांत उगाळून घातली असतां पटल दूर होतें. कांजीत उगाळून घातली असतां रातांधळे जातें. (२) गाईचे दह्यांत सुंठ उगाळून अंजन करावें. (३) सुवर्णमाळिक मधांत उगाळून अंजन करावें. (४) वडाचे चिकांत कापूर वांटून अंजन करावें, ह्यणजे दोन महिन्याचे फूल असलें तरी दूर होईल. (५) करंजबीजाच्या चूर्णाला पळसाच्या फुलांच्या रसाच्या अथवा काळ्याच्या पुष्कळ भावना घाव्या; व त्याची लांबोळी गोळी करून तिचे अंजन करावें. यांने डोळ्यांतील मांसवृद्धी व फुलाचा नाश होतो. (६) समुद्रफेस, सैंधव, शंख व शेवग्याचे वीं, यांची लांबोळी गोळी करून तिचे अंजन करावें, ह्यणजे शस्त्रांते

कापून काढेल्याप्रमाणे, शुकादिकांचा नाश होतो. (७) उपरसाळीचा काढा सध घालून ब्रणशुकावर यावा. (८) चंदन, गेहू, लाख, जाईच्या कळ्या या वांटून त्याची वात करावी, ती ब्रणशुकाचा नाश करिते व रक्काला साफ करिते. (९) कडू पडवळ, कुटकी, दारुहळद, कडुर्निव, अडुल्सा, त्रिफळा, धमासा, पित्तपापडा व त्राय-माण हीं प्रत्येक ४ तोळे, आंवळ्याचा रस ६४ तोळे व पाणी १०२४ तोळे, तूप ६४ तोळे; किराईत, कुडा, नागरमोथा, ज्येष्ठमध, चंदन व पिपळी यांचा एकेक तोळा कल्क घालून घृत सिद्ध करावें; तें शुक्रोगावर यावें; द्यणजे नेत्रांला हित होतें व नाक व कानसं-वर्धी रोग नेत्रवर्तम, नेत्रवचा, मुखरोग, ब्रण, कावील, विसर्प, गडमाळा यांचा नाश करिते. (१०) पिपळी, समुद्रफेस व सैधव, यांचे चूर्ण व मध, कांशांच्या पात्रांत घालून खल करावा; व त्यांचे नेत्रांला अंजन करावे. (११) मोहाची अंतरसाळ अथवा वेहडा किंवा सैधव हें मधाशीं उगाळून अंजन करावे. (१२) जाईचा पाला, ज्येष्ठमध हे तुपावर भाजून कोमट पाण्यांत किंवा चीदुरावांत वांटून त्याचे, डोळ्यांत विटु पिळावे. (१३) आंवळ्याची, कडुर्निव व कवठ यांची पाने; ज्येष्ठमध, लोध, खैराची साळ, तीळ यांचा काढा थंड करून नेत्रांत घालावा, तो अनेक प्रकारच्या नेत्रशुकाचा नाश करितो. अजकाजात, द्यणजे डोळ्याच्या कळ्या भागावर शे. कीच्या बाळलेल्या लेंड्यासारखे व फार दुखारणे, व तांबूस, चिकट असे अशु वा. हणरे, असे जे वाढते द्यणजे 'ढीग' वाढतो, त्यावर—सैधव, घोड्याचा खूर, गोरोचन, यांना भोकरीच्या सालीच्या रसांत उगाळून तो नेत्रांत घालावा, द्यणजे अजकेचा नाश करिते. **काचार्विदूवर-**(१) मिरी १। मासा, पिपळी पाव तोळा, समुद्रफेस पाव तोळा, सैधव १। मासा, व २। तोळे सुरमा हे एकत्र करून वारीक खल करावा; याला पूर्णजन द्यणतात. हें कंडू, काच, कफ आणि मळ यांचा नाश करिते. (२) मेडशिरीचा पाला, सुरमा व शंख यांचे अंजन करावे. (३) मन. शीळ, सैधव, हिराकस, शंख, सुठ, मिरी, पिपळी व रसांजन यांची मधांत खलून गोळी करून तिचे मधाशीं अंजन करावें; तें कांच, शुक, वडस व तिमिर यांचा नाश करिते. (४) लोहपात्रांत त्रिफळ्याचा काढा तूप घालून ठेवावा व संध्याकाळी भोजनोत्तर प्राशन करावा; द्यणजे एक महिन्यानें आंधळ्यालाही दिसू लागते. (५) मावळ्याचा रस ६४ तोळे, तेल १६ तोळे, ज्येष्ठमध १६ तोळे, दूध ६४ तोळे; एकत्र करून तेल सिद्ध करावें, तें गेलेल्याही डोळ्यांना पुन्हा नीट करिते. **तिमिरावर-** (१) दशमूळांनी सिद्ध केलेल्या घृतांत चौपट दूध व त्रिफळ्याचा कल्क घालून तें प्राशन करावें; द्यणजे वातज तिमिराचा नाश होतो. (२) त्रिफळा व दशमूळे यांच्या काळ्यांत दूध व एरंडेल घालून रेचनार्थ यावें. (३) चिकणा, शतावरी, पांढरे

अतिविष, शिलाजित व त्रिफळा, यांच्या काळ्यांत घृत सिद्ध करून यावें. तें उत्तम तिमिरनाशक आहे. (४) उपरसाळ, त्रिफळा, वाळा, मोती, चंदन व पद्मकाष्ठ यांची लांबोळी गोळी करून अंजन करावें; द्यणजे पित्तज तिमिराचा नाश होतो. (५) मिरी, वावर्डिंग, देवदार यांच्या कल्काने नस्थ करावें. (६) ताम्र, त्रिफळा, शंख, वेलदेऊच्याचे दाणे, सुठ, मिरी, पिपळी हीं सर्व एकत्र वाटून त्याची गोळी करून अंजन करावें. (७) शेवण्याच्या पाल्याच्या रसांत मध घालून तो नेत्रांत घालावा. त्रिदोषज अनेक प्रकारची नेत्रवैद्यथा दूर होते. (८) त्रिफळ्याचा काढा व कल्क, आणि दूध एकत्र करून त्यांत घृत घालून सिद्ध करून तें रात्री प्राशन करावें. (९) निंबक, त्रिफळा, कडूपडवळ, जव यांचा काढा तूप घालून रात्री प्राशनार्थ यावा; हा नेत्रास हितावह आहे. **पित्तविदृग्धदृष्टीवर** (पित्त दुष्ट होऊन वाढल्यामुळे सर्व पदार्थ पिवळे दिसतात.)—(१) रसांजन, तूप, मध, तालीसंपत्र व सोनगेह, यांचे गाईच्या शेणाच्या रसांत खलून अंजन करावें. (२) शिवणीचीं फुले, ज्येष्ठ-मध, दारुहळद, लोध्र व रसांजन यांचे मधाशीं अंजन करावे. **कफविदृग्धदृष्टीवर** (कफदोषाने सर्व पदार्थ पांढरे दिसतात.)—रेणुकवीज, पिपळीचे वीज, शेळीच्या लेंड्यांच्या रसांत किंवा गाईच्या शेणाच्या रसांत अंजन करावें. **रातांधळ्यावर** जाईचीं व कडूनिवाचीं पाने, हळद, दारुहळद व रसांजन हे मधांत उगाळून अंजन करावें. (३) यांची गाईच्या शेणाच्या रसांत अगर गोमूत्रांत उगाळून त्यांचे अंजन करावें. अगस्त्याची भाजी रोज खावी. (४) मिरी दद्यांत उगाळून त्यांचे अंजन करावें. (५) नदीतील क्षुद्रशंख, सुठ, मिरी, पिपळी, रसांजन, मनशीळ, हळद, दारुहळद व चंदन यांची गाईच्या शेणाच्या रसांत गोळी करून तिचे अंजन करावें; द्यणजे रात्रयंध व दिवांध यांचा नाश होतो. (६) सुठ, मिरी, पिपळी, मधाशीं उगाळून त्यांचे अंजन करावें, द्यणजे शीघ्र रातांधळ्याचा नाश होतो. (७) करंजवीज, कम-ल्याचे पराग, चंदन, कमळ व गेहू यांना गाईच्या शेणाच्या रसांत खलून त्यांचे अंजन करावें. (८) रसांजन, मनशीळ, देवदार, हे जाईच्या पाल्याच्या रसांत खलून त्यांचे अंजन करावें. (९) समुद्रफेस व काल्पीची खडीसाखर समभाग घेऊन काज, व्यासारखे चूर्ण करून सकाळ संध्याकाळ डोळ्यांत घालावें; द्यणजे रातांधळे, लालो-गळ, अहिरा व कंडु यांचा नाश होतो. (१०) नागरमोथा वोकडाचे मुतांत उगाळून अंजन करावें, द्यणजे शुक व तिमिराचाही नाश होतो. (११) रक्तचंदन व खारकेचे वीं, निवाच्या रसांत उगाळून अंजन करावें. (१२) कडू भोपळा जाळून

त्याची राख मधांत खलून डोळ्यांत घालावी, ह्याणजे रातांधळे व फुले यांचा नाश होतो. नकुलांध्यदृष्टिवर (दृष्टिषेषांनी व्याप्त होऊन सुंगुसाच्या बुबुळासारखी चमकते, व तो मनुष्य दिवसास नानातहेची रुपें पहातो.)—वेखंड, निशोत्तर, चंदन, गुळवेल, किराईत, कडूनिव, हळद व अडूळसा यांचा काढा करून प्राशनार्थ यावा. अर्मरोग ह्या० बडस्स यावर.—(१) मिरीं व वेहडा, हळदीच्या रसांत खलून त्याचा वडसावर लेप करावा. अर्जुनअहिरा रोगावर—(१) खडीसाखर, दृश्याची निववी व मध एकत्र करून डोळ्यांत त्याचे बिंदू सोडावे. (२) मधांत शंख उगाळून अंजन करावे. (३) निर्मलीचे वीं, सैधव किंवा समुद्रफेस व खडीसाखर यांचे अंजन करावे. (४) हळकुंड वरणांत शिजवून त्यावरील साल काढून सावलींत वाळवून पाण्यांत उगाळून अंजन करावे, ह्याणजे अहिरा, पांढरे फूल व लाली यांचा त्वारित नाश होतो. (५) अहिन्याचा खडा डोळ्यावर फिरवावा. नेत्रनाडी किंवा लासूर यावर—(१) त्रिफळ्याचा काढा, मध, तूप किंवा पिंपळी घालून प्राशनार्थ यावा. (२) हरीतकी ३, वेहडा २ व आवळकठी १, या भागाने यांच्या फळांतले बीज घेऊन त्याची लांबोळी गोळी करावी व ती नेत्रांत फिरवावी. (३) कापशीचे बोंड व रसांजन, जांबूल व आंबा यांच्या काढ्यांत उगाळून, त्यांत मध मिश्र करून ते नेत्रांत घालावे. अंजननामिका ह्या० अंजुरी० अ० रांजणवाडी० वर—(१) हातावर अंगुळी घासून तिंये शेकावे. (४) पाणी सांठवितात त्या रांजणांतील बुडाच्या मातीचा लेप करावा. (५) शौचास जाऊन आल्यावर जो ओला हात असतो तो अंजुरीवर लावावा; तिचे अंजन केले असतां कंडू व पाक यांणी युक्त अंजननामिकेचा नाश होतो. डोळ्यांतून पाणी गळते व आग होते त्यावर—(१) हिरडा, आवळकाठी व खडीसाखर उगाळून अंजन करावे. (२) त्रिफळा उगाळून अंजन करावे. त्रिफळ्याचे अंजन महिन्यांतून चार पांच वेळ केले असतां नेत्रांस कर्धाही रोग होत नाही व दृष्टि साफ राहते. (३) रसांजन, राळ, जाईचीं फुले, मनशील, समुद्रफेण, सैधव व मिरे, समभाग घेऊन मधांत घोटून त्याचे अंजन करावे; ह्याणजे डोळ्याचे पोटाची सूज, स्वाव, कंडू यांचा नाश होतो व पापण्यांचे केश येतात. पक्ष्मरोग ह्याणजे वायूने डोळ्याच्या पापण्या उरफाटून त्यांचे केश डोळ्याच्या बुबुळाला वारंवार घासटात, त्यामुळे युवुळाचे काळे पांढरे भाग सुजतात; ते केश मुळापासून सुटतात; यास लोकांत “ पडकेस ” असें ह्याणतात, यावर—नेत्राला संभाळून लोहशलाकेने पक्ष्म भाजावा; ह्याणजे पुनः उत्पत्त होत नाहीं; अथवा निला हिराकस घेऊन त्याला तुळशीच्या रसाने तांब्याच्या भांज्यांत १० दिवस भावना घेऊन त्याचा लेप करावा. खुपन्यांवर—(१) मोरचुताची सळई

फिरवावी. (२) काडीखार पाण्यांत विरघळवून त्याचा येंव डोळ्यांत सोडावा. (३) कुरंदाचे दगडावर लोखंड घासून ती पूढ वस्त्रगाळ करावी व खुपन्यांवर घालावी. (४) खडीसाखर व जस्ताचे फूल, समभाग काजळाप्रमाणे वांटून रात्रौ निजते वेळी डोळ्यांत घालावे; ह्याणजे फुले, सारा व खुपन्या यांचा नाश होतो. डोळ्यांची आग होते किंवा तेज कमी झाले तर—(१) गाईचे लोणी, एलचीदाणे, जायपत्री, वदाम, हीं एकत्र करून प्रातःकाळी खावी. (२) गुलाबपाणी डोळ्यांत घालावे. (३) शिशाचे भस्म, खडीसाखर, स्त्रीचे दुधांत कालवून अंजन करावे. (४) त्रिफळाचूर्ण रात्रौ, मध व तूप यांत यावे. जस्ताचे फुलाची क्रिया—जस्ताच्या भस्मास गाईचे ताक, त्रिफळ्याचा काढा, गोमूत्र, निंबाचा रस व पुनः त्रिफळा यांच्या सात सात भावना देऊन, नंतर कोरफडीच्या रसाची भावना देऊन गाळून ठेवावे. खुराने डोळ्यास चिकार होतो त्यास—गूळ किंवा गुळी साखर डोळ्यांत घालावी. सर्व नेत्ररोगावर—(१) काळ्या तिळांच्या कलकाने स्नान केले असतां, तें चक्कूला हितकारक व वातनाशक होतें; ज्येष्ठमध आणि आवळकाठी यांणी स्नान केले असतां तें पित्त आणि तिमिर यांचा नाश करितें; वेखंडादि औषधांनी स्नान केले असतां, तें कफ आणि तिमिर यांचा नाश करितें; नेहर्मी आवळकाठी वाटून अंगास लावून स्नान केले असतां दृष्टिला बढ देतें; त्रिफळ्याच्या काढ्याने नेत्र धुतले असतां नेत्ररोग नाश पावतो; व त्याच्या गुळण्या मुखरोगनाशक आहेत. व त्रिफळ्याचे प्राशन, कामला व व प्रेमेहनाशक आहे; भोजनोत्तर आंचवल्यावर तळहांतांवर पाणी घेऊन दुसऱ्या हाताने घासून ते डोळ्यांत सोडावे; ह्याणजे थोड्या दिवसांत तिमिर रोगाचा नाश करिते. (२) गुळवेल, त्रिफळा यांचा काढा, मध व पिंपळीचे चूर्ण घालून प्राशनार्थ यावा; तो संपूर्ण नेत्ररोगांचा नाश करितो. (३) ज्येष्ठमध, गेहू, सैधव, दारहळद, रसांजन, हे समभाग पाण्याशीं वांटून नेत्रांना बाहेरून लेप करावा; तो संपूर्ण नेत्ररोगांचा नाश करितो. (५) त्रिफळा, कडूपडवळ, कडूनिव, अडूळसा यांच्या काढ्यांत घृत सिद्ध करावे व प्राशनार्थ यावे. तें सर्व नेत्ररोगांचा नाश करिते. (६) शतावरी १२ तोळे, एलची २१ तोळे, वाविंडिग८ तोळे, आंवळ्याचे बीज ४, मिरी ४, पिंपळी ३ व रसांजन अर्धातोळा, यांचे चूर्ण मधाशीं यावे; ह्याणजे कंडू, खुरकटपणा, तिमिर, अर्मरोग, कांचविंदु, त्रिदोषात्मक नेत्रपटल व सर्व नेत्रविकार यांचा नाश होतो. (७) त्रिफळादिर्चूर्ण—त्रिफळा, दालचिनी, ज्येष्ठमध, मोहाचीं फुले, हीं समभाग घेऊन चूर्ण करून, तें तूप व मध यांशीं सायंकाळी यावे; ह्याणजे तिमिर, अर्बुद, रक्तता, कंडू, रात्र्यध, दाह, शैल, ठणका, पळल, शुक्ल पटल, काच, पिल यांचा नाश होतो. हें

नूर्ण मानेवरच्या सर्वे रोगांचा नाश करितें; वृद्ध लिंगांनी हें सेवन क्लेयास त्या तरुण होतात; हें पुरुषांनी घेतलें असतां स्मृति, पराक्रम, त्रुदि व शक्ति यांणी युक्त होऊन शंभर वर्षे यांचतो; आणि मूळव्याध, भगंदर, ब्रण, प्रमेह, कुष्ठ, हलीमक, किलास कुष्ठ, पलित यांचा नाश करितें. नष्टामीला वाढवितें, व मुखाला कमलासार-खा वास, भ्रमरासारखे काळे कॅस व गृत्रासारखी दृशी होते. (८) अडूळसा, नाग-रसेथा, कडूनिंव, कडूपहवल यांची पाने; कुटकी, गुळवेल, चंदन, कुञ्जाची साल, इंद्रजव, दास्तहलद, चित्रक, सुठ, किराईत, आंवळकाठी, हिरडे, वेहडे, जव यांचा काढा करून प्रातःकाळी प्राशन करावा; ह्याणजे तिमिर, कंडू, पठल, अर्वुद, शुक, ब्रणशुक, नेत्रब्रण, दाह, रक्तात, ठणका, पिण्ड व सर्वे नेत्ररोग यांचा नाश होतो. (९) पिपळी, त्रिफळा, लाख, लोप्र, सैधव, समभाग घेऊन माक्याच्या रसांत घोटून गोळी करावी; तिचे अंजन केले असतां अर्मरोग, तिमिर, कांच, कुंड, नेत्र-शुक, अर्जुन व नेत्ररोग यांचा नाश होतो. (१०) निवळीचे वीज, शंख, सैधव, सुठ, मिरी, पिपळी, साखर, समुद्रफेण, रसांजन, मध, वावडिंग व मनशील, हें सर्वे एकच करून खीच्या दुधांत खलून त्यांचे अंजन करावे; ह्याणजे तें तिमिर, पठल, कांच-विदु, अर्म, नेत्रशुक, कंडू, क्लेद, नेत्रार्वुद, मल यांचा नाश करितें. (११) गुळवेली-चा स्वरस १ तोळा, मध १ मासा, सैधव १ मासा, हें एकत्र खलवे व अंजन करावे; ह्याणजे पित्त, अर्म, तिमिर, कांचविदु, कंडू, लिंगनाश, शुक्कगत रोग यांचा नाश करितें. (१२) पिपळी, मीठ, मिरी, रसांजन, सुर्मा, समुद्रफेण, पांढऱ्या वसूचे मूळ, हलद, रक्तचंदन, मध, मोरचूत, हरीतकी, मनशील, कडूनिवाची पाने, सावरमीठ, स्फटिक व शंख यांचे भर्सम, व कापूर यांचे वस्त्रगाळ वारीक चूर्ण करून तें लोखंडाच्या भांड्यांत वाटीने मध घालून घोटावे. हें नयनशाण नामक अंजन-तिमिर, पठल व फूल, यांचा निश्चये नाश करितें. (१३) शंख ४ भाग, मनशील २ भाग, मिरी १ भाग, पिपळी अर्धाभाग, या प्रमाणे एकत्र करून त्याची गोळी करून ठेवावी. ती पाण्याशी तिमिररोग, अर्वुद रोग; मधाशी पिच्छरोग; आणि खीदुग्धाशी अंजन केळे असतां अर्जुन, यांचा नाश होतो. (१४) चंद्रोदयावर्ती—रसांजन, शिलाजित, केशर, मनशील, शंख, पांढरी मिरी व साखर हीं दुधांत घोटून गोळी करावी. ही विदेह राजाने निर्माण केली. ही पिण्ड, कंडू, शुक, तिमिर व अर्वुद यांचा नाश करितें. (१५) दुसरी चंद्रोदयावर्ती—हरीतकी, वेलेड, कोष्ठ, पिपळी, मिरे, वेहज्याचा गिर, शंख व मनशील हे समभाग सर्व एकत्र करून गाईच्या अ० शेळीच्या दुधांत घोटावे; व त्याची गोळी करावी; ही तिमिर, कंडू, पठले, अर्वुद, तीन वर्षांचे फूल, यांचा १ महिन्यांत नाश करितें. व अधिक वाढलेली मांसे, रातांधके, वडस, अहिरा यांचाही

नाश करते. (१६) नयनामृत-पारा व शिशाचे भस्म समभाग, या दोहोच्या दुप्पट सुरमा, व पान्याच्या चतुर्थीशा भीमसेनीकापूर, एकत्र यांचा खल करावा; याचे अंजन केले असतां तिमिर, पठल, काच, शुक, अर्म व अर्जुन यांचा, पथ्य केले असतां नाश करितें; व आणखीही नेत्ररोगांचा नाश करितें. (१७) शशिकलावर्ती—कलखापरी, शंख, रक्तबोल, मोरचूत हे समभाग घेऊन वस्त्रगाळ चूर्ण करावें; ते निवृच्या रसांत घोटून त्याची गोळी करावी; ती तिमिर, कंडू, त्वाव, अर्म व पिलरोग यांचा नाश करिते. (१८) कुसुमिकावर्ती—तिळाची फुले ८०, पिपळीचे तांदूळ ६०, जईची फुले ५०, मिरी १६, या प्रमाणे घेऊन पाण्यांत वारीक वाटून गोळी करावी; ही तिमिर, अर्जुन, शुक व मांसवृद्धि यांचा नाश करितें. (१९) चंद्रप्रभावर्ती—हलद, कडूनिवाची पाने, पिपळी, मिरे, वावडिंग, नागरमोथा व हरीतकी, यांना शेळीच्या सूत्रांत घोटून वडी करून छायाशुक करावी. हिचे पाण्याशी अंजन करावें; ह्याणजे ती तिमिराचा नाश करितें; गोमुत्राशी पिठिकेचा नाश करितें, मधाशी पठलाचा नाश करिते, खीच्या दुधाशी फुलाचा नाश करिते. (२०) रसकेश्वरवर्ती—कलखापरी, सैधव, मोरचुताची लाही, टाकणखाराची लाही, सुठ, मिरी, पिपळी, हीं औषधे कुटून वस्त्रगाळ चूर्ण करून निवृच्या रसांत खल करावा; नंतर गोळ्या करून सावरीत सुकवावा. ही गोळी मधांत उगाळून अंजन करावें; ह्याणजे सर्वे नेत्ररोग दूर होतात. (२१) शेंद्र ३, कापूर ३, मोरचुताची लाही १, पांढरा काथ ३, मुरदाडिंग १ भाग, हीं गाईचे लोणांत खलून त्याजवर विच्याच्या शेवत्याचे १०। १२ थेव पाडावे आणि तांब्याचे परातीत तांब्याचे भांड्याने खलून वीस पंचवीस पाण्याने धूऊन नंतर डर्वीत भरून ठेवावे, आणि नित्य रात्रौ डोळ्यांत घालावे, ह्याणजे खुपच्या, लाली, कंडू, गळती, फुले, कांच इत्यादि सर्व विकार दूर होतात व दृष्टि स्वच्छ होते. (२२) मध, घोऱ्याची लाल यांत मिरी उगाळून नेत्रांना अंजन करावे, त्याणे अतिनिद्रेचे शमन होते. (२३) जाईची फुले व पाने, मिरी, वेखंड, सैधव, हीं बोकडाच्या मुतांत खलून अंजन करावे; ह्याणजे तंदेचा नाश होतो. पथ्यतांदूळ, गहू, मूळ, जव, कुळित्थ, लसून, पडवळ, तांदुळजा, कारळे, मध, तृप, कंडू पदार्थ. अपथ्य-कोध, शोक, मैथुन, ऊन्ह, दहीं, ताक, पालेभाज्या, कलिंगड, उडीद, मध, तांबूल, खारट, तीक्ष्ण, तिखट, उष्ण असे पदार्थ.

७ पांडुरोग.

कारण व संग्राहि—अतिमैथुन, अत्यम्लपदार्थ, खारट व तेलकड पदार्थ, यांचे अति सेवन; अतिमध्य, मृत्तिकाभेक्षण, दिवसास निजणे, अत्यंत तिखट पदार्थ, दूध, उडीद, पिष्ठाव, तीळ, मत्स्य यांचे अतिभेक्षण, हीं सेवन करणारावें रक्त, दोषांनी

दुष्ट होऊन शरीराची त्वचा पांडुरवर्ण होते, या रोगास पांडुरोग असें ह्यणतात. वात, पित्त, कफ, सन्निपात व मृत्तिकाभक्षणजन्य असा पांच प्रकाराचा पांडुरोग आहे. पूर्वे रूप—त्वचा फुटणे, तोडाला थुंका, अंग गळणे, मृत्तिकाभक्षण, नेत्र व गालांना सूज; मळ, मूत्र यांना पिंवळटपणा, अन्वाचा पाक न होणे हीं लक्षणे पांडुरोग होण्या-ने पूर्वी मनुष्याला होतात. वातपांडु—त्वचा, मूत्र, डोके इत्यादिकांस रूक्षता, काळेपणा, तांबडेपणा असतो व कंप, सुया टोंचल्यासारखी पीडा, पोट फुरणे, अम्र इत्यादि होतात. पित्तपांडु—मूत्र, विष्ठा व डोके हीं पिंवळी होतात; दाह, तहान, ज्वर, यांनी तो पीडित असतो, मळ पातळ होतो व शरीरकांति अत्यंत पिंवळी होते. कफपांडु—मुखावाटे कफाचा स्नाव, सूज, झांपड, आळस, शरीराला भार; त्वचा, डोके व तोंड यांना श्वेतत्व हीं होतात. सन्निपातपांडु—वर सांगितलेल्या तीन लक्षणांनी युक्त असतो. मृत्तिकाभक्षणजन्य पांडु—माती खाण्याची ज्याला संवय लागली आहे, याचा वातादिकांपैकी एकादा दोष कुपित होतो; माती कुरट रसाची असली तर वायु कुपित होतो, खारी असली तर पित्त कोपते; गोड असली तर कफ कुपित होतो; ती माती पोटांत गेल्यावर रसादिक धातुंना रूक्ष करिते, व रौक्ष्य गुण प्रवल झाला ह्यणजे जें अन्न खावें तें रूक्ष होऊन जातें; ती माती, कोळ्यांत अभीने पाक झाल्यावांतून रस वाहणाऱ्या सोतसां (मार्ग) मध्यें शिरते, व त्यांचा रोध करिते. तेणेकरून इंद्रियांचे बळ ह्यणजे स्वविषयप्रहणशक्ति नष्ट होते; शरीराची, दीर्घी, शक्ति व ओज ह्यणजे सर्व धातूंचे सार (सप्तधातूंची शक्ति) क्षीण होऊन पांडुरोग उत्पन्न होतो. खामध्यें बळ, वर्ण, अग्नि यांचा नाश होतो. विशेष लक्षण—नेत्र गोल; गाल, भृकुटि, पाय, नाभि, शिश्व यांना सूज; कोळ्यांत कुभि, व रक्तकफमि-श्रित ढाळ हीं लक्षणे होतात. या प्रकारास कोणी “कुभिपांडु” असेही नांव देतात. असाध्य लक्षणे—फार दिवसांचा पांडुरोग, काल बहुत लोटल्यामुळे जरठ झाला ह्यणजे साध्य होत नाही. सर्व शरीराला सूज आली असून जो रोगी सर्व पदार्थ पिंवळे पहातो तो रोगी असाध्य जाणावा. ज्या मनुष्याला बांधलेला थोडा मळ हिरव्या रंगाचा कफभिश्रित पडतो तो असाध्य जाणावा. जो पुरुष दीन ह्यणजे गळान होतो व पांढरा फटफटीत पडतो, व ओकारी, मूच्छी, तृष्णा यांनी पीडतो तो असाध्य जाणावा. रक्तक्षयापासून जो पांडुरोगी पांढरा होतो तो असाध्य जाणावा. ज्याचे दांत, नखें, डोके पिंवळे झाले आहेत तो असाध्य जाणावा. जो पांडुरवर्णाचे पदार्थसमदाय पहातो तो असाध्य जाणावा. हात, पाय, डोके यांच्या ठिकार्णी सूज, व मध्यदेह ज्याचा शुष्क झाला आहे तो असाध्य. याच्या उलट साध्य जाणावा. मध्यदेहाला सूज; हात, पाय, डोके हीं शुष्क झालेले; गुद व शिश्व यांचे ठारीं सूज; मृतप्राय झालेले;

तसाच अतिसार व ज्वर यांनी पीडलेला रोगी वैद्याने सोडावा. पांडुरोगांत कामला (कावीळ) होते जो पांडुरोगी अल्यंत पित्तल द्रव्ये सेवन करितो, याचे पित्त, रक्तमांसाला जाळून दुष्ट करून कामलारूप रोग करण्यास समर्थ होते. याचे डोके अत्यंत पिंवळे होतात; त्वचा, नखें, तोंड हीं पिंवळी होतात; मूत्र, पुरीष लाल व पिंवळी होतात: जो पुरुष पावसाळ्यांतत्या बेडकासारखा पिंवळे होतो; इंद्रियांची शक्ति नष्ट होते; दाह, अन्न न पचणे, दुर्बलता, अंगगलानि, अन्नद्रेष्य यांनी तो रोगी पीडित होतो; जीमध्ये पित्तप्रवल अशी ही कामला एक कोषाश्रव्य, आणि दुसरी शाखा (रक्कादि धातु) श्रित असते. जसा राजयक्ष्मा स्वतंत्र होतो तशी ही स्वतंत्र होते. हिचाच दुसरी अवस्था कुंभकामला कालंतराने जठरस्थ, झालेली जी कुंभकामला ती कष्टसाध्य होते. कुभ ह्याजे कोष्ठ, तद्रूत जी कामला ती कुंभकामला. पांडुरोगांत हर्लीमक रोग होतो—ज्या वेळेस पांडुरोग्याचा वर्ण हिरवा निळा किंवा पिंवळा होतो, व बळ, उत्साह यांचा नाश; झांपड, अग्रिमांव, बारीक ज्वर, खींसभोगाचा अभाव, अंग मोडून येणे, दाह, तृष्णा, अन्नद्रेष्य, अम्र हे उपद्रव होतात; तेच्हां वातपित्तापासून खाला हलीमक रोग झाला आहे असे समजावें. उपचार—(१) लोहपात्रांत तापवून ठेवलेले दूध सात दिवस प्यावें व पश्य करावें ह्याजे पांडुरोग क्षय व संग्रहणी हे रोग दूर होतात. (दशमुके व सुंठ यांचा काढा व्यावा ह्याजे कफयुक्त पांडु, ज्वर, अतिसार, सूज, संग्रहणी, खोकला, अरुचि, कंठरोग, हृदोग यांचा नाश होतो. (२) त्रिफला, गुळवेल, अडुळसा, कुटकी, किराईत, कडुनिब, यांचा काढा, मध घालून प्यावा ह्याजे पांडु व कामला यांचा नाश होतो. (३) पुनर्नवा, कडुनिब, कडुपडवळ, सुंठ, कुटकी, गुळवेल, दारुहळद, हिरडा यांचा काढा—सर्वीगसूज, उदर, पांडु, स्थूलता, तोंडांत नेहमीं खांकरा येणे व कफरोग यांचा नाशक आहे. (४) अडुळसा, गुळवेल, कडुनिब, किराईत व कडुकी यांचा काढा मध व तूप घालून व्यावा ह्याजे कामला, पांडु, रक्तपित्त, हलीमक, कफादिक व्याधि यांचा नाश होतो. (५) शिलाजीत, मध, वावडिंग, हरीतकी, साखर यांचे समभाग चूणे करून तुपांत यावें ह्याजे पंधरा दिवसांत देह बलवान होतो. (६) चित्रकचूर्णीला आंवळकाठीच्या काढाच्या तीन भावना व्याव्या, नंतर तें गाईच्या तुपांतून रात्री घेत जावें. (७) देवदारीच्या पंचांगांचे चूणे दुधांतून किंवा पाण्यातन ४ मासे घेत जावें ह्याजे एक महिन्यांत पांडुरोगाचा नाश होईल. (८) हरीतकी गोमूत्रांत २१ दिं भिजत वालाची व त्यांतून एकेक भक्षण करावी. (९) समळ कांसाळू घेऊन त्याचें वून करून तें दृश्यावें. (१०) नागकेशर, ज्येष्ठीमध, पिंपळी व निशांतर यांचा काढा करून त्याच्या भावना भावीला आव्या; नंतर ती

माती खाणारास यावा ह्याणजे खालेली माती पडून किकार दूर होतो. (१२) हरीतकीचे चूर्ण मध व तूप यांशी ध्यावें. (१३) गोखरूचा काढा मध साखर घालून प्यावा. (१४) गुळवेलीचे सत्त तूप व मध यांशी ध्यावें. (१५) हिंगाष-कर्ण चतुरुणित तुपाशीं प्रथम प्रासाशीं भोजनांत ध्यावें ह्याणजे अभि वाढतो. (१६) प्रवाक्भस्म दूधसाखरेशीं ध्यावें. (१७) सुठ, मिरी, पिंपळी, चित्रकमूळ व बाळ-हरतकी यांचे चूर्ण करून त्यांत दुपट गूळ घालून तीन तीन माशांच्या गोळ्या कराव्या व त्या पाण्याशीं ध्याव्या ह्याणजे पांडुरोग व मुळव्याध यांचा नाश होतो. (१८) वांकेरीचे भाटे यंडपाण्यांत अगर दुधांत उगाळून प्रत्यर्हीं दुवक्तप्रमाणे सतत तीन महिने ध्यावें; ह्याणजे पांडु, जीर्णज्वर, नार्डिवण, भगंदर, गंडमाळा, कथली गर्भी वगैरे अनेक रोगांचा नाश होऊन रक्तवृद्धि होते. पथ्य-जुने यव, गहू, आत, मूग, तुरी व मसुरा यांचे युष; पडवळ, जुना कोहळा, जुने केळे, गुळवेलू, काळ ऊस, तांदुळजा, पुनर्नवा, वांगे, कांदा, लसूण, पक्क आंचा, तोंडले, आंवळे, ताक, तूप, तेल, यव व गहू यांची कांजी; लोणी, हळद, तुरट पदार्थ, केशार, अपथ्य-रक्तस्राव, धूमपान, वांति, मलमूत्रादिकांच्या वेगांचे धारण, घास, भैयन, शेंगा, व पाला यांची भाजी; हिंग, उडीद, पेंडे, तांबूल, शिरस मय, आंवट, पदार्थ, विरुद्धान, जड व विदाहि अर्शी अनें.

८. प्रमेह. (परमा.)

कारणे-एके ठिकाणी निश्चेष्ट वसणे, निद्रा, दविभक्षण, गांवांतील व पाण्यांतील आनूप मांसांचे रस; व दूध, नवान्न, नवोदक यांचे सेवन; गुळदिकांचे पदार्थ व कफकारक पदार्थ हे प्रमेह होण्यास कारण जाणावे. **सामान्य लक्षण-**मूत्र फार असून गढळल्यासारखे होते. मूत्रवर्णभेदेकरून प्रमेहाचे २० भेद कलिपले आहेत. व्यवहारांत लघ्वीच्या वेळीं आग होत नाही याला थंड्यापरमा ह्याणतात. लघ्वीचे आरंभीं तंतु किंवा गोळी पडते व ती काढीने उचलली तर हात दोन हात लंबीची तार होते त्यास तंतुमेह, तारमेह किंवा लालामेह ह्याणतात. ज्या प्रमेहांत धातु पडते त्यास धातुपरमा ह्याणतात. ज्यांत मू पडतो त्यास पूपरमा असें ह्याणतात. कांहीं तुरट व मधुर असा जो परमा लघ्वीवरोवर पडतो त्यास मधुमेह ह्याणतात. मधुमेही ज्या ठिकाणीं लघ्वी करितों ल्या ठिकाणीं मुंगया जमतात. अलीकडे प्रमेहरोगाचा कारच प्राहुर्भाव झाला आहे. प्रमेह हा पुरुषांनांच होतो. खियानां प्रतिमासीं रजप्र-वृत्ति होते, तेणे करून शरीरसंवंधीं सर्व दोष सुद्ध होतात; ह्याणून खियांस प्रमेह होत वाही. **तिडक्या प्रमेहावर-**(१) पांड्या गोकर्णाची मुळी यंड पाण्यांत उगा-

लून यावी. (२) गाईचे निरसे दुधांत विवा उगाळून तें दूध प्यावें. (३) आंवळीच्या सालीचा रस दोन तोळेपर्यंत काढून त्यांत किंचित् हळद व मध घालून तो ध्यावा. (४) उंबराचाद्रव दरवेळेस दोन तोळे घेऊन त्यांत किंचित् जिन्याचे चूर्ण व खडीसाखर ; तोळा घालून तो दुवक्त ध्यावा. **मधुमेहावर-**(१) जांभळीची साल नित्य २ तोळेपर्यंत खावी किंवा पक्क जांभळे अ० जांभळाची पूळ खावी. (२) कुळ्याचे मुळावरची साल, असाण्याची साल, नागरमोये, त्रिफळ यांचा काढा यावा. **बहुमूत्रावर-**(१) त्रिफळ, वेळूचीं पानें, नागरमोया, पहाडमूळ, यांचा काढा मध घालून प्यावा ह्याणजे तो त्वरित बहुमूत्राचा शोष करील. (२) आत्याचा रस, खडीसाखर घालून दुवक्त घेत जावा. (३) कळकीच्या वाळलेल्या पाल्याचा काढा दुवक्त घेत जावा. **सर्व प्रमेहांवर उपचार-**(१) गुळवेलीचा अंगरस मधांत ध्यावा. (२) हिरडा, वेहडा, आंवळकाठी, देवदार दारुहळद, नागरमोये यांचा काढा मध घालून ध्यावा. (३) पळसाचे फुलांचा काढा साखर घालून ध्यावा. (४) वडाचे अंकुरांचा काढा मध घालून ध्यावा. (५) वावडिंग, हळद, ज्येष्ठीमध, सुठ, गोखरू यांचा काढा मधार्शी ध्यावा. तो दुस्तर प्रमेहाचा नाश करील. (६) भुय-आंवळी, दालचिनी, वेलदोडे, तमालपत्र, कंकोळ, २० मिन्यें हीं एकत्र वांटू खावीं, ह्याणजे असाध्यांही प्रमेहाचा नाश होईल. (७) निर्मल्यांचे बों एक तोळा ताकांत वांटून प्यावें. (८) बकाणनिवाचीं फळे तांदुळाचे धुणांत वांटून तूप घालून खावीं. ह्याणजे त्वरित प्रमेहाचा नाश होईल. (९) वाभळीचा अ० शमीचा कोंबळा पाला, थोडीं जिरे घालून वारीक वांटून, गाईचे निरसे दुधांत कालवून त्यांत १ तोळा खडीसाखर घालून प्रत्यर्हीं दोन वेळ ध्यावा. (१०) कवावचिनी १ तोळा घेऊन कळां करून त्यांत चंदनी तेलाचे चार थेंव टाकून तो ध्यावा. (११) वंशलोचन १ तोळा, वेलदोड्यांतील दाणे १ तोळा, कंकोळ १ तोळा, पांढरा कात १ तोळा, मायफळ १ तोळा; घेऊन चूर्ण करून तें चूर्ण भिजेइतके त्यांत चंदनी तेल घालून लहान बोराएवढ्या गोळ्या कराव्या. नंतर ती गोळी सकाळसंध्याकाळ ४ तोळे थंड पाण्यांत कालवून त्यांत खडीसाखर अर्ध तोळा घालून तें प्यावें. या औषधाने धुप, णीही जाते. (१२) त्रिफळचूर्ण ३ भाग, हळदीचे चूर्ण १ भाग, खडीसाखर ३ भाग, मधांत यावें, ह्याणजे ७ दिवसांत दुस्तर प्रमेहाचा नाश होतो. (१३) अद-पाव गहू रात्री पाण्यांत भिजत घालून सकाळीं वांटून वस्त्रगाळ करून त्या पाण्यांत १ तोळा खडीसाखर घालून तें ७ दिव्यावें. **प्रमेहपीटिका-प्रमेहाचे उपेक्षेने पिटिका** होतात. त्या सर्व संधीचेठायीं होतात. तृष्णा, श्वास, मांसाचा संकोच, मेह, हिका, मद, विसर्प, मर्मसंरोध, (मर्मस्थानास पीडा) हे पिटिकांचे उपद्रव जाणावे. **प्रमे-**

हपीटिकेवर—(१) उंबराशे निकाचा लेप करावा। (२) बांवच्या वाटून लेप करावा। (३) ब्रानवरची चिकित्सा करावी। पश्य-तांदळ, जव, सांवे, मठ, गळू, कुलिथ, मूग, तुरी, हरभेरे यांचे कढण, शेवगा, पडवळ, कारळे, लसूण। अपश्य-मूत्रवेगाचा अवरोध, धूम्रपान, दिवानिद्रा, मैथुन, वाल, मिश्नाच, तेल, ताक, गळ, दुधा, कोहळा, कंस, आंवट, खारट असे पदार्थ—

९. बालरोग.

कारणे—आईचे जडानादि भक्षण, विषमाशन, दोषकारक अन्न भक्षण, यांनी देहामध्ये दोषप्रकोप होऊन अंगवरील दुध विकृत होते, त्या कारणांनी बालकांस व्याधि उत्पन्न होतात. तसेच मातापितरांची उत्पत्तिस्थाने व्यथित असणे, मुलांस अनियमित आहार, भलत्याच वेळी निजविणे, भलत्याच वेळी पाणी पाजणे, उन्हांतून बाहेर नेणे, दुग्धादि पदार्थ उधडे ठेवल्यामुळे विकृत झालेले असे पाजणे, वैगेरे कारणांनी बालरोग होतात, दूध पिणारा, दूध व अन्न खाणारा, आणि केवळ अन्न खाणारा असा तीन प्रकारचा बालक असतो; ती अंबे व दुष्ट नसलीं तर बालक निरोगी असतो, आणि दुष्ट असलीं तर रोगी असतो. दंतोद्भव हा सर्व बालरोगांचे कारण आहे, परंतु त्याचेठाची विशेषकरून जवर, विडभेद, कृशत्व, आकारा, कपाळ दुखांगे, अभिघ्यंद, शोथ, विसर्प हे उपद्रव होतात. **लेंकरांच्या अंतर्गत वेदना जाणण्याचा उपाय—**मुलांच्या रडण्यावरून त्यांची कमजास्त पीडा समजावी. तो बालक ज्या ठिकाणी वारंवार हात लावील त्याठिकाणी व जेथे आपणास हात लावू देणार नाही, त्याठिकाणी त्याचे कांहीं तरी दुखत आहे असे समजावें; डोळे मिटण्यावरून मस्तक दुखते, द्यूणून समजावें; मलावरोध, ओकारी, स्तन चावणे व पोटांत गुरु-गुरणे, पोट फुगणे, आणि पोट उचलणे या लक्षणांनी त्याच्या कोऱ्यांत पीडा आहे द्यूणून समजावें. मळमूत्र कोऱ्यांने, दचकणे आणि चटकडे पाहणे इहांकरून त्याच्या वस्तीत आणि गुह्यस्थानीं पीडा होत आहे द्यूणून समजावें; वैद्याने त्यांचीं स्रोतसे (नाक, तोङ, कान वैगेरे द्वारे), हात पाय वैगेरे अवयव आणि संधि वारंवार पहावे. **बालकाला औपध देण्याचे प्रमाण—**वाल उत्पन्न झाला द्याण ने त्याला वावडिंगाच्या फक्काएवढे अथवा गुंजप्रमाण अैवाच यावें; त्याच मानाने दर महिन्यास वाढवावें, एक वर्षांउपरांत एकेक मासा वाढवीत जावें. कुकूणक (वाळखुपच्या)—हा रोग दुधाच्या दोषाने दोतो, त्या योगाने मुलाचे डोळे खाजतात व गळ लागते. त्या डोळ्यांला खुंप लागल्या द्याणजे लेंकरूं कपाळ, डोळे आणि नाक चोळते व त्याच्याने उन्हाकडे पाहवत नाही व डोळे उघडवत नाहीत. **पारिगंभीक (अवयवें अ० आयनेर)—**गंभीणी

मातेचे दुध, लेंकरूं प्याले असतां त्याला खोकला, अग्रिमांय, वांति, झांपड, असाचे आणि अम होतात, तें रोड होते व त्याचे पोट मोठे होऊन टिचटिचीत दिसते, या रोगाला पारिगंभीक किंवा परिभव द्याणतात. यावर अग्रिमीपन औषध यावें. **तालुकंटक** (टाळू पडणे अ० तान पडणे)—तालूच्या मांसामध्ये कफ कुपित होऊन तालुकंटक रोग होतो, तेणकरून टाळूला खळगा पडतो; व दाळा खालीं लोंवतो; लेंकरूं थान घेत नाहीं, पिंज लागले तर मोळ्या कष्टाने वितें, पातळ होतो, तहान लागते, डोळे घसा आणि तोड हों दुखतात, मान सांवरत नाहीं आणि जे दूध पिते ते ओकते. **महापद्मविसर्प** (धांवरे, रक्कवाऊ, मोनेरक्त.) लेंकरांच्या डोळ्याला किंवा बस्तिला धांवरे होते, त्यामुळे लेंकरूं जगत नाहीं, तें धांवरे, तांबज्या कमळाच्या पानाप्रमाणे लाल आसते. हा महापद्मरोग त्रिदोषज आहे. हा ओंखावर उत्पन्न होऊन उरापर्यंत येतो, अथवा हृदयावर होऊन गुदापर्यंत जातो. **ससणी** (सुशी, उडते.)—लहान मुलाची प्रकृति कफप्रधान असते, त्यामुळे त्यास प्रायः कफाश्रयाचे रोग होतात. कफकारक पदार्थ सेवन केल्याने हा रोग होतो. पोटांत कफाचे जाळे होऊन तें वायूचे नैसर्गिक गतीस अवरोध करिते व तें वर चढतां चढतां काळजास व्यापून पुढे कंठावरोध होतो. पोट एकसारखे उडत असते या ससणीप्रमाणे अतिसत्वर वर्धिणु असा प्राणघातक दुसरा रोग नाही. **आंकडी**—आईने सूण व वातुळ पदार्थ सेवन केल्याने तेंचे दूध दुषित होते; तें मुलाने प्राशन केले असतां त्याचा मेंद तस होऊन प्राणवाहक तंतु (मजातंतु) क्षुध होतात, तेणकरून हस्तपादाद्यवयव थरथर होऊन डोळे वटारले जातात, हातापायांस वारंवार आंचके वसतात, शाळ्य नष्ट होते व स्तनपानादिक व्यापार बंद होतात. आंकडी हा मोठा भयंकर व प्राणनाशक रोग आहे. या रोगांत अपस्माराचीं सर्व लक्षणे होतात. या रोगांतून मूळ निभावणे मोठे कठीण असते. ज्या मुलाचे मस्तकांत उष्णता फार असते त्यास प्रायः आंकडीचा रोग होतो. **डवा**—हा रोग दुधाचे सायरें किंवा अशा प्रकारच्या पदार्थांचे सेवन झाल्याने पोटांत सायव्यासारखा किंवा वेडकासारखा आकार होऊन आंतज्यांत चिकटून राहतो; मग उतरोत्तर त्यावर सायव्यासारखीं पुढे वसून वसून तो वाढत जातो; मग त्याचा आकार डव्यासारखा जमतो; त्यास खालीं किंवा वाजूस अथवा वर छिद्र असते, तें त्याचे तोङ. त्यांत जो ऊर्ध्व असतो तो साध्य; वाजूस तोङ असते तो कष्टसाध्य आणि अधोमुख असतो तो वहुधा असाध्य. हा रोग सहा महिन्यांचे उपरांत वयाचे मुलास होतो. **कवलू**—हा रोग पानथरीसारखा पोटांत डावे वाजूस खापरखुंटीसारखा, होत असतो. **डक्फुल्हिका**—जीमध्ये पोट फुगते व दमा, सूज यांनी युक्त अशी बाळाच्या उजवे कुशी मध्ये उत्फुल्हिका होते. **बाळखुपच्यांवर-**(१) त्रिकाळा, लोग्री, पुनर्नवा, खालै,

रिंगणी, डोरली हीं वांटून, कंडवून, त्या कल्काचा सुखोष्ण असा लेप यावा. (२) जस्ताचें फूळ डोळयांत घालावे. (३) कुरुंदाचे निसाण्यावर लोखंड घांसून ती पूळ वस्त्र-गळ करून खुपन्यांवर घालावी. आथनेरावर—(१) पिंपळी मधांत घालून चाटण यावे. (२) सुरवारी हिरडा व दालचिनी हीं थंड पाण्यांत उगाळून यावी. (३) ओवा, अजमोदा, जिरे, शहजिरे व सुंठ यांचें तुर्णी मधांत यावे. (४) प्रवालभस्म गुलकंदात अगर मध व तुपांत यावे. (५) मिरीं पाण्यांत उकाळून त्यांत साखर घालून तें यावे. टाळू पडते त्यावर (तानेवर)—(१) हरीतकी, वेखंड, कोष्ट, यांचा कल्क करून त्यांत मध घालून तो अंगावरच्या दुधाशीं पाजावा. (२) सांवरशिंग गाईचे दुधांत किंवा तुपांत उगाळून ताळवेवर लेप यावा आणि गाईचे दुधांत सांवरशिंग उगाळून पाजावे. (३) वेखंड व जायफळ दुधांत अगर तुपांत उगाळून ताळवेवर लेप यावा आणि सांवरशिंग दुधांत उगाळून पाजावे. (४) वासनवेलीचा (तानीच्या वेलाचा) अगर पाढळीच्या वेलाचा पाला वारीक वाटून वडी करून ती टाळूवर बांधावी. (५) कडुकारेळे व आंबीहाळद यांचे चूर्ण लोण्यांत कालवून त्याची वडी टाळवेवर वसवावी व वरून एरंडाची पाने वांधावी. दि० ३. (६) कारिवप्याच्या पाल्याचा अ० कांदाचा रस काढून त्यांत जिन्याची पूळ व खडीसाखर घालून यावा. (७) कांदा भाजून वाटून त्याचा लेप यावा व संध्याकाळीं तो काढून टाळूवर गाईचे तूप घालावे. (८) जवखार व मध बोटावर घेऊन टाळवेवर चोळावा धांचन्यांवर—(१) तांबज्या कण्हेरीचीं फुले आणि तांदूळ समभाग वजनानें घेऊन रात्रीं थंड पाण्यांत भिजत घालून तें भांडे द्वांत उघडे ठेवावे. सकाळीं वांटून त्याचा लेप यावा. (२) पांढऱ्या गुंजेचा पाला वांटून लेप यावा. (३) गुलबाशची कंद पाण्यांत उगाळून लेप यावा. (४) सागाचीं पाने व कांबळ्याचा तुकडा यांची राख करून तेलांत खलून लावावी. (५) गोपीचंदन उगाळून लावावे. ससणीवर—(१) सुरवारी हिरडा, वेहडा, ज्येष्ठीमध हीं उच्छोदकांत उगाळून त्यांत थोडेसे संधव व मध घालून तें चाटण यावे. (२) विज्याचीं पिकलेलीं पाने यांस एरंडेल लावून तीं कोमट कोमट पोटावर ठेवून पोट शेकावे. (३) गुळांत चण्याचे डाळिंबीहून कमी पापडखार अगर सजीखार घालून त्यांत थोडे अंगदूध घालून पाजावे. ओकारी होईल. (४) गोरोचन व हलद विज्याचे पानांचे रसांत यावी. (५) विज्यावरोवर कडूजिरे खाऊन त्याचा गरजा हलद घालून यावा. (६) कारलीचे पाल्याचा रस काढून त्यांत हलद घालून तो पाजावा. (७) वाभळीची वी विज्याचे पानाचे रसांत, दुधांत अगर पाण्यांत उगाळून पाजावी. (८) सतापाचे पाल्याचा रस मध घालून पाजावा. (९) गोमूत्र एक दोन वेळ गाळून हलद घालून पाजावे. (१०) डिकेमाली, रेवाचिनीचा शिरा व काळाबोळ उन्ह पाण्यांत वाटून वेंवी सोडून पोटावर

लेप यावा. आंकडीवर—(१) पांढरा कांदा थोडासा चिरडून नाकाशीं धरावा व हुंगावा. (२) गुलाबपाणी कापसाचे बोळयानें टाळूशिवाय सर्व मस्तकास व नाकामागें कपालावर आणि डोळयांवर लावावे. (३) सुरवारी हिरडा थेंडपाण्यांत उगाळून हिरज्यांस व जिमेखालीं व थोडासा जिमेलाही लावावा. इतक्यानें उपशम न होईल तर हिरडा, आवळकाठी आणि खडीसाखर उगाळून अंजन करावे आणि कांद्याचा उपाय मधून मधून चालू ठेवावा. डब्यावर—(१) कडूवृंदावन, झाशचे मूत्रांत शिजवून त्या मूत्रासुद्धा खलावे. मग तें वालभर घेऊन एक गुंजभर पापडखार अथवा संचल (गादेलेण) याची पूळ याजवरोवर मधांत यावे. (२) गोमूत्रांत साखर आणि मीठ समभाग घालून तें पाजीत जावे (३) काळाबोळ व डिकेमाली एकत्र करून पाजावी. (४) खबुतराची अथवा पारव्याची विष्ठा मधांत चाटवावी. (५) तोलाभर पापडखार, एक मोठे वांगें अशीं कलहईचे भांज्यांत शिजवून त्याचा गोमूत्रांत खल करून लांतून दोन वाल घेऊन गुळाचे पाण्यांत पाजीत जावे (६) रिंगणी व डोरली यांचे काळ्यांत तोलाभर पापडखार खलून तें एकेक वॉडलें पाजावे. (७) कडूपडवळीचे सूळ गाढीचे दुधांत उगाळून मध्यान्हरात्रीं पाजावे. (८) वेज्ञा उंसाचा रस थोडा दुधाशीं पाजावा. (९) सूर्यकमळाचे फुलांचा रस दहा थेंव शक्त्यनुरूप दुधांतून यावा. (१०) खोरेतीची साल, नारळाची करवंटी व पाणीशोक हीं गोमूत्रांत उगाळून प्रत्यहीं दोन वेळ शक्तीप्रमाणे २१ दिवस यावी. (११) खोरेतीची साल, चित्रकाची मुळी व अघाज्याची मुळी, हीं गोमूत्रांत उगाळून यावी. दाळ जाहल्यास उतार दहीभात. कवलूयर—डब्यावरचे उपचार करावे. उत्फुल्लिका रोगावर—(१) जळवा लावून रक्त काढावे व कर्टेली, सुंठ, नागरमोथे, कंकोळ आणि अतिविष यांचे चूर्ण आईला पाजावें द्विणजे दुगधदोषाचे निवारण होते. (२) पोट शेकावे व बेलमूळ, नागरमोथे, पहाडमूळ, त्रिफळ, रिंगणी, डोरली यांचा काढा गूळ घालून पाजावा. दंतोङ्ग्रवावर—दंत येण्याचे वेळी धायटीचीं फुले, पिंपळी आणि अंवळयाचा रस यांत मध घालून दांतांच्या हिरज्यांना चोळावें द्विणजे बालकाला दंत पीडा देत नाहीत. (२) दंतांची पीडा फार झाली असतां, पांढऱ्या निर्गुडीचे पूर्वकडील मूळ आणून गळयात वांधावें द्विणजे दंतसंबंधीं उपद्रव, कुरंड आणि एक अंड उतरतो याचा नाश होतो. बालकाला व आईला यावा द्विणजे सर्व ज्वरांचा नाश होतो. (२) ज्येष्ठमध, वंशलोचन लाल्या, रसांजन यांचा लेह बालंला यावा. तो सर्व ज्वरांचा नाश करितो. (३) नागरमोथा, पित्तपापडा, काळा वाळा, पचकाष्ठ यांचा काढा शीत झाल्यावर यावा. तो दाह, वांति आणि ज्वर यांचा नाश करितो. (४) भद्रमोथे, हरीतकी, कडूनिंब, कडूपडवळ,

ज्येष्ठमध यांचा मंदोषण काढा यावा, तो वाळकाच्या निःशेष ज्वराचा नाश करितो. (५) दशमुळांचा काढा करून त्यांत पिपळीचे चूर्ण घालून यावें; तो मोह, झांपड आणि सन्निपातज्वर यांचा नाश करितो. (६) नागरमोथा, रक्तचंदन, अडूळसा, सुंठ, ज्येष्ठमध, गुळवेल यांचा काढा—पित्त, तृष्णा, दाह आणि ज्वर यांचा नाश करितो. (७) अडूळसा, पित्तपापडा, वाळा, कडूळिंब, किराहित यांचा काढा यावा; तो वांति, दमा, खोकला, पित्त व ज्वर यांचा नाश करितो. (८) पिपळीचे चूर्ण मधांत यावें द्याणजे ज्वर, दमा, खोकला, कावीळ, अग्रिमांय यांचा नाश होतो. बालकाचे अतिसारावर—(१) पिपळी, मंजिष्ठ, कांकडिंगी व नागरमोथा यांचे चूर्ण मधांतून यावें द्याणजे ज्वर, खोकला, वांति व अतिसार यांचा नाश होतो. (२) डार्क्लिंपाक यावा. (३) कुञ्जाच्या मुळावरील साल ताकांत घाटून हिंग घालून यावा. (४) कुडे पाक यावा द्याणजे संग्रहणी व अतिसार यांचा नाश होतो. (५) लादा, सैधव आणि आंद्याची कोय, यांचे समभाग चूर्ण मधाशी यावें. तें वांति आणि अतिसार यांचा नाश करितो. (६) पिपळी, रसांजन, आंद्याची कोय यांचे चूर्ण मधाशी यावें. तें वांति व अतिसार यांचा नाश करितो. (७) धायटीची फुले, बेलफळ, धोण, लोध्र, इंद्रजव, वाळा यांचे चूर्ण मधाशी यावें. तें ज्वर व अतिसार यांचा नाश करितो. (८) लोध्र, पिपळी व वाळा यांचे चूर्ण यावें. (९) वावडिंग, अजमोदा व पिपळीचे तांदूळ यांचे चूर्ण गरम पाण्याशी अमांतिसारावर यावें. (१०) सुंठ, अतिविष, नागरमोथा, वाळा आणि इंद्रजव यांचा काढा सर्वातिसारांचा नाश करितो. (११) वाळा, साखर, मध हे तांदुळांच्या धुणाशी यावें द्याणचे रक्तातिसार, खोकला, दमा, वांति यांचा नाश होतो. बालकास देण्याची सूक्ष्म रेचके—(१) सोनामुखीचा काढा गूळ घालून शक्तीप्रमाणे यावा. (२) सुरवारी हिरडा ऊन पाण्यांत उगाळून पाजावा. (३) रेवाचिनीचा शिरा गुंज अगर दोन गुंजा मधांतून अगर गुळांतून यावा. (४) गुलाबकळी, वाळहिरडे व सोनामुखी यांचा काढा यावा. (५) एरंज्या व उंदराच्या लेंड्या यांचे चूर्ण निवूचे रसांत खूलून, गुद व नाभी यांजवर लेप यावा. बालकाचे संग्रहणीवर—(१) ओवा, जिरे, मिर्रा, पिपळी, इंद्रजव व सुंठ यांचे चूर्ण मधाशी यावें. (२) पिपळी, भांग आणि सुंठ यांचे चूर्ण मधाशी यावें. (३) पिपळी, सुंठ, बेलफळ, नागरमोथा, आणि ओवा यांचे चूर्ण मध तूप यांशी यावें. (४) सुंठ व बेलफळ यांचे चूर्ण गुळाशी यावें त्रिदोषसंग्रहणीचा नाश होतो. (५) नागरमोथा, अतिविष, बेलफळ, इंद्रजव यांचे चूर्ण मधाशी यावें. बालकाच्या श्वासकासावर—(१) धोण व खडीसाखर हीं तांदुळांच्या धुणांत यावी. (२) धमासा, पिपळी, द्राक्ष, हरीतकी यांचे चूर्ण मध व तूप यांशी यावें; (३) पिपळी, धमासा द्राक्षे, कांकडिंगी, टाकळा

यांचे चूर्ण मध व तूप यांशी यावें; तें श्वास, कास व ज्वर यांचा नाश करितें. (४) कांकडिंगी, नागरमोथे, अतिविष यांचे चूर्ण मधाशी यावें; तें खोकला, ज्वर, वांति यांचा नाश करितें. (५) वंशलोचनाचे चूर्ण मधाशी यावें. (६) अतिविषपाचे चूर्ण मधाशी यावें ह्याणजे कास, श्वास, ज्वर, ओकारी व सूतिकारोग यांचा नाश होतो. (७) पांढऱ्या अडुळशार्ची पाने, ओल्या फडक्यांत गुळाळून फुंपाळ्यांत भाजून रस काढावा व त्यांत मध, पिपळी व तेल्या टांकणखाराची लाही घालून चाटण यावें. (८) अडुळसा, सुंठ, रिंगर्णी, गुळवेल यांचा काढा मध घालून यावा. कुमि इत्यादि रोगावर त्या त्या रोगावर सांगितलेली औषधें यावीं. उच्चकीवर—(१) सोनगेहूचे चूर्ण मधाशी यावें. (२) पिपळी व रेणुकवीज याच्या काढ्यांत हिंग व मध घालून तो यावा. (३) कुटकीचे चूर्ण मधाशी यावें; तें उच्चकी, फार दिवसांची वांति यांचा नाश करितें. वांतीवर—(१) हरीतकीचे चूर्ण मधाशी यावें. (२) पिपळाच्या सालोची राख पाण्यांत घालून तें पाणी पाजावे. (३) आंद्याची कोय, लाहा व सैधव यांचे चूर्ण मधाशी यावें. दूध पिझन ओकणाऱ्या बालकाला पिपळी-मूळ, चवक, चित्रक व सुंठ या पंचकोलाचे चूर्ण मधाशी यावें. (४) महालुंगीचे मूळ दुधांत उगाळून यावें. पिपळी, ज्येष्ठमध व पिपळी मधांत उगाळून चाटण यावें. तृष्णेवर—(१) पिपळी, ज्येष्ठमध व आम्रपळव यांचे चूर्ण मधाशी यावें. (२) काळी द्राक्षे व ज्येष्ठमध यांचा काढा यावा. आनाहवायूवर—(१) सैधव, सुंठ, एलची, भारंगमूळ यांचे चूर्ण तुपाशी यावें; तें आनाह, वातशूल यांचा नाश करितें. रोदन करणाऱ्या बालकास-त्रिफळा व पिपळी यांचे चूर्ण, मध व तुपाशी यावें. बालकाच्या क्षीणितेवर—(१) भुईकोहळा, गहूं व यव यांचे चूर्ण करून त्यांत तूप घालून यावें. व मागाहन लागलेंव दुधांत साखर व मध घालून यावें. (२) उंवर-फळांचे चूर्ण, कोष्ठ, वेखंड यांचे चूर्ण, मध आणि तूप यांतून किंवा कावळी, शंख-पुष्पी आणि उंवर यांचे चूर्ण मध व तूप घालून यावें; अथवा अर्कपुष्पी, उंवरे यांचे चूर्ण, मध व तूप घालून यावें; अथवा उंवरांचे चूर्ण, कायफळ व पांढऱ्या दूवी यांचे चूर्ण, मध व तूप यांशी यावें; हे चार प्राश्य, बालना-कांति, बुद्धि, बल आणि पुष्टि यांना करितात. (३) आस्कंधाचा कल्क १ भाग आणि दूध ८ भाग यांत तूप घालून पचन करून तें बालकाला यावें ह्याणजे पुष्टि करितें व बलाला वाढवितें. सुजेवर—(१) नागरमोथे, कोहळयांचे वीं, देवदार व इंद्रजव यांचा पाण्याशी वाटून लेप यावा. (२) पुनर्नव्यांचे मूळ वाटून लेप यावा. (३) नाभीला सूज आली असतां, मातीचे ढेंकळ तापवून त्यावर दूध शिंपावें व गरम आहे तोच त्याने नाभीला शेक यावा. नाभिपाकावर (वेंवी पिकणे)—(१) हळद, लोध्र, गहुळा,

ज्येष्ठमध, यांच्या काळ्यांत तैल सिद्ध करून तें वर लावावें व यांचेच चूर्ण करून तें वर दाकावें. (२) शेळीच्या लेंग्या दुधाशीं वाटून लेप करावा. (३) दालचिनी आणि चंदन अथवा क्षीरवृक्ष यांचे चूर्ण वर टाकावें. **गुदपाकावर—**(१) पित्तनाशक किया करावी, वालकाला विशेषेकरून प्राशन व लेपन यांविषयीं रसांजन हितकारक आहे. (२) शंख, ज्येष्ठमध व रसांजन यांचे चूर्ण वर लावावें. क्षत, फोड इत्यादिकांवर—(१) कडूपडवळ, त्रिफळ, कडूनिवाची साल व हळद यांचा काढा यावा म्हणजे क्षत, फोड, ज्वर हे शांत होतात. (२) पिपळाची साल, रक्तचंदन अगर रेवाचिनीचे लांकूड पाण्यांत उगाळून लेप यावा. **खरजेवर—**(१) घेरोसा, हळद, कोष्ठ, मोहन्या व इंद्रजव हीं ताकाशी वांटून लेप करावा; तो शिरीं, खरूज व कुष्ठ यांचा नाश करितो. (२) गंधक व कापूर खोबरेलांत खलून लेप यावा. (३) रेचक यावें. **मुखपाकावर—**(१) जाईचा पाला, दूध, द्राक्षे, पहाडमूळ व त्रिफळ यांच्या काळ्याने चूळ भरावे. (२) पिपळाची साल व पाने यांच्या चूर्णाचे लेपन करावें. (३) तवकीर लावावी. **आगपैणीवर—**(१) शमीचा पाला, गाईचे दुधांत वाटून लेप यावा. (२) तांदुळांच्या कण्या दूर्वीच्या रसांत वांटून लेप यावा. (३) कपिला अगर सोनगेरु दव्यांत वांटून लेप यावा. (४) गोपीचंदन उगाळून लावावें. **मस्तकावर पुरुळ येतो त्यावर—**(१) चंदन व आगर गुलाबपाण्यांत वांटून लेप यावा. (२) गोपीचंदनाचा लेप यावा. (३) गोपीचंदन, रक्तचंदन, गुलेअर माती यांचा थंड पाण्यांत अगर गुलाबपाण्यांत वाटून लेप यावा; याने आगपैणही जाते. **घामोळे येतें त्यावर—**(१) चंदन, धणे, वाळा यांचा गुलाबपाण्यांत लेप यावा. (२) अंवळकाठी, धणे, वाळा, नागरमोथे यांचा लेप यावा. (३) चूर्णाचे पीठ थंड पाण्यांत कालवून लावावें व सुकल्यावर स्नान करावें. **पोटदुखीवर—**एक निवृचिरून त्याच्या एका फोडीवर डिकेमाली भरून दुसरे फांकीचा रस तिजवर पिळून डिकेमाली भरलेली फांक निखाळ्यावर ठेवून, खतखतून यावी. मग काढून चोखावी ह्याणजे पोटदुखी बंद होते; जठराभिं प्रदीप होतो व कोठा शुद्ध होतो. **मुलांस गरला—**विज्ञांत निमटभर ओंवा, अर्धी मृठ बाळतशोप, थोडी हरीतकी व थोडे पदेलेण हीं घालून विडा चांगला चावून सर्वाचे एक रूप झाल्यावर तो रस वोंडल्यांत गाळून दोन तीन बोंडलीं पाजावी. हा गरला, आठ दद्य दिवसांनी देण्याचा कम ठेवावा ह्याणजे कफवातजन्य वैरे विकार होऊ शकत नाहीत. **मूत्रकृच्छ्रावर—**(१) गाईचे दुधांत गूळ घालून तें उण्ण करून यावें. (२) एरंडेलांत दूध किंवा गोमूत्र घालून त्वांत गुगुळ घालून तें प्यावें ह्याणजे मूत्ररोग व वातरोग यांचा नाश होतो. **मूत्रनिग्रहावर—**पिपळी, सुंठ, मिरी,

बलदोडे, सैंधव यांचे चूर्ण करून त्याचा साखरेच्या पाकांत लेह करून यावा. **गंडमाळेवर—**(१) वचनाग अगर खज्जानाग यांचा गोमूत्रांत लेप करावा. (२) अरण्यकापशीचीं मुळे तांदुलाशीं मिळवून त्याचे पीठ करून थाकर भाजून खाशी. **अपस्मार व उन्मादावर—**(१) शिरसवृक्ष व करंज यांचे बीज उगाळून नेत्रांत घालावें ह्याणजे उन्माद, अपस्मार व अपतंत्रक यांचा नाश होतो. (२) कोहळ्याचे रसांत ज्येष्ठमधाचे चूर्ण घालून तें सात दिवस प्राशन करावें. (३) गाईचे तप, दही, दूध व शेणाचा रस यांत घृत सिद्ध करून तें यावें ह्याणजे अपस्मार, उन्माद व चातुर्थिकज्वर यांचा नाश होतो. **मूरच्छेवर—**(१) वेलाच्या आंब्या, पद्मकाष्ठ, वाळा, चंदन, नागकेशर यांचे चूर्ण मधाशीं यावें. (२) द्राक्षे, आंबळे हे शिजवून वांटावे आणि मधाशीं यावे ह्याणजे संपूर्ण दोषांपासून झालेली ज्वरयुक्त मूरच्छी दूर होते. (३) धमाशाचा काढा गोवृत घालून पाजावा दाहावर—(१) पद्मकाष्ठ, चंदन, वाळा यांचे चूर्ण दुधाशीं यावें. (२) कापूर, चंदन, वाळा व कायफळ यांचे चूर्ण अंगास लावून नंतर पलवांच्या विछान्यावर निजवावें. **देवीवर—**(१) गाढवीचे दूध पाजावें किंवा तुलसीपत्राचे भक्षण करावें. (३) रक्तचंदन, अडुळसा, नागरमोथा, गुळवेल व द्राक्षे यांचा काढा थंड करून यावा. (३) कडूनिवाचे सालीचा हिम करून यावा; तेणकरून अंतर्दीह, ज्वर, जीणज्वर, देवीच्या योगाने अंगांत मुरलेली कडकी हीं दूर होतात. **भुलें माती खाऊन रोगी होतात त्यावर—**मातीच्या बदल सोनकाव (सोनगेरु) खाण्यास खाशी ह्याणजे रेच होऊन माती खाण्यापासून झालेला विकार दूर होतो. **बालघुटी—**सुरवारी हिरडा, वेहडा, अतिविष, नागरमोथे, इंद्रजवाचा एक दाणा, वावाडंगाचे तीन दाणे, अकलकारा, ज्येष्ठमध, हीं औषधे अर्धमूठघेऊन, वडिशेप व बाळतशेपा चिमुटभर घेऊन अर्धवट कुट्टन, कढवून त्या पाण्यांत वरील जिनसा उगाळून त्यांत थोडे सैंधव व मध घालून तें बोंडलेभर पाजावें. याप्रमाणे मूळ एक महिन्याचे झाल्यावर निल्यकम चालवाचा, सहा महिन्याचे झाल्यावर घुटी दोन अडीच बोंडले पावेतों वाढवावी. लहान मुलास खारीक उगाळून पाजून नये. तेणेकरून पोटांत जाळे वांधतें व कोळ्यांत गरमी होते.

१० भगंदररोग.

कारणे—सुलव्याधीचे परिणाम, गर्भी भरली असतां तिचे उपशमनार्थ आति हुःसह औषधे सेविल्याने, तिखट पदार्थाचे अति भक्षणाने व अति जागल्याने भगंदररोग होतो. **लक्षण—**गुदापासून दोन अंगुलावर व वृषणापासून ३ अंगुळे मार्गे,

पीडा करणारी अशी पुटकुळी उत्पन्न होऊन फुटून, गुद, वस्ति व भग यांचे विदारण करिते; त्यास भगंदर रोग असेही ह्याणतात. कमरेच्या कपालास्थीला टोंचणी लागते, आग होते, कंडू सुटते, ठणका लागतो; ही भगंदर व्हावयाचा असला ह्याणजे अशी लक्षणे होतात. उपचार—(१) सोन्याची काढी तापवृत्त छिद्र मोठे करावे; नंतर अभिन्रावरचा उपाय करावा. (२) खैर, हिरडा, वेहडा, आवळकाठी यांचा काढा महिषाचे तृप व वावडिंगाचे चूर्ण घालून प्यावा. (३) चित्रक, रुई, तेड, पहाडमळ, वांची, कण्ठे, निवङुंग, वेखंड, कळलावी, हरताल, सजीखार, मालकांगोणी, या औषधांसहित तेल कढवावे, याला स्वयंदनतैल ह्याणतात. तें भगंदरावर लावावे. हें शोधन, रोपण व वर्ण नीट करणारे आहे. (४) हळद, रुईचा चीक, सैंधव, चित्रक, उन्हाळी, मंजिष्ठ, कुडा यांनी सिद्ध केलेले तेल भगंदरनाशक आहे. याला निशादि तेल ह्याणतात. (५) करवीरतैल—पांढऱ्या कण्हेरीचे मळ, हळद, दांतीमळ, कळलावी, भीठ, चित्रक, महालुंगाचा रस आणि रुईचा चीक घालून तैल पचन करून भगंदरावर लावावे. (६) कोष्ठ, तेड, तीळ, दांतीमळ, पिंपळी, सैंधव, मय, हळद, हरडा, वेहव्या, आवळकाठी, मोरचूत यांचा लेप करावा. (७) पांढरा अजवला, इटकर, सुंठ, गुळवेल, पुनर्नवा यांचा लेप करावा. (८) तीळ, तेड, थोर दांती, तृप आणि सैंधव यांचा मध घालून लेप करावा. (९) तीळ, हरीतकी, लोध, कळू निवाचा पाला, हळद, वेखंड, कोष्ठ, घेरोसा यांचा लेप करावा; तो भगंदर, नाडीव्रण, उपदंशत्रण व दुष्टव्रण यांना शोधन व रोपण असा आहे. (१०) पाणकसा (रामवाण) वरील कुसें रांगत भरीत जावी. ह्याणजे जखम भरून येते. (११) मोगली एरंज्यांचे तेलांत कापूस भिजवून त्रणावर लावाला. पश्यथ—तांदूळ, मूळ, पडवळ, शेवया, सर्व कडू पदार्थ, तृप, दध. अपश्यथ—व्यायाम, मैथुन, वाहनावर वसणे, जडाव एक वर्षभर वर्ज करावे.

१२ भस्मकरोग.

जठराशीचे प्रकार—जठराशीचे विकार चार प्रकारचे आहेत. वातदोषेकरून विषमाग्नि, पित्तदोषेकरून तीक्ष्णाग्नि, कफदोषेकरून मंदाग्नि, वातपित्तदोषेकरून भस्मकाग्नि यालाच तीक्ष्णाग्नि असेही ह्याणतात. भूक फार लागते ह्याणन वारंवार अन्न भक्षण करितो व तें पचन होतें, परंतु अंगाला लागत नाहीं व शरीर कृश होतें, तो भस्मकाग्नि जाणावा. भस्मकरोगाचे कारण—गांजा, हॅंग, मोहऱ्या, गंधक, इत्यादि अति तीक्ष्ण पदार्थांचे व तात्रभस्माचे अतिस्वेवन व काकमांस, मार्जारमांस यांचे भक्षणाने पित्त अतिकुपित होतें, तेणेकरून तीक्ष्णाग्नि होतो; किंतीही भक्षिले

असतां त्याचे पचन न होतां, भस्म होऊन नेहमीं प्रदीप असतो, तोच भस्मकरोग; तो वात, पित्त, कफ या क्रमेकरून वृद्ध व क्षीण झाले असतां उत्पन्न होतो. उपचार—(१) म्हशीचे दहीं, दूध, तूप, यांचे सेवन करावे. (२) वारंवार क्षीर, भक्षावी. (३) काळे व पांढरे निशोत्तर घालून आटलेले दूध रेचनार्थ द्यावे. (४) वोराच्या वीच्या अंतला मगज पाण्यांत वांदून प्यावा. (५) छीचे दुधांत उंवराची साल वाढन प्यावी. (६) पांढरे तांदळ, पांढरे कमळ व शेळीचे दूध, यांची क्षीर करून तूप, घालून १२ दिवस प्यावी. (७) त्रिफला, नागरमोथे, वावडिंग, पिंपळी, सांखर व पांढऱ्या अगाड्याचे वीं, यांनों केलेला लेह द्यावा. (८) अघाड्याचे वीं सडन (स्वच्छ करून) त्याची दुधांत खरीर करून खावी. (९) ४८ दिवसपर्यंत प्रातःकाळीं २४ तोळे पिकलेली वेळीं तुपाशीं खावीं, ह्याणजे तीं अमीची संपूर्ण तीव्रता व भस्मकरोग यांचा नाश करितात. (१०) मुईकोहऱ्याचा रस, दूध व तृप घालून यावा. (११) केळीच्या काळ्याचे पाणी द्यावे. (१२) उंवराच्या मुळाचे पाणी प्यावे, येणेकरून रक्तविकार, अंगतील मिनलेली गर्भीं व कडकी हेही विकार दूर होतील. पश्यथ—अजीर्णविर जे पश्यापश्य सांगितले आहे तें करावे.

२. मुखरोग.

कारण—जलचर प्राण्यांचे मांस, दूध, दहीं, उर्बीद, वैरैरे पदार्थाच्या सेवनाते कुपित झालेले कफादिक दोष मुखामध्ये रोग उत्पन्न करितात; तसेच दांत न घासणे, घृष्णपान येणेकरूनही हा रोग होतो. मुखरोगाची संख्या—दंतरोग ८, ओष्ठरोग ८, दंतमूलरोग १५, तालूचे ९, जिव्हेचे ५, कंठरोग १७, आणि सर्वसर ३१ एकूण ६५ मुखरोग आहेत. दंतरोगावर—(१) सुंठ व शिरस (पांढरे) यांचा काढा करून, त्याने किंवा त्रिफलयाच्या काळ्याने चूळ भरावे, ह्याणजे हिरऱ्यांतून रक्त निघतें तें, मांस झडन जातें व हिरडी पिकते त्याचा नाश होतो. (२) लोध, पतंग, उद्येष्यमध, लाख यांचे चूर्ण करून त्यांत मध घालून त्याचे चूळ भरावे ह्याणजे दातांतून रक्त व पूळ वाहतो तो बंद होऊन हालत असलेले दांत घट होतात. (३) कोरांटीचा रस व मध दातांस लावावा ह्याणजे रक्तविकार बंद होतो. (४) तुरीची डाळ, विववे, कोरांटीचे मूळ हीं मडक्यांत घालून राख करून दांतांस लावीत जावी ह्याणजे दंतरोग दूर होतात. (५) लोहचूर, वेलदोडे, हिराक्ष व मायफळ, यांचे चूर्ण करून नित्य दांतांस लावीत जावे. सर्व दंतरोग शामतात. (६) मोगली एरंडाच्या ओल्या काळीने दांत घासावे व चीक दांतांस लावावा. (७) जिरे, भीठ, हिरडे, सांवराचे कांटे यांच्या चूर्णाने दांत घासावे ह्याणजे दंत-

मूळाची क्षते, चिरा पडतात त्या, ठणका, रक्तस्राव, दांत हालणे, सूज, यांचा नाश होतो. (६) पिपळी, सैथव, जिरे यांचे चूर्ण दंतमूलला घासावे. (७) तुरटीची पूढ, मध-तुपांत कालवून लावावी झणजे रक्त बंद होते व मुखपाक दूर होतो. (८) जाईचा पाला, गेलफळ, गोखरू, वेहकळ, मंजिष्ठ, लोग्र, खैराची साल, ज्येष्ठमध, यांचा काढा करून त्यांत तेल घालून पचन करावे; तें दंतनाडीचा नाश करिते. (९) गुळबेल पाण्याशी वाटून त्यांत रुईचा चीक घालून कटवावे; त्यानें दांत घासावे झणजे हालणे दांत घट होतात. (१०) जाईचा पाला, मुनरनवा, गजपिपळी, कोरांटा, वेखंड, सुंठ, ओवा, हिरडे, तीळ यांचे चूर्ण तोडांत धरिले असतां, दुर्गंध, दांतांचा ठणका, दांत हालणे, ब्रण, सूज, कंडू व कृमि, यांचा नाश करिते. **दंतकुमीकर-** (१) कापूर, अ० भाजलेला गरम हिंग दाढेखालीं घरावा. (२) कोरांटीचीं पाने अथवा मूळ चावावे— (३) अक्कलकाढा दाढेत घरावा झणजे दंतशूल राहतो. (४) सुंठ १ व तुरटी लाही २ भाग एकत्र करून तें २।३ वेळ लावावे झ० दंतशूल त्वरित राहतो. (५) रिंगणीची सुकेलेलीं फळे निखान्यावर घालून त्यावर नरसाळ्यासारखे झांकण टेवून नवीवाढे तोडांत धूर घ्यावा झणजे कृमि दूर होतात. कानासही हा धूर दिल्यास कर्णकृमि दूर होतात. (६) निळी निर्मुडी, काकंजंघा (कांग किंवा कावळी), व कंडू भोपळी या प्रत्येकीच्या मुळांचे चूर्ण करून दांतांत घरावे झणजे कृमीला पाडून टाकिते. (७) पांडन्या उपरसाळीचीं पाने आणून त्यांची गोळी करून दांतांत घरावी झणजे कृमि पडून दांत घट होतात. (८) हिंगकस, हिंग, तुरटी, देवदार, पाण्याशी वाटून गोळी करून दांतांत घरावी झणजे कृमिज दंतशूलाचा नाश होतो. **दांत बळकट होण्यास-** (१) बकुळीची अंतरसाल नित्य चावीत जावी झणजे दांत घट होतात. (२) वदामाळीं साळें जाळून त्यानें दांत घासावे. (३) नागरमोथा, हिरडे, सुंठ, मिरी, पिपळी, वावाडिंग, कडूनिंवाचा पाला हे गोमूत्रांत वाटून गोळी करून सावलीत सुकवून ती रात्री तोडांत घरून निजावे झणजे दांत वज्रतुल्य घट होतात. **कंठरोग-** (गलरोग) यावर— (१) जवखार, तेजवळ, पहाडमूळ, रसांजन, दारुहळद व पिपळी यांच्या चूर्णाची मधाशीं गोळी करून तोडांत घरावी. (२) दारुहळद, दालचिनी, कडुनिंव, रसांजन व इंद्रजय यांचा काढा घ्यावा किंवा हरीतकीचा काढा मध घालून घ्यावा. **कंठसर्प (घाटसर्प)-** गळ्यांत कफानें उंच, लांवट अशी गांठ उत्पन्न होणे, तेणेकरून घरावा अवरोध होतो, अन पाणी जान नाही, बोलण्यास भारी कठीण पडते व कफाचा अतिशय प्रकोप होऊन प्राणातिक स्थिति होते. यास “बलयकंठरोग” असे वैद्यशास्त्रांत नांव आहे. यावर— (१) रानबोरीची साल १ तोका वाटून एयावयास घ्यावी,

(२) वासनवेलीचे मूळ वाटून पाजावे. (३) मोहाचे फळांतील बी (दोळबी) पाण्यांत उगाळून पाजावी. (४) वेहज्याच्या झाडाची अंतरसाल पाण्यांत वाटून तें पाणी पाजावे. (५) कंवडळ, शिशवी लंकडाचा चूर किंवा कंडू दोडकीचे फळ गुरुगुर्डीत घालून ओढावे. (६) कांतणीचे घर व मलयागरु समसाग चूर्ण करून चिलमींत घालून ओढावे. (७) केवज्याचे कणसांतील फूल चिलमींत घालून ओढावे. (८) तोरणीचा पाला चुरून तोडांत घरून ठेवावा, व थोडा चावून रस घशांत जाऊ घ्यावा; झणजे कफ पडून घसा मोकळा होतो. (९) खुक्खुल्याचे फळ चिलमींत घालून ओढावे. (१०) खुल्खुल्या, शिरसाच्या शेंगेचीं सालपटे व परिपाठ (धण्याच्या झाडासारखे झाड आहे.) हीं चिलमींतून ओढावीं. मुखपाक (तोडांत चडे पडगे) यावर— (११) पंचवल्कळें, अथवा बाभळीची साल किंवा त्रिफळ यांच्या काळ्यानें गुळण्या कराव्या. (१२) तुरटीची लाही पाण्यांत घालून त्यानें गुळण्या कराव्या. (१३) जाईचा पाला नित्य चावीत जावा. (१४) कंकोळ व खडीसाखर दाढेखालीं घरून रस गिळीत जावा. (१५) तुरटीची लाही व वेलदेज्याची पूड तोडांत फांसून लाळ गळू घ्यावी. (१६) अक्कलकान्याची पूड तोडांत जिमेला फांसावी. (१७) पांडन्या गुंजेचा पाला घ्यावा. (१८) अडुळशाच्या रसांत मध घालून त्यांत उपरसाळीचे मूळ उगाळून त्याचा तोडांत लेप करावा. (१९) शंखजिरे लोण्यांत कालवून त्याचा तोडांत लेप करावा. (२०) माक्याचा अथवा तुरीचा पाला चावून पिंक टाकीत रहावे; झणजे त्वरित गुण येतो. (२१) पिपळी, मिरे, कोष्ठ, इंद्रजय यांचे तीन दिवस चर्वण करावे; झणजे मुखपाक, लस आणि दुर्गंध यांची शांति होते. नुन्यानें तोड भाजल्यावर खोबरे खावे, तीळ खावे अथवा तिळांच्या तेलाच्या गुळण्या कराव्या. (२२) खैराची साल ४०० तोके घेऊन तिचा १०२४ तोके पाण्यांत अष्टमांश काढा करून गाळून घ्यावा; त्यांत जायफळ, कापूर, चिकणी सुपारी, दालचिनी, एलची, तमालपत्र, नागकेशर, कस्तूरी हे प्रत्येक तोका घेऊन चूर्ण करून त्या काळ्यांत मिळवावे; त्याची हरभन्याएवढी गोळी करून ती तोडांत घरली असतां सर्व मुखरोग, जिव्हारोग, ओष्ठरोग, दंतरोग, गलरोग यांचा नाश करिते. **पथ्य-देवभात, जव, मूळ, कुलित्य, कारळे, पडवळ, कोंवळमूळ, विडा, तिखट व कंडू रस.** मपथ्य-आंबट, जव, मूळ, कुलित्य, कारळे, पडवळ, कोंवळमूळ, विडा, तिखट व कंडू रस. **मपथ्य-आंबट,** दही, दूध, गूळ, उडीद, रुक्षान, कठिणान, जड, पौष्टिक असें अन्न; दिवा; निद्रा.

१३ मूळरोग.

कारण व संप्राप्ति— क्षीण झालेला, पुष्कळ दोष सांभळलेला, विषद्व आहार सेवन

करणारा अशा पुरुषास मलमूत्रादि वेग धारण केल्यानें, अभिघातानें अथवा ज्या पुरुषाचा सत्वगुण क्षीण झाला अशा पुरुषाच्या वाहेरच्या व आंतरया मनोवह स्रोतसांमध्ये जेव्हां दोष प्रवेश करितात तेद्वां मनुष्यांस मूर्ढा येते. ह्याणजे संज्ञा वाहणाऱ्या नाडी वातादिकांनी आवृत झाल्या असतां, सुखदुःखाचे ज्ञान नष्ट करणारे असें तम ह्याणजे अज्ञान अकस्मात् प्राप्त होते; सुखदुःखाचे ज्ञान नष्ट झाले ह्याणजे मनुष्य काष्ठवत् पडतो; या रोगाला मोह किंवा मूर्ढा ह्याणतात. मूर्ढेमध्ये पित्त हें व्यापक असते. पूर्वरूप-हृदयात पीडा, जांभया, ग्लानि, भ्राति, हीं पूर्वरूपे होत. मूर्ढा, भ्रम, तंद्रा व निद्रा यांचा भेद-मूर्ढेमध्ये पित्त व तमोगुण अधिक. रजोगुण, पित्त व वायु यांपासून भ्रम होतो. तमोगुण, वायु व कफ यांपासून तंद्रा व कफ आणि तमोगुण यांपासून निद्रा उत्पन्न होते. मूर्ढादिकांपेक्षां संन्यास वेगळा आहे तो दोषाचा वेग गेला असतां मदमूर्ढादिक आपल्याआपण शांत होतात; परंतु संन्यास हा आपल्याआपण शांत होत नाही. संन्यासानें पीडलेला मनुष्य काष्ठ होऊन मेल्या-सारखा पडतो. त्याला सुया टोंचें, कुहिली लावणे वगैरे. उपाय केल्यानें तो शुद्धीवर येतो. उपचार-(१) अंगावर पाणी शिंपणे, स्नान करणे, रत्ने व रत्नांचे हार व थंड लेप यांचे धारण, विक्षण्याचा वारा, सुगंध व शीत अर्शी पाने या उपचारांनी मूर्ढा दूर होते. (२) धमाशाचा काढा तृप घालून यावा; ह्याणजे ब्राम्ही शांति होते. (३) मंचमूलांचा काढा, मध व साखर घालून यावा व जे ज्वरनाशक कपाय तेही दोष पाहून यावे. (४) रिंगणी, गुळवेल, पिंपळमूळ, सुंठ व वायवर्णी यांचा काढा यावा. (५) काळीं द्राक्षे, साखर, डाळिंबसाल, लाजाळू, तांबडे कमळ, निळे कमळ व कमळ यांचे काढे यावे. (६) बोराचे आंटीतला मगज, पिंपळी, वाळा, नागकेश्वर हीं पाण्यांत वाटून यावीं अथवा मधाशीं पिंपळी खावी. (७) रात्रीस मधाशीं त्रिफळा घ्यावी व गूळ आले एकत्र करून प्रातःकाळीं त्रिफळाचूर्ण खावे. (८) नारलाच्या पाण्यांत सांतुचे पीठ व साखर घालून प्यावें; ह्याणजे हृदयांतला कफ, तृष्णा, मूर्ढा, भ्रम हे भयंकर जरी असले तरी त्यांचा नाश होईल. (९) लसूण, वेखंड, मनशील यांचे अंजन करावें. पथ्य-रेचन, वांति, लंघन, मुटु, कडू रस, लाल्यांचा भंड, जुने यव, तांबड्या साळी, मृग व वाटाणे यांचे यूू, दूध, साखर, जून, कोहळा, पडवळ, केळे, डाळिंव, नारळ, तांदूळजा. श्रृणु-तांबूल, पालेभाज्या, दांत घासणे, ऊन्ह घेणे, विरुद्ध भक्षण, प्राशन, मैथुन, तिखट पदार्थ, मलमूत्रांचा रोध व ताक.

मूत्रकृच्छ्र. (उन्हाळी.)

कारण—व्यायाम, तीक्ष्णौषध, रुक्ष पदार्थ, दररोज मद्यप्राशन, निरंतर घोड्यावर वसून प्रवास करणे, जळाजवळ संचार करणाऱ्या पक्ष्यादिकांचे मांस, व मस्त्य; जेवणावर जेवण, व कचे पदार्थ इत्यादिकांच्या सेवनाने मूत्रकृच्छ्रोग होतो. हा आठ प्रकारचा आहे. संप्राप्ति—स्वकारणांनी कुपित झालेले वातादि दोष अथवा सर्व दोष वस्तीमध्ये कोप पावून जेव्हां मूत्राचा मार्ग पीडित करितात, तेव्हां मनुष्याला मोळ्या कष्टाने मुतायाला होते. उपचार—(१) गोखरू, वाहवा, दर्भ, काश, घमासा, आवळकाठी, पाषाणभेद, हिरडे यांचा काढा मध घालून प्यावा; ह्याणजे कठीणही अश्मरी व मूत्रकृच्छ्र यांचा नाश होईल. (२) वेलदोडे, पाषाणभेद, शिलाजित, गोखरू, कंक-डीचे वीं, सैधव, केशर यांचे चूर्ण तांदुलांच्या धुणावरोवर प्यावें; ह्याणजे आसवामृत्यु जरी मूत्रकृच्छ्री असला तरी तो वांचेल. (३) द्राक्षे, खडीसाखर एकत्र कुटून तीं दशाच्या मेडावरोर प्यावें. दूध, उच्छ करून गूळ घालून प्यावें; ह्याणजे सर्व मूत्रकृच्छ्र, शर्करा, वातरोग याते दूर करील. (५) नारलाचे पाणी, गूळ, धणे यांनी युक्त करून प्यावें; तें दाहसहित मूत्रकृच्छ्र व रक्तपित्त यांचा नाश करील. (६) शतावरीचा काढा मध घालून प्यावा. (८) गोखरूचे काढ्यांत जवखार घालून प्यावा. (९) आंवळकाठीचा काढा करून त्यांत गूळ घालून यावा; तो रक्त, दाह आणि शूल यांनी युक्त मूत्रकृच्छ्राचा नाश करील. (१०) आंवळ्याच्या रसाशी वेलदोडे यावे. (११) कुरडूचे वीं ताकावरोवर प्यावें. (१२) खजूर, आंवळकाठी, पिंपळी, शिलाजित, वेलदोडे, ज्येष्ठीमध, पाषाणभेद, चंदन, शेदाढाचे वीं, धणे यांचे चूर्ण, साखर, ज्येष्ठीमधाचे काढ्यावरोवर प्यावें; तें-अंग, लिंग, गुद, वंक्षण, शुक या ठिकाणचा दाह; शर्करा, अश्मरी, शूल यांचे नाशक; बल्य, वृद्ध, असें आहे. (१३) त्रिफळा, वायवर्णी, कंकोळ, सैधव यांचे चूर्ण करून घ्यावें. (१४) शिलाजित, पाषाणभेद, पिंपळी, वेलदोडे यांचे चूर्ण पाण्याशी प्यावें. (१५) रिंगणीचा रस मधाशीं घ्यावा. (१६) मुळासुद्धां गोखरूचे झाडाचा काढा, साखर व मध घालून प्यावा. तेणेकरून मूत्रकृच्छ्र व उच्छवात हे दूर होतात. (१७) उंदराच्या लेंज्या वाटून त्यांचा वस्तीवर किंचित् उच्छ लेप करावा. (१८) गाईचे दुधांत कुड्याची साल वाटून प्यावी; ती भयंकर मूत्रकृच्छ्राचा नाश करील. (१९) कांटेसावरीच्या सालीचे चूर्ण साखरेशीं घ्यावें. पथ्य-स्नान, शीतल उटणे, जुनें तांबडे भात, ताक, दूध, दर्ही, मुगाचे काट, साखर, जून कोहळा, पडवळ, आले, कंकडी, खजूर, नारळ, तांदूळजा, शीतल अर्शीं अन्ने, पाने. अपथ्य-मद्य, भ्रम, मैथुन; हत्ती घोडा यांवर वसणे;

विषमाशन, विरुद्धान, तावूल, मत्स्य, मीठ, तैलपक, पेंड, हिंग, तीळ, शिरस, मूत्र-वेग, उडीद, वेलूचे कोंब, अतितीक्ष्ण, विदाही, रुक्ष, आंबट पदार्थ.

१५ मूत्रघात. (मूत्र बंद होणे.)

कारण-मूत्रपुरीषादि वेगांच्या विघातानें वातादि दोष कुपित झाले असतां, वातकुंडलिकादि त्रयोदश प्रकारचे मूत्राघात होतात. मूत्रकृच्छ्र व मूत्राघात या उभयतांचा भेद इतकाच कीं, मूत्रकृच्छ्राचे ठायी क्षेत्र अल्प असतात. उपचार-मूत्र-कृच्छ्र, मूत्राश्मरी यांवर जें औषध संगितलें असेल, तें देश व काल जाणणाऱ्यानें सर्व मूत्राघातावर योजावे. (१) सुंठ, मिरी, पिंपळी, त्रिफळा, हे समभाग व सर्वांच्या समभाग शुद्ध गुणगुल, त्याची गोखरुच्या काढ्यांत गोळी करावी. ही घेतली असतां कोणत्याही खाण्यापिण्याचा प्रतिबंध नाही. ही प्रमेह, वातरोग, वातरक्त मूत्राघात, मूत्रदोष, प्रदर यांचा नाश करिते. (२) तापवून थंड झालेले दूध, जटामासी, चंदन, तांदुलांचे धूून, साखर हे एकत्र करून प्याले असतां रक्तसहित उष्णवाताचा नाश होतो. (३) धमासा किंवा अडुळसा यांचा काढा प्यावा. (४) दशमूळांचा काढा, शिलाजित व साखर घालून घ्यावा. (५) गोखरुचा काढा, शिलाजित व गुणगुल घालून घ्यावा. (६) वायवर्णा, गोखरु, सुंठ, यांचा काढा, गूळ व जवखार घालून घ्यावा; झणजे तो मूत्रखडा, मूत्राघात, मूत्रशर्करा यांचा नाश करितो. (७) ताडाचे मूळ, तांदुलांच्या धुणांत वाटून त्यांत साखर घालून घ्यावे. (८) रात्रीस पाण्यांत केशर भिजत घालून सकाळी त्यांत मध घालून कुवळून प्यावे. (९) शुद्ध शिलाजित, साखर व कापूर हीं एकत्र करून खावी. (१०) कांकडीचे बीं, सैंधव, हिरडा, वेहडा, आंवळकाठी, यांचे चूर्ण गरम पाण्याशी प्यावे. (११) काळा काळा, वाळा, तमालपत्र, कोष, आंवळकाठी, सफेतमुसळी, वेलदोडे, रेणुकावजि, द्राक्षे, केशर, नागकेशर, कमलांतले केशर, कापूर, चंदन, रक्तचंदन, त्रिकटु, लाल्या, आस्कंध, शतावरी, गोखरु, कांकडीशिंगी, जाई, कंकोळ, गठोना हीं समभाग घेऊन चूर्ण करावे. व एक भाग चूर्ण, दोन भाग तूप साखर याप्रमाणे खावे; अथवा खडीसाखर व मध यांच्यावरोबर प्रातःकाळीं सेवन केले असतां, तें क्षय, रक्तपित्त, पाददाह, असृगदर, मूत्राघात, मूत्रकृच्छ्र, रक्तसाव, तेंशी प्रकारचे वायु, विशेषकहन मेह यांचा नाश करील. (१२) वेलची, पाषाणभेद, पिंपळी, शिलाजित एकत्र करून तांदुलांचे धुणांतून घ्यावे. पथ्य—तांबळ्या साळी, ताक, दूध, दहीं, जून कोहळा, पडवळ, शेंदाड, खजर, नारळ, ताडफळ. अपथ्य—विरुद्ध अन्ने, मार्ग चालणे; रुक्ष, विदाही, विषभी असे पदार्थ; मैथुन, मूत्रांदिकांचा वेग धारण करणे, वेलूचे अंकुर, वग्न.

१६. मूत्रखडा. (सं० अश्मरी.)

वात, पित्त, कफ यांपासून व चवथा शुक्रपासून अश्मरोग (मुत्रखडा) होतो. या अश्मरी बहुतकरून कफाश्चित असतात. यांस चांगली चिकित्सा न मिळाली तर खा प्राण हरण करितात. संप्राप्ति-ज्या वेळेस वायु वस्तीतले शुक्रयुक्त किंवा पित्तामध्ये गोरोचन जमतें, तसें वस्तीमध्ये शुक्रादिक गोठून खडा होते. पूर्वरूप-सर्व अश्मरी अनेक दोषाश्रित आहेत. वस्ती फुगणे, वस्तीच्या आसपास अत्यंत पीडा होणे, मुताला वोकडाच्या मुताची धाण, मूत्रकृच्छ्र, ज्वर आणि अरुचि, हे अश्मरीचे पूर्वरूप होय. सामान्य लक्षण.—नाभि, शिवण आणि वस्तीचें अग्र यांच्या ठिकाणी शूल, अश्मरीच्या योगाने मूत्राचा मार्ग कोंडला ह्याजे मुताची धार फाटते, अश्मरी मूत्रमार्गपासून पलीकडे गेली ह्याजे मुतायाला इजा होत नाही, आणि मूत्र स्वच्छ गोमोद मण्यासारखें होतें; अश्मरीच्या योगाने वस्तीमध्ये क्षत झाले असतां रक्त-भिशित मूत्र होतें व मुततांना जोर केला तर फार क्षेत्र व पीडा होते. त्रिदोषज अश्मरी बहुवा बालकांसच होते. शुक्राश्मरी मात्र मोळ्या मनुष्यांस होते. उपचार— (१) कुड्याची साल दद्यांत उगाळून प्यावी. (२) पांढरा एरंड, रिंगणी, डोरली, गोखरु, काळा ऊंस यांची मुळे दद्यांत वाटून प्यावी. (३) शिलाजीत मधार्शी खावा. (४) गोखरुचे काढ्यांत जवखार घालून घ्यावा. (५) हिंग, वेलदोडे, दूध, तूप हे एकत्र करून प्याले असतां मूत्ररोग, शुकरोग याचें नाशक आहे. (६) आले, जवखार, हिरडा, दारहळद, काळा शेवगा, हीं शेळीचे दुधांत वाटून प्यावी; झणजे मूत्राश्मरी फुटून पडते. (७) तीळ, अधाडा, कारळी, सातू यांची काडे; पळसाचें काष्ठ, हीं सर्व समभाग घेऊन मडव्यांत घालून पुट देऊन जाळ्यावी; नंतर त्यांची चार मासे राख घेऊन शेळीचे मुतांत गोळी करून खावी. याप्रमाणे चात दिवस खाल्ली असतां अश्मरीचा नाश होतो. (८) गोखरुचे चूर्ण-मधुयुक्त मेंदीचे दुधांत घालून सात दिवस प्यावे. (९) जुन्या तुपांत केशर घालून तीन दिवस प्राशन केल्याने शर्करेचा नाश होतो. (१०) तिळांचे फुलांचा क्षार, मध, दूध एकत्र करून तीन दिवस प्यावे अथवा सैंधव व महाळुंग सेवन करावे. (११) चिवुडाचे मूळ शिळे पाण्यांत वाटून प्यावे; झणजे तीन दिवसांत अश्मरी पाडील. (१२) अंकपुष्पी झणजे शिरदोडी हिंचे मूळ, गाईचे दुधांत वाटून प्रातःकाळीं तीन दिवस प्यावे; झणजे दाहयुक्त तीव्र अश्मरीचा नाश होतो. (१३) चतावरीच्या मुक्यांचा रस, गाईचे दुधांशी प्यावा झणजे फार दिवसांचाही अश्मरीचा नाश होईल. (१४)

वायवर्णाची साल, सुंठ, गोखरू, जवखार, गूळ, यांचा काढा करून थंड झाल्यावर द्यावा. तो मूत्राशमरी, शर्करा, मूत्रकुच्छ, मूत्राधात यांचा नाश करितो. (१५) वायवर्णाचे सालीचा काढा गूळ घालून प्यावा. (१४) शेवगयाचे मुळाचा काढा-तिखट, उण, अशमरी पाडणारा आहे; अथवा गठोण्याचे मूळ तांदुळांचे धुणांत वाढून प्यावे. दूधभात खावा. (१७) तुषादेकांत (जवांचे कांजींत) हल्द व गूळ घालून प्राशन करावा. (१८) मेंढींचे दूध मध मिश्र करून द्यावे. (१९) निशोत्तर व इंद्रजव यांचे चूर्ण दुधाशीं किंवा तांदुळांचे धुणाशीं द्यावे. (२०) कुळथांचा काढा २ तोळे, उन्हाळीचे चूर्ण व सैधव दोन मासे घालून प्यावा. (२१) कोहळ्याचा रस, हिंग, जवखार एकत्र करून प्यावा. पश्य-वय, कुळीथ, जुने भात, जून कोहळा, आले, वेळूचे कोंभ. अपश्य-मूत्र, मल, शुक्र यांचा रोध; व विष्टंभ-कारक, जड असें अन्न व पान; विस्तृदान.

१७. मूत्ररेचनाची आवश्यकता व औषधे.

ज्यास गरमा, परमा, मूत्राधात वैरे रोग झाले आहेत त्यास मूत्ररेचन द्यावे. **मूत्ररेचन देण्यास औषधे.**—(१) सोरा, कवाचिनी, एलचीदाणे, रेवाचिनी हीं समभाग घेऊन चूर्ण, पावशेर दूध व पावशेर पाणी एकत्र करून त्यांतून द्यावे. (२) सोनामुखी २ तोळे रात्रौ पावशेर पाण्यांत भिजूत घालून सकाळीं तें गाळून त्यांत खडीसाखर २ तोळा टाकून तें द्यावे; याने रेचही होतात. (३) गाईचे दूध कढत ठेवून त्यांत निंबे पिण्याचीं व खडीसाखर घालून ७ पदरांवर गाळून तें एकत्र करून पाणी सात वेळ उलटापालट करून द्यावे. (४) एक शेर दुधांत एक शेर पाणी मिश्र करून त्यांत २ सासे सोरा व ६ मासे सोनकाव घालून तें कढवून उमें राढून पोटभर प्यावे व फिरत रहावे; झणजे मूत्ररेच होतील. (५) दूध दोनशेरपर्यंत घेऊन कलहईचे भांज्यांत तापत ठेवावे, त्यांत पाणी अगदीं घाळू नये. चांगले तापत आल्यावर त्यांत तुरटीची पूळ २ मासेपर्यंत टाकावी; झणजे तें दूध फाटून चौथा व पाणी असा प्रकार होतो. मग अमीवरून उतरून गाळून घेऊन त्यांत वेलदोऱ्याची पूळ व पिठासाखर घालून थंड झाल्यावर तें प्राशन करावे. (६) पळसाचीं वाळ-लेलीं फुले सुमरे १० तोळेपर्यंत घेऊन तीं धुवून त्यांत पाणी घालून त्याचे वर झांकण ठेवून मंदाशीवर वाफ येईपर्यंत शिजवावी; नंतर तीं पिळून तें पाणी पावशेर पर्यंत घेऊन २ मासे सोरा घालून तें प्यावे व शिळक राहिलेल्या पाण्यांत तीं शिजवलेलीं फुले कालवून पोटावर बांधावीं. (७) काळीं ब्राक्षे चार तोळे, रात्रौ थंड पाण्यांत भिजूत घालून सकाळीं तीं कुसकरून त्याचे पाणी गाळून द्यावे व त्या

पाण्यांत थोडी जिन्याची पूळ घालून तें पाणी शक्त्यनुरूप एक शेरपर्यंत प्राशन करावे. झणजे मूत्रद्वारे अंगांतील कडकी निघून जाते. याने कोणास रेचही होतात. पश्य-तांदूळ, दूध, तप, तुरंची डाळ, साखर, गहू. अपश्य-गूळ, तिखट, आंबट, तेल-कट, वातुळ पदार्थ.

१८. मेदोरोग. (स्थूलता.)

कारण—कफकारक पदार्थ, मधुर अन्न, मधुर रस, स्नेहन अन्न-झणजे घृतपक गेधूम, क्षिप्रादिक, यांच्या सेवनेकरून मेद वाढतो. लक्षण—मेद वाढल्यामुळे अन्य वातु जे अस्थ्यादि त्यांचे पोषण होत नाहीं; आणि मेद वाढल्यामुळे सर्व कर्माविषयीं अशक्त होतो, आणि अल्पश्वास, तृष्णा, मोह, निद्रा, श्वासावरोत्र, निजमध्ये फार घोरणे शरीराचे ठायीं उलानि, शिंका, घामाला दुर्गंधी, अल्पप्रमाण व्यायाम, अल्पमेथुन इत्यादि उपद्रव होतात, व त्याचे उदराची प्रायः वृद्धि होते. वायु अमीला प्रदिस करून आहाराला शोषवितो; यास्तव मनुष्याने भक्षिलेले अन्न लैकर जीर्ण होऊन तो दुसऱ्या आहाराची इच्छा करितो. कदाचित् भोजनाची वेळा चुकली असतां मोठा घोर विकार होऊन, प्रमेहपीटिका, ज्वर, भगंदर, यांतून एकादा रोग होतो आणि हे, अमि व वायु हे उपद्रव करत इत्याते मेदोरोग्याचे शरीर जाळितात. **उपचार**—(१) त्रिफळ्याचे काळ्यांत मध १ तोळा घालून तो प्यावा. (२) प्रातःकाळीं थंड आणि स्वच्छ पाणी ४ तोळे घेऊन मध घालून प्यावे, अ० उन्ह पाणी थंड करून मध घालून प्यावे. झणजे तनु कृश होते. (३) चवक, जिरे, सुठ, मिरे, पिंपळी, हिंग, पारेलोण, चित्रक, यांचे चूर्ण मधाशीं खावे; तें मेदनाशक शाहे. पश्य-चित्ता, श्रम, जागरण, मैथुन, व्यायाम, तांदूळ, ज्व, हरभेर, मसुरा, कुळीथ, मूळ, तुरी, तिखट, ताक, तेल, पाले-भाजी. अपश्य-गहू, ऊस, उडीद, दिवानिदा, सुगंधि पदार्थ, मधुरात्र, वमन.

१९. रक्तपित्त.

कारण व स्वरूप—उण, अमीचा शेक, परिश्रम, शोक, मार्ग चालणे, मैथुन इत्यादिकांच्या अतिसेवनेकरून; ताण, उण, खारट, आंवट या पदार्थाच्या अतिसेवनेकरून पित्त क्षुभित होऊन रक्ताला क्षुभित करितें, मग ऊर्ध्व-मुखावाटे व अधोभागी, गुदावाटे रक्त पडू लागतें; ल्यास रक्तपित्त असे द्यगतात. **रक्तपित्ताचे उपद्रव**—अन्न पचन न होणे, वांति, तृष्णा, श्वास, खोकला, बलहानि, पांडुरता, भोजन केले असतांही दाह, भ्रम, मस्तकसंताप, अतिसार, क्षुधानाश इत्यादि उपद्रव होतात. मुखावाटे रक्त पडतें तें साध्य; गुदावाटे पडतें तें कष्टसाध्य; मुखावाटे व

गुदावाटे दोन्हीकडून पडतें तें असाध्य जाणावें. उपचार—(१) अडुळशाचा रस व मध समभाग करून यावा. (२) अडुळसा, मनुका, बालहरीतीकी यांचा काढा यावा. (३) वकरीच्या दुधांत मध व साखर घालून यावें. (४) गईच्या दुधांत पांचपट पाणी घालून कढवावें. पाणी जलाले ह्याणजे तें दूध यावें. (५) आंवळ्याचा अ० हरीतीकीचा मुरंबा यावा. (६) आंवळकाठीचे चूर्ण, साखर व तूप एकत्र करून यावें; अ० आंवळकाठी तुपांत भाजून टाळूवर वडी बसवावी. (७) ज्येष्ठभिध, घणे, रक्तचंदन, अडुळसा, वाळा, यांचा काढा, मध साखर घालून यावा; ह्याणजे शोष, दाह, रक्तपित्तज्वर यांचा नाश होतो. (८) शंखजिरे, तूप, साखर हीं एकत्र करून यावी. (९) दुधाची साय यावी. (१०) द्राक्ष, वेदाणा, घणे यांचा काढा साखर घालून यावा. (११) उंवराचीं पिकलीं फळे गुळाशीं अ. मवाशीं यावी. पथ्थ्य—जुने सांठे तांदूळ, हरीक, राळे, देवभात, जव, मूगा, मसुरा, चणे, तुरी, मठ, तुरट पदार्थ, दूध, तूप, फणस, केळे, तांदुळजा, पडवळ, जून कोहोळा, दुध्या भोपळा, कर्लिंगड, ऊंस, साखर. अपथ्य—व्यायाम, मार्ग चालणे, ऊन्ह घेणे, मलमृत्राच्या वेगाचा रोध, घोड्यावर बसणे, वाफारा, धूमपान, मैथुन, कुलीथ, गूळ, वांगी, तीळ, उडीद, दहां, क्षार पदार्थ, लसूण, शिंबीधान्य, विस्त्रद्धशन, कडू, आंवट पदार्थ, मीठ.

२०. रेचनाची आवश्यकता व औषधे.

रेचन देण्यास जे योग्य ते—जीणज्वर, वचनागादिक विषदोष, वातरक्त, भयंदर, मुक्त्याध, पांडुरोग, उदर, हळोग, परम, गुल्म, प्लीहा, ओकारी, विषुचिका (मोडशी), कुष्ठ, उपदंश, कुमि, वातरोग, शूल, मूत्राधात, इतक्यांतून एकाच्या रोगें करून त्यास जो मनुष्य तो रेचन देण्यास योग्य जाणावा. अशक्त, लहान मूळ, गोमणी, यांता रेचक देऊ नये. रेचन देण्याचीं औषधे—(१) ज्याचा मृदु कोठा आहे त्यास एरंडेल त्रिफळ्याचे काळ्याशीं किंवा सुंठीचे काळ्याशीं १ तोळा यावें; किंवा बालहरीतीकी व सोनामुखी यांचे ६ मासे चूर्ण, घोडा गूळ घालून गरम पाण्याशी यावें. (२) मध्यम कोठा ज्याचा, आहे त्यास—निशोत्तर व खडीसाखर हीं समभाग घेऊन चूर्ण करून, त्या चूर्णांत तोळ्यास ४ वाल या मानाने पिंपळीचे चूर्ण कालवून तें चूर्ण शक्तीप्रमाणे ६ मासेपर्यंत यावें. (३) वरील चूर्णप्रमाणेच दंतीमुळाचेही चूर्ण करून यावें. (४) रेवाचिनीचा शिरा शळ्यनुरूप १ मासापर्यंत साखरेतून यावा. (क्र.) कोठा ज्याचा आहे त्यास—पिसोळा अथवा कांटेधोत्रा यांच्या मूळाचे चूर्ण एक तोळापर्यंत गरम पाण्यांत साखर टाकून तें ध्यावें. सर्वसाधारण रेचके—बाहव्याचा मगज शक्तीयनुरूप पाण्यांत कढवून तें पाणी प्यावें. (६) गुलाबकळी, काळीं द्राक्षे,

सोनामुखी (पानांचे देंठ काढलेली,) व बाळहिरडे हीं रात्री पाण्यांत भिजूं घालून सकाळीं कढवून तें पाणी प्यावें. (७) सुरवारी हिरडा, वेहडा, आंवळकाठी यांचे चूर्ण ऊन्ह पाण्याशीं ध्यावें; अथवा यांचा काढा ध्यावा ह्याणजे रेच होतात. (८) सुखेकरून ढाळ होण्याविषयी अभयादिमोदक--हरीतीकी; मिरे, सुंठ, वावडिंग, आंवळकाठी, पिंपळी, पिंपळमूळ, दालचिनी, तमाल पत्र, नागरमोथे हीं दहा औषधे समभाग, दांतीचे मूळ तीन भाग, निशोत्तर आठ भाग व खडीसाखर ६ भाग, याप्रमाणे घेऊन चूर्ण करून मधांत, गोळी १० मासे वजनाची या मानाने गोळ्या कराव्या. हीं गोळी प्रातःकाळीं घेऊन वर थोडे थंड पाणी ध्यावें. जोंपर्यंत ढाळ होतात तोंपर्यंत उष्ण पदार्थांचे सेवन करू नये; नियमित वर्तन करावें; तेणेकरून विषमज्वर, अग्रिमांद्य, पांडुरोग, खोकला, भयंदर, कुष्ठ, गुल्म, अर्श, गलगंड, भ्रम, उदर, विदाह, कवळू, परमा, राजयक्षमा, नेत्ररोग, वातरोग, पोटफुणी, मूत्रकूच्छ, अश्मरीरोग; व पाठ, पार्श्व, कंबर, उदर, यांचे ठायीं ज्या पडिं होतात त्या, हे सर्व रोग दूर होतात. हा अभयादिमोदक निरंतर सेविला असतां, पलित ह्याणजे मनुष्याचे पांढरे केंस होतात ते येणेकरून काळे होतात, व हा मोदक उत्तम रसायनरूप आहे असे जाणावें. रेचन थंड होण्यास—(१) खडीसाखर पाण्यांत विरघळून यावी. (२) शरीर थंड पाण्यांत भिजवावें. (३) तांदुळाचे धुणांत मध मिळवून हलकी ओकारी करावी. (४) आंव्याची साल गाईचे दद्यांत वांदून नाभीवर लेप करावा. (५) शेळीचे दूध प्यावें. (६) डाळिंब वैरे शीतल पदार्थांचे सेवन करावें. (७) तूप—भात किंवा दहां—भात खावा.

२१. वमनाची आवश्यकता व औषधे.

वमन देण्यास जे योग्य ते—कफ, विषदोष, अग्रिमांद्य, हळोग, कुष्ठ, वातरक्त, भ्रम, कास, श्वास, ज्वर, अतिसार, अरुचि हे रोग आहेत व इतक्यांतून एकादा रोग आहे त्यास वमन यावें. वमन होण्यास औषधे—(२) कफ पडावयास—पिंपळी, गेलफळ व सैधव यांचे चूर्ण कोमट पाण्याशीं प्यावें. (२) पित्त पडावयास—पटोल, अडुळसा, कडुनिंब यांच्या पानांचे चूर्ण करून थंड पाण्यांत घालूत प्यावें (३) कफवायूची पीडा असतां, गेलफळाच्या मगजाचे चूर्ण दुधांत घालून प्यावें. (४) अजीर्णीवर—कोमट पाण्यांत सैधव घालून प्याले असतां. ओकून अजीर्ण दूर होतें. (५) ज्येष्ठमधाचा काढा, ३ मासे मोहन्यांचे चूर्ण घालून यावा; ह्याणजे विषदोष, अजीर्ण व कफ हे पडतात. (६) तोळा दडी तोळा मोहरीचे चूर्ण ऊन्ह पाण्यांत कालवून प्यावें. (७) पाव तोळयापासून अर्ध तोळापर्यंत रुईच्या मुळाच्या सालीचे चूर्ण ऊन्ह

पाण्याशीं द्यावें. याने थोडे रेचकही होते, एक वर्षाच्या अंतील मुलास २॥ पासून ४ गुंजांपर्यंत द्यावें. (८) कारलीच्या किंवा अडुळशाच्या पानांचा रस द्यावा. (९) गुंज किंवा अर्धगुंज प्रमाण मोरचुदाची लाही ऊन्ह पाण्याशीं देऊन वृहन घोटभर पाणी पाजावें; द्याणजे उलव्या होऊन विषदोव आदिकरून पडतात. (१०) उलटी बंद होण्यास—हलकेसे रेचक द्यावें किंवा मकेचे कणीस दाण्याखेरीजा जाळून लाची राख अर्ध पैसाभार पाण्यांतून द्यावी; अथवा पिंपळाच्या धलप्या जाळून पाण्यांत विज्ञवून तें पाणी प्यावें.

२२. व्रणरोग.

कारण-व्रण दोन प्रकारचे आहेत. शारीर व आगंतुक. पहिला शारीरदोषांनी होतो; दुसरा शब्दादिक धाय लागल्याने होतो. वातादि दोष आपापल्या कारणेकरून कुपित होऊन त्वचा, रक्त, मांस, मेद यांते दूषित; करून व्रणास उत्पन्न करितात. **नाडीव्रण-**जो मनुष्य पिकलेली सूज अपक आहे द्याणून फोडीत नाही, किंवा पुऱ्यक्ल पूऱ्यालेल्या व्रणाची उपेक्षा करितो त्याचा पूऱ्य, त्वचा, मांस, नाडी, इत्यादि विदारण करून मार्ग पाडितो, व अंत लांब घर करितो, आणि तो पूऱ्य नाडीसारखा वाहतो, यास्तव यास नाडीव्रण (हाज्याव्रण) अथवा नासूर असे द्याणतात. **उपचार-**व्रणाला पूर्वी विम्लापनकिया करावी; नंतर अवसेचन (रक्त काढणे), उपनाह (पेंड वांधणे), पाटन (फोडणे), शोधन, रोपण (भरून आणणे), आणि सातवा विकृतीचा नाश करणे असे सात अनुकमाने उपचार करावे, **विम्लापन**—अभ्यंग करून ती जागा फुकण्या तापवून त्यांणी शेकावी व अंगुष्ठाने तेल लावून रगडीत जावें. **रक्तावसेचन-**जर व्रणाला फार सूज आणि ठणका हे विकार असतील तर प्रथम रक्त काढावें. प्रथमतः रक्ताला विकार होतो, तें रक्त काढले असतां तत्संबंधी विकार शांत होतो, याकरितां संपूर्ण कियांदून रक्त काढणे ही किया चांगली आहे. **उपनाह-**अलशी (जवस), जव (सातू), गहू, ताग; यांपैकीं एकाचे पिठांत थोडे तेल किंवा तूप घालून मळून लाची वडी करून ती गरम असतांच सुजेवर वांधावी; द्याणजे सूज नाश पावते. **पाटन** (फोडणे) व्रणाच्या मुखापायें पूऱ्याला व वाजूच्या स्थानांही पूऱ्याला अथवा व्यांधी पसरून लागला असतां त्याला फोडावा. (१) करंज, चित्रक, दांती, कण्हेर यांचे मुळांचा किंवा पारव्यांचे विषेचा लेप करावा; द्याणजे व्रणाची सूज कूटते. (२) सजीखार, जवखार, टाकणखार, इत्यादि क्षारांचा लेप करावा; द्याणजे व्रणाची सूज कूटते. (३) पिसोळ्याचे मुळांचा लेप करावा. (४) ताग, मुळा, शे-

वण यांचे वंड, तीळ, शिरस, सातू व अलशी एकत्र वांदून त्यांचा लेप करावा; तो व्रणशोथाला फोडणारा आहे. (५) दंतीमूळ, चित्रकाचे मुळाची साल, निवडुंगाचा चीक, रईचा चीक, गूळ, विव्याची आठी, हिराकस व सैधव यांचा लेप द्यावा. (६) हस्तिदंत पाण्यांत उगाळून सूजेच्या तोंडावर एक विंदु द्यावा; द्याणजे फार कठीण सुजेला पिकवून फोडतो. (७) जव, गहू यांच्या पिठांत क्षार घालून लेप करावा; किंवा हलदीची राख व चुना; अथवा शेळीचे लेंड्यांच्या राखेचा क्षार व सांबरमीठ एकत्र करून त्याचा लेप करावा; तो फोडण्याविषयी उत्तम आहे. **शोधन**—(१) तीळ, सैधव, ज्येष्ठमध, कडूनिंबाचा पाला, हलद आणि तेड यांचे चूर्ण मधांत घोटून लेप करावा; तो व्रणाला शोधन करणारा आहे. (२) तिळांचा कल्क, मीठ, हलद, दारुहलद, निशोत्तर (तेड), तूप, ज्येष्ठमध आणि कडूनिंबाचा पाला यांचा लेप व्रणाला शुद्ध करितो. (३) कडूनिंब व वोर यांचा पाला वाटून लेप करावा; किंवा निंबाचा पाला, तिळांचा कल्क यांचा मधाशीं लेप करावा; अथवा निंबाचा पाला, तीळ, दंतीमूळ, निशोत्तर, सैधव आणि माक्षिक (मध) यांचा लेप करावा. (४) हरीतकी, निशोत्तर, दंती, कललावी, मध, सैधव, कारलीचीं पाने, घोत्याचा पाला, वाभळीचा पाला आणि आजवला, यांचा पृथक्ल लेप केळा असतां गंभीर व्रणाला शोधन करितात. (५) कडूनिंबाचा पाला व मध, यांचा लेप व्रणशोधन करितो; किंवा एकटे उपरसाळीचें मूळ वाटून लेप करावा द्याणजे व्रणाची शुद्धि होते. (६) कडूनिंबाचा पाला, तूप, मध, दारुहलद व ज्येष्ठमध यांचे चूर्ण एकत्र करून त्याचा लेप करावा; अथवा यांची वात करून घालावी द्याणजे ती शोधन करून भरून आणते. **रोपण**—(१) वड, उंवर, पिंपळ, कलंब, पिंपरी, वेतस, कण्हेर, रई आणि कुटकी, यांच्या काढ्याने व्रण धुवावा; द्याणजे व्रण लवकर भरून येतात. (२) सातविणाची साल दुधांत वाटून लेप करावा, तो दुष्टवणशामक आहे. (३) उन्हाळीच्या मुळांचे चूर्ण मधाशीं लावावें, तें सर्व व्रणाला भरून आणते. (४) पंचवल्कलांचे चूर्ण, शिपीचा चुना, धायटीचीं फुले व लोध्र यांचे चूर्ण वर लावावें. (५) तिळांच्या कल्काचा लेप करावा. (६) तीळ आणि ज्येष्ठमध यांचे चूर्ण वर लावावें. (७) कडूनिंब व कडूपडवल यांच्या काढ्याने अथवा अर्जुनसादव्याच्या काढ्याने व्रण धुवावे; द्याणजे लवकर भरून येतात. **व्रणांतील कूमि दूर होण्यास**—(१) करंज, कडूनिंब आणि निरुडी यांचा रस व्रणांतील कूमींचा नाश करितो. (२) लसुणाचा लेप करावा. (३) निंबाचा पाला, वेखंड, हिंग, तूप, मीठ व सैधव यांचा धूप द्यावा; तो कूमि, राक्षस, व्रण आणि कडू याचा नाश करितो. (४) फांगल्याच्या पाल्याचा रस व्रणावर पिळावा व त्याची वडी करून व्रणावर वसवावी. (५)

कापुराच्या पाण्यानें ब्रण धुवावा. (६) कडूनिंव, बाहवा, जाई, रुई, सातवीण, शेतकण्हेर आणि गोमूत्र यांनीं ब्रण धुवावा. अग्निदग्धवणावर—(१) शिरगोळा भाजून वारीक करून तेलांत खलून तें मलम लावावें. (२) सातू जाकून तिळाचे तेलांत खलून लेप करावा. (३) साळीच्या तुसाची राख तुपांत खलून खलून लावावी. (४) कोरफडीचा बलक अथवा मध लावावा, ह्याणजे आंग शांत होते. (५) तिळाचे तेलांत चतुर्थीश चुन्याची निवळी घालून काढीने ढवळावें ह्याणजे मलमासारखें होईल, तें मोराच्या पिसानें ब्रणावर लावावें. (६) शंखजिरे लोण्यांत खलून लावावें. (७) धायटीच्या फुलांचे चूर्ण जवसांचे तेलांत खलून लावावें, ह्याणजे अग्निदग्धवण, विसर्प, कीटवण, लूतावण, फार दिवसांचे दुष्ट नाडीवण जलद वरे होतात. (८) कडूपडवळाचा काढा आणि कलक यांनीं सिरसाचे तेल सिद्ध करावें, तें अग्निदग्धवण, ठणका, खाव, दाह आणि फोड यांचा हट्कून नाश करिते. (९) गाईचे तूप लावावें. (१०) सांवरीचा कापूस वाटून पाण्यांतून लेप करावा. (११) त्रिफळा व रेशमी यांची राख तेलाशी लावावी. (१२) मेण, ज्येष्ठीमध, लोध, राळ, मोरवेल, चंदन, मंजिष्ठ यांच्या कल्कांत घृत करून तें लावावें. (१३) पिंपळाच्या सुकलेल्या सालीचे चूर्ण तुपांत कालवून लावावें. (१४) केश जाकून त्याची राख तेलांत खलून लावावी. (१५) राळ वारीक वस्त्रगाळ करून त्यामध्ये तिळाचे तेल व पाणी घालून खलावें, व तें पिसानें अथवा कापसाच्या बोळ्यानें लावावें. (१६) भोकरीची साल, हिरडा, वेहडा, आंवळकाठी व दारुहळद यांच्या काव्यांत गोरोचन घालून त्यानें डोके धुवावेः नंतर डोळ्यांस गाईचे तूप अ० लोणी लावावें, ह्याणजे डोके भाजले किंवा निवळुंग, रुई यांच्या चिकानें विघडले असतां वरे होतात. (१७) रसकापूर, पांढरा काथ एक एक भाग, व अर्धा भाग शेंदूर, या तीन जिनसांचा एकत्र खल करून त्याच्या चौपट तूप घेऊन त्यास २१ वेळ पाण्यानें धुवावें व तें काशाच्या ताटांत घालून त्यांत खललेले औषध टाकून, काशाच्या वाटीने चांगला खल करावा. तें मलम भाजलेल्या भागावर लावावें. या मलमापासून आगंतुकवण, उपदंशवण, कर्णसंबंधी ब्रण व इसव हे रोगही वरे होतात. आगंतुकवणावर—(१) आगंतुकवणावर ज्येष्ठीमधाचे चूर्ण व तूप यांचा किंचित् उष्ण लेप करावा. आणि शक्त्यनुसारें करून किंचित् पित्तकारक, रक्त-शोधक व उष्ण असे पदार्थ व तूप मध हीं रात्री सेवन करावी. (२) छिन, भिन्न आणि विद्ध या प्रकारच्या ब्रणाला प्रथम रेशमानें बांधावा, आणि रोगी वारंवार जसा दुःख पावणार नाहीं तसे उपचार करावे. (४) जात्यादितैल—जाई, कडूनिंव, कडू, पडवळ व करंज यांचा पाला, मेण, ज्येष्ठीमध, कोष्ठ, हळद, दारुहळद, कुटकी, मंजिष्ठ,

पद्मकाष्ठ, लोध, हरीतकी, निळे कमळ, मोरचूत, उपरसाळ आणि करंजाचे बीज हीं समभाग घेऊन त्यांच्या कल्कांत तैलसिद्ध करावें. तें विषब्रण, संपूर्ण स्फोट, खरूज, केंडू, विसर्प; कुमीचा दंश, शश्वप्रहार, दग्ध, विद्ध यांची क्षतें; आणि नखे, दंत यांपासून झालेली क्षतें; मांसाचे घर्षण इत्यादिकांना भरून आणण्याविषयीं हितकारक आहे. (४) दूर्वाच्या रसामध्ये, किंवा शेंदूरच्या रसांत, किंवा दारुहळदीच्या सालीच्या कल्कांत तैल सिद्ध करावें; तें ब्रण भरून आणण्याविषयीं उत्तम आहे. (५) मोगली एरंडाचे वियांच्या तेलांत कापूस भिजवून तो ब्रणावर वसवीत जावा. यानें सर्व प्रकारचे ब्रण भरून येतील. (६) राळ, मेण, तिळांचे तेल, हीं समभाग घेऊन त्यांत शेंदूर घालून सर्वांचा एक मिळाफ होईपर्यंत कढवावें व या मलमाची पट्टी लावावी. (७) गुराचे शिंग मोडल्यास—तेल, शेंदूर, माणसाचे केश एकत्र कुटून बांधावें, अथवा निवळुंगाच्या १ शेंद्र चिकांत ४ तोके शेंदूर घालून शिंगाला फांसावें व वरून फडके लेपावें. (८) विचवा ह्याणून एक लहान वनस्पति आहे. ती वाटून लावावी किंवा तिचे चूर्ण लावावें; ह्याणजे जखम त्वरित वरी होते. नाडीवणावर—(१) जाई, रुई, बाहवा, करंज, दंतीमूळ, सैधव, पादेलोण, जवखार एकत्र खलून त्याची वात करून नाडीवणांत घालावी अथवा निवळुंगाचा चीक, सैधव एकत्र खलून त्याची वात करून घालावी; तेणेकरून नाडीवण वरा होतो. (२) मुळांपाळांसुदां निर्गुडीचे झाड कुटून त्याचा रस काढून त्याचे बरोबर तेल घेऊन एकत्र कढवून तेल सिद्ध करून तें लावावें. (३) बाहवा, हळद व बोरीची साल, यांचे चूर्ण करून त्यांत मध व तूप घालून त्यांत सुताची वात भिजवून ती ब्रणांत घालावी. (४) गुगुळ, त्रिफळा, सुठ, भिरी, पिंपळी, हीं समभाग वाटून यांचा लेप करावा. तो दुष्ट अशा नाडीवणाचा व भगंदराचा नाश करितो. (५) शल्यजनाडीवणावर—तीळ, मंजिष्ठा, मध आणि तूप यांनीं वारंवार लेप करावा. (६) रसांजन, दारुहळद, हळद, मंजिष्ठा, कडूनवाचीं पाने, तेड, मालकांगोणी, दंतीमूळ यांचे चूर्णाचा लेप करावा. भगंदरावरही हा उपाय योजावा. (७) त्रिफळा, वावडिंग, पिंपळी यांचे चूर्ण मधावरोबर चाटावें; ह्याणजे नाडीवण, भगंदर, कुष्ठ, कृष्णी व प्रमेह यांचा नाश होतो. सर्व वणावर—(१) पारदादि मलहरूवृत—पारा, गंधक यांची कुजलीसमान मुरदारशिंग व सर्वांसमान कपिला, किंचित् मोरचूत (भाजलेला), हे सर्व एकत्र खलून त्यांत चौपट (जुने) तूप घालून खल करावा; व हें मलम कापसाच्या घडीवर घालून लावावें; द्वूणजे संपूर्ण ब्रण, नाडीवण यांचा नाश होतो. जे ब्रण शेंदकों औषधांनी शांत होत नाहीत ते यांच्या योगानें अल्पकाळांत वरे होतात. (२) पारा, गंधक यांची कजली, शेंदूर, राळ, कपिला, मुर्दारशिंग, मोरचूत, काथ यासर्वांचे एकत्र चूर्ण करून त्यांत चौपट

तूप घालून त्याचा खल करावा व तें कापसाच्या घडीवर घालून लावावें, ह्याणजे संपूर्ण ब्रणांचा नाश होतो. (३) चिघळ, पाक, स्नाव, गंध यांनी युक्त व मोठे; व ठणका, सूज यांनी व्यास जे ब्रण, ते नाश होण्याकरितां त्रिकळाच्या चूर्णासमान गुग्गुळ घेऊन त्याच्या गोळ्या करून त्यांतून एकेक यावी, ह्याणजे मलबद्धतेचा नाश करिते व ब्रणाला शुद्ध करून भरून आणते. (४) जात्यादिघृत—जाईचीं पाने, कडू पडवळीचीं पाने अथवा फळ, कडूनिवार्चीं पाने, कुटकी, दारूहळद, उपरसाळ, मंजिष्ठा, काळावाळा, सैधव, मोरचूत, ज्येष्ठीमध, करंजाचें वीज, यांचे काळ्यांत तूप घालून सिद्ध करावें व त्यांत कापूस भिजवून त्याचा लेप करावा; ह्याणजे सूक्ष्म तोंडाचें, मर्मावरचे, वाहणारे, आंत खोल घर करीत जाणारे, पीडा करणारे अशा ब्रणाला शुद्ध करिते व भरून आणिते. हें घृत सिद्ध करिते वेळीं त्यांत मेण घालावें असाही पाठ आहे. (५) स्वर्जिंकादिघृत—सज्जाखार, यवखार, कपिल, रेणुकवीज, टांकणखार, पांढरा काथ, मोरचूत या सर्वीचे चूर्ण एकत्र करून गाईच्या तुपाशीं एक प्रहर खलावें. हें स्वर्जिंकादिघृत संपूर्ण ब्रणांचा नाश करिते, व ब्रणाला भरून आणिते, आणि कृमि, कंडू यांचा नाश करून चर्माचा चांगला रंग करिते. (६) शेंद्राचें काळें मलम—शेंद्र १२ तोळे, मेण .॥. तोळा व गोडे अथवा तिळाचें तेल ९ तोळे घेऊन, प्रथम मेण व तेल हीं एका भांज्यांत घालून चुलीवर ठेवावीं. जाळ मंद लावावा. मेग वितल्यावर त्यांत थोडथोडा शेंद्र घालून काठीने ढवळीत जावें ह्याणजे शेंद्र काळा होऊं लागतो. तीन चार कड आल्यावर त्याची बोटाने वेपून घट गोळी बनते कीं नाहीं तें पहावें. गोळी होऊं लागली कीं खालीं उतरावें. मग या तयार झालेल्या मलमाची पटी यावी. (७) तिपानीच्या वेलुऱ्यांचीं पाने जाळून ती राख तुपांत खलून लावावी. (८) कांग (काकंजंघा) हिचा पाला जाळून तुपांत खलून लावावा. (९) ब्रणास तुपाचा लेप करून नंतर त्यावर अर्जुनसादच्याच्या सालीचे चूर्ण लावावें. (१०) मेग १ तोळा, शेंद्र एक तोळा, कांगेचा रस ४ तोळे व तूप ४ तोळे घेऊन पक करून दाट झाल्यावर खालीं उतरावें व या मलमाची पटी यावी; ह्याणजे उपदेशवण, नाडीवण (हाज्जावण), व सर्व प्रकारचे ब्रण त्वरित वरे होतात. (११) शेंद्र १० तोळे ६, गेह १ तोळा, मुरदाडाशेग १ तोळा हीं ध्यावीं. प्रथम तिळाचें तेल ६ तोळे घेऊन त्यांत मेण टाकावें आणि अमीवर ठेवून पातळ झाले ह्याणजे त्यांत शेंद्र टाकावा, व मंदामी ने कड घेऊ यावा. तार येऊन चिकट झाला ह्याणजे बाकीचीं औषधें आंत टाकावीं. मग एका पात्रांत ओतून ठेवावें. यावी पटी दिली असतां ब्रण, स्योवण, नाडीवण, गळ, खांडू, वद हीं सर्व वरीं होतात. (१३) वांकेरीचे भाते दुधांत उ-

गाळव पोटांत यावें, पथ्य अल्णी करावें; ह्याणजे नाडीवण, भगंदर, मुळव्याध जीर्णज्वर, पांडु, क्षय, गंडमाळा इ० रोग दूर होतात. कडूनिवार्चीं पाने, वेखंड, हिंग, तृप, लवण, सैधव यांची धुरी यावी; ह्याणजे कृमि, ब्रण व कंडू यांचा नाश होतो. (१४) मनशीळ, गुग्गुळ, शिरस, देवदाळ, पुष्करमूळ, कळलवी, राळ, तूप यांची धुरी यावी; ह्याणजे अशे, भगंदर, पीनस, दुर्गावियुक्त ब्रण यांचा नाश होतो. (१५) वडाची साल, पिपरी, अंबाडा, वेतस अथवा परळ, बोरीची साल, नादरुख, ज्येष्ठीमध, चारोळ्या, तांबडा लोध्र, उंवर, पिंपळाची साल, मोहाची साल, परोसा पिंपळ, साळई, टेंटू, लहान जांभूळ, आंबा, बाळहिरडे, कळंबाची साल, अर्जुनसाडा, विववा, या २३ औषधांतून जीं मिळतील तीं मिळवून त्यांचा काढा करून प्यालें असतां, मलाचा अवष्टंभ करणारा वायु दूर करून ब्रणरोग व अस्थिभंग हे दूर करितो; व योनिदोष, दाह, मेदोरोग, विषदोष हे दूर होतात. पथ्य—जुने तांदूळ, जव, गहू, तूप, मसुरा, तुरी, पडवळ, कारले, तांदुळजा, चाकवत, सैधव; गोड, कडू, तुरट असे पदार्थ; तापवून थंड केलेले याणी. अपथ्य—नवे धान्य, तीळ, वाटाणे, उडीद, कुळित्थ, खिंचडी, थंड पाणी, दूध, ऊस, गूळ, पालेभाजी; तिखट, आंबट, खारट, थंड पदार्थ; मैथुन, थम, दिवानिद्रा, तांबुल.

२३. वातरक्त. (सुनवहिरी, रक्तपिती.)

कारण—लवण, आम्ल, तिखट, क्षार, स्त्रिघर, उच्छ, अपक, आंबलेले, शुष्क, अशा पदार्थांचे सेवन; व मत्स्यादिकांचे मांस, व पेंड, मुळे, कुळित्थ, पावटे आदिकरून शिंबी धान्यें; शाकादिक, भाजल्या तिळांची कोंद, इक्षुरस, दहीं, कोंजी, आंबलेली देज, आंबलेले शिळे अच, तक्र, सुरा, मय, विरुद्धान, अध्यशन इत्यादि पदार्थांच्या सेवनाने; क्रोध व दिव निद्रा, रात्री जागरण, या कारणांनी प्रायः सुकुमार पुरुष व मिथ्या आहार विहार त्रणारा, व स्थूल, सुखी अशा मनुष्यांचे वातरक्त कुपित होते. संप्राप्ति—हत्ती, अश्व, उंट यांवरून गमन करणारा, व विदाहजनक अव भक्षण करणारा, अशा मनुष्याच्या सर्व शरीरांतील रक्त पायांत दूषित होऊन जमते. नंतर दुष्ट वायूशीं मिळते. या रौगांत वायूचे प्रावल्य आहे, यास्तव यास वातरक्त असे ह्याणतात. पूर्वरूप—फार घाम येतो, किंवा अगदीं येत नाहीं, अंगाला काळ-सरपणा, स्पर्शांचे अज्ञान, क्षतांमध्ये फार ठणका, आळस, अंग गळल्यासारखे होणे, अंगावर गांधी; मांज्या, पोट्या, गुडघे, कमर, खांदे, हात, पांग इत्यादिकांच्या संघर्षांचे शूल, अंगांचे स्फुरण, ठणका, जडपणा, अंगाला बधिरपणा, कंडू, संधीमध्ये

शूल, वारंवार दाह होकन नष्ट होतो व पुनः दाह होतो, वर्णाचा बदल होतो, व अंगावर मंडलाची उत्पत्ति, हीं वातरक्ताचीं पूर्वहृपें जाणवीं। असाध्यलक्षण—जें गुदध्यापर्यंत व्यास झालेले, भेगावलेले, स्वाव होणारे व बल, मांस, क्षयादि उपद्रव यांनी युक्त जें वातरक्त तें असाध्य, व एक वर्षावर झालेले वातरक्त याध्य जाणावे। उपचार—(१) गुलवेलीच्या काढ्यांत शुद्ध केलेले शिळाजित यावे। (२) मंजिष्ठादि काढा—मंजिष्ठ, कुडा, गुलवेल, नागरमोथा, वेखंड, सुठ, हल्द, दारुहल्द, अडुळसा, पित्तपापडा, उपलसरी, अतिविष, धमासा, कंवडळ, वाळा, रिंगणी, कडूनिवाची साल, कडूपडवळ, कोष्ठ, कुटकी, भारंगमूळ, वारोंडग, चित्रक, मोरवेल, देवदार, इंद्रजव, माका, पिंपळी, मेंदी, पहाडमूळ, शतावरी, खेर, हिरडा, वेहडा, आंवळकाठी, काडेकिराईत, वकाणानिव, असाणा, बाहवा, काळे तेड, बांवचा, चंदन, वायवर्णा, करंज व साग, या समभाष सर्व औषधांचा काढा करून निय घ्याले असतां, त्वचेचा दोष, अठरा कुष्ठे, वातरक्त, सुनवहिरी, विसर्प, विद्रधी व सर्व दोष यांचा लवकर नाश करितो। (३) लघु मंजिष्ठादि काढा—मंजिष्ठ, त्रिफला, कुटकी, वेखंड, दारुहल्द, गुलवेल, कडूनिवाल यांचा काढा, वातरक्त, खरूज, कापालिक कुष्ठ व रक्तमंडल यांचा नाशक आहे। (४) अडुळसा, गुलवेल व कुटकी यांचा काढा यावा। (५) गुलवेलीच्या काढ्यांत एरंडेल घालून यावे। (६) सुरवारी दिरज्याचे चूर्ण गुलांत कालवून यावे। (७) मेण, मंजिष्ठ, राळ यांच्या तेलाने किंवा रत्त्या बोवाच्या तेलाने अभ्यंग करावे, द्वाणजे वातरक्ताची पीडा दूर होईल। (८) एरंडमूळ, अडुळसा, गुलवेल यांचा काढा घ्यावा। (९) खैराचा काढा देन वेळा यावा। वर तूप भाट आणि निवांत स्थान हें पथ्य सांगावे, द्वाणजे कुष्ठादि सर्व रोगांचा नाश होतो। (१०) शुद्ध केलेला कललाचीचा कंद, सुठ, मिर्री, मीठ यांचे चूर्ण एकत्र मिश्र करावे। तें मध व गर्डीचे तूप त्यांतून १० मासे यावे; द्वाणजे अनेक रक्तविकार, पाददोष, पाय फुटतात ते, मर्मातील दुःख, असाध्य वातरक्त व कुष्ठ यांचा नाश करिते। (११) गोरखमुळी व कुटकी यांचे चूर्ण, मध व तूप यांशी यावे। (१२) कडूनिवाच्या पानांचा अंगरस किंवा तो पाला गर्ईच्या दुधांत वाढून रस कोढावा व तो यावा। (१३) खजूराचा बळक काढून त्यांत एरंडेल घालून तो यावा; तेणेकरून वातरक्त व धनुर्वात हे दूर होतात। (१४) मोगली एरंडाच्या वियांचे तेल रोगप्रस्त अशा सर्व जागी दिवसांतून चार पांच वेळा लावीत जावे। (१५) पांढऱ्या गुलवाशीचा १ तोळा कंद, गर्ईच्या निरशे-दुधांत उगळून दिवसांतून तीन वेळा घेत जावा। हें औषध सतत ३ महिने घ्यावे, (१६) अमृताघृत—गुलवेल आणून थोडी कुटून त्यांत तिचे चौपट पाणी घालून

चवथाई पाणी राहीतोपर्यंत काढा करून त्यांत काढ्याचे चतुर्थीश तूप घालावे, व तुपाचे चतुर्थीश गुलवेलीचा कल्क करून व दूध, तुपाचे चौपट त्यांत घालून, तूप शेष राही तौपर्यंत पाक करून नंतर तें तूप गळून पोटांत घ्यावे। तेणेकरून वातरक्त व कुष्ठ हे लवकर दूर होतात। पथ्य—तांबज्या साळी, गहू, हरभरे, मूळ, तुरी, मठ; व शेळी, मेंडी, घैस व गाय यांचे दूध; मयाळ, कावळी, वेताचे अंकुर, कुरडू, चाकवत, कारळे, तांदुळजा, पडवळ, आंवळा, आळे, सुरण, शेवगा, साखर, द्राक्षें, जून कोहळा, लोणी, ताजे घृत, कडू पदार्थे। अपथ्य—दिवानेद्रा, शेक घेणे, उद्योग, मैथुन, उडीद, कुलीत्य, वाल, पावटे, वाटागे, व खार यांचे सेवन; मांस, विरुद्ध भोजन; दहीं, ऊस, मुळा, मय, विडा, कांजी, तीळ, तिखट, उण, गुरु, चिकट, मीठ व पिठाचे पदार्थे।

२४. वातरोग.

कारण—हक्क, शीत, अल्प प्रमाण आणि लघु असे अन्न भक्षण केल्याने, आति मैथुनाने, अत्यंत जागरण केल्याने, विषम उपचार केल्याने, दोषादि (कफ, पित्त, मल, मूत्र इ०) आणि रक्त यांचा स्वाव केल्यापासून, एकादा खाडा वैगेरे उडी मारून ओलांडल्याने, नदीत वैगेरे पोहण्याने, आति मार्गकमण केल्याने, अत्यंत आयास केल्याने, अत्यंत विरुद्ध चेष्टा (उज्ज्वा वैगेरे) केल्याने, रसरक्तादि धातुंचा क्षय झाल्यामुळे, काळजीमुळे, शेक वैगेरे यांनी कृशत्व आल्यामुळे, मळमूत्रादिकांचा वेगरोध केल्यामुळे, आमामुळे, काशादिकांचा अभिघात झाल्यामुळे, उपचास केल्याने, हद्यादि सर्व मर्मांचे ठारी अभिघात झाल्यामुळे; हत्ती, उंट, घोडे, इत्यादि शीघ्र यानावर बसण्याने, कुपित झालेला वलवान वायू देहांतिल रिकामी स्नोतसे भरून सर्वींग किंवा एकांग व्यापणारे असे नाना तन्हेचे व्याधि उत्पन्न करितो। **पूर्वरूप**—त्या वक्ष्यमाण वातव्याचीचे जे अस्पष्ट लक्षण त्यालाच पूर्वहृपा असे द्विटांले आहे। तें ज्वरादिकांप्रमाणे विशिष्ट नाहीं आणि जे रूप व्यक्त होते, द्वाणजे दोषादिभेदेकरून चांगले दिसण्यांत येते, तेच त्याचे लक्षण होय. अपान द्वाणजे वायूच्या चंचलत्वामुळे स्तंभ-संकोच-कंपादिकांचा कदाचित् अभाव होतो आणि शरीराची लघुता ती वायूने शोषण केल्यामुळे, अथवा अपाय लघुता—द्वाणजे सर्व वातविकारांचा अपाय द्वाणजे अभाव होतो, आणि वातविकारांची लघुता द्वाणजे अल्पवें कहन स्थिति निःशेष निवृत्ति होत नाहीं. नाना प्रकारचे व्याधि करितो असे सांगितले ते व्याधिः—संधीचा संकोच आणि स्तंभ, अस्थीचा आणि संधीचा भंग द्वाणजे फुटल्यासारखी पीडा, रौमांच, असंबद्ध भाषण; हात, पाय, डोके यांचा

ग्रह-द्वयजे जखडणे; खंजत्व, पांगलेपणा, कुवडेपणा, अंगाला सूज, निद्रानाश, गर्भधारण न होणे, शुक आणि रज (स्त्रीचे आर्तव) यांचा नाश; कंप, अंगाला मेहरी; मस्तक, नासिका, डोळे, जन्म आणि मान हीं आंत जाणे, किंवा वांकडीं होणे; भेदवत्पीडा, टोंचल्याप्रमाणे पीडा, शूल, आक्षेप, सोह, श्रम, कुपित झालेला वायु, याप्रमाणे लक्षणे करितो. तो, हेतु आणि स्थान यांच्या भेदाने विशिष्ट रोग उत्पन्न करणारा होतो. जसें—कफाने आवृत्त झाला द्वयजे मन्यास्तंभ करणारा होतो, पकाशयांत असला द्वयजे अंत्रकूननादि करितो. वायुरोग ८० प्रकारचे आहेत; त्याचीं लक्षणे आणि नावे पुढे दिली आहेत. आक्षेपक—वायु कुपित होऊन संपूर्ण शिरांत शिरून हत्तीवर बसून जसें मनुष्याचे शरीर डुलते तसें शरीर वारंवार डोलवितो त्या वायूला आक्षेपक असे द्वयतात. हनुस्तंभ—वायु कुपित होऊन हनुवटीचा स्तंभ करितो व तोंड आंखडून धरितो, अथवा तोंड 'आ' केल्यासारखे करितो, त्याला हनुस्तंभ असे द्वयतात. ऊरुस्तंभ—वायु, कफ आणि मेद यांशी मिळून मांज्यांत शिरून, मांज्या जड करून जखडून धरितो. तेणेकरून मांज्या अचेतन होऊन चालण्याचे सामर्थ्य राहत नाही; त्याला उस्तंभ द्वयतात. शिरोग्रह—जो वायु रक्ताश्रित होऊन मस्तकाला धरणाऱ्या शिरा, त्यांना निस्तेज करून वेदना उस्तव करितो; त्याला शिरोग्रह द्वयतात. तो असाध्य जाणावा. वाह्यायाम—जो वायु पाठी कडून मनुष्यास धनुष्यासारखे लववितो त्याला अभ्यंतरायाम द्वयतात. पार्वशूल—जो वायू कोशाचे ठारीं कुपित होऊन पार्वचे ठारीं शूल करितो, त्याला पार्वशूल द्वयतात. कटिग्रह—जो वायु कंबरेचा स्तंभ करितो त्याला कटिग्रह द्वयतात. दंडापतानक—जो वायु दंडासारखा गात्रांचा स्तंभ करितो त्याला दंडापतानक द्वयतात. खली—जो वायु पाय, पोटन्या, गुडघे, मांज्या व हात यांचे ठारीं क्रमेकरून शिरून शूल उस्तव करितो, त्याला खली द्वयतात. जिव्हास्तंभ—जो वायु वागवाहिनी द्वयजे शद्वाहिनी ज्या शिरा त्यांप्रत जाऊन जिमेचा स्तंभ करितो, तेणे, करून अन्न पाणी मोळ्या कषेंकरून घशांत उतरते व बोलवत नाही; त्याला जिव्हास्तंभ द्वयतात. अर्दित—जो मनुष्य उंच पदांर्थाना हस्तादिकेकरून ओळंबून काढून घेतो, फार कठिण पदार्थ भक्षितो, फार हंसतो, अंगावर फार भार घेतो व विषमशयन करितो—द्वयजे झोपेत मनुष्याची मान अथवा शरीर वांकडे तिकडे उंच नीच होते—इत्यादि सर्व कारणेकरून वायु कुपित होऊन मस्तक, नाक, औंठ, गाल, ललाट, डोळे, याचे संधीप्रत तोंड वांकडे फिरवितो, तेणेकरून मानही वांकडी होते, मस्तक कांपते, तोंडांतून शद्व घेत नाही; मिवया व डोळे हीं वांकडी होतात; त्या वायूला अर्दित द्वयतात. पक्षाधात—वायु अद्यां अंगांत जाऊन

शिरा व स्नायु यांचे शोषण करून संधींचीं बंधने शिथिल करीत होत्साता अर्द्ये अंग चेतनारहित करितो; त्याला पक्षधात द्वयतात. कोणी अधींग वायु द्वयतात. क्रोषुशीर्ष—वायु मलाश्रित होऊन गुडध्यांत शिरून सूज उस्तव करितो, तेणेकरून त्या सुजेने गुडघा, कोल्हाचे मस्तकासारखा मोठा होतो आणि त्याचे टार्यां वेदना फार होतात, त्याला क्रोषुशीर्ष द्वयतात. मन्यास्तंभ—जो वायु कफाश्रित होऊन मान स्तंभासारखी स्तंभ करितो, तेणेकरून मान इकडे तिकडे फिरवितां येत नाहीं, त्याला मन्यास्तंभ द्वयतात. पंगुवायु—वायु कंबरेत शिरून मांज्यांच्या मोळ्या ज्या शिरा, त्यांप्रत जाऊन मनुष्याचे दोन्ही पाय लुले करितो, त्याला पंगु (पांगळा) द्वयतात. कलायखंज—ज्या वायूकरून मनुष्य चालते वेळेस शरीरेकरून कांपत कांपत खंजरिट पक्ष्यासारखे पाय वांकडेतिकडे करून चालतो, त्याला कलायखंज द्वयतात. तूनी—ज्या वायूकरून पकाशय व मूत्राशय यांचेठार्या तिडिक उम्रन होऊन, गुद व उपस्थ यांचेठार्या तिडिक होते त्याला तूनी द्वयतात. प्रतितूनी—ज्या वायूच्या योगाने गुद व उपस्थ यांचेयार्या तिडिक उत्पन्न होऊन, पकाशय व मूत्राशय यांचेठार्या तिडिक उत्पन्न होते; त्याला प्रतितूनी द्वयतात. खंज—जो वायु पंगुवायूचे लक्षणेकरून युक्त असून, मनुष्याचा एक पाय लुला करितो; त्याला खंज (लंगडा) द्वयतात. पादहर्ष—जो वायु कफाश्रित होऊन खापासून पायांला ज्ञिणज्ञिण मेहरी येते; त्याला पादहर्ष द्वयतात. गृध्रती—जो वायु पाठ, कंबर, मांज्या, गुडघे, पोटन्या व पाय यांचेयार्या कमाने प्रवेश करून या स्थानांतून या स्थानां असा वारंवार थोडा थोडा फिरत. होत्साता स्तंभ व शूल, क्लेश यांते करितो; त्याला गृध्रसी द्वयतात. विश्वाची—जो वायु हाताचेयार्या तळहाताकडीं जीं बोटें लांजवरल्या ज्या मोळ्या शिरा त्यांप्रत प्रवेश करून, वाहूपूर्वत या शिरांला व्यापून वायूचे कर्माचा क्षय करितो—द्वयजे हात उचलत नाही—त्याला विश्वाची द्वयतात. अपवाहुक—जो वायु बाहूमध्ये जाऊन बाहूसंबंधीं शिरांचे आकर्षण करून बाहूंचा स्तंभ करितो—द्वयजे बाहूला जखडून धरितो—त्याला अपवाहुक द्वयतात. अपतानक—जो वायु हृदयांत जाऊन हृदीचा स्तंभ करून ज्ञान नष्ट करितो व कंठांतून विलक्षण शब्द होतो आणि तो वायु हृदयांतून निघाळा असतां मनुष्य सावध होतो, फिरून हृदयांत गेला असतां पुनः मनुष्य मोह पावतो, त्याला अपतानक द्वयतात. ब्रणायाम—जो वायु अभिधात-निमित्तेकरून उत्पन्न झालेल्या ब्रणांत शिरून त्यापासून पीडा करितो, त्याला ब्रणायाम द्वयतात. वातकंटक—मनुष्याचा चालतां चालतां वांकडा अथवा उंचीचा पाय पडला असतां अथवा चांलण्याचे श्रम झाले असतां, जो वायु पायांचे

घोष्यांत जाऊन वेदना करितो त्याला' वातकंटक (खुडवात)। ह्याणतात. अपतं-
क्रक—जो वायु उर्ध्वगति होऊन हृदय, मस्तक, शंख आणि गात्रे यांना पीडित
करून धनुष्यासारखे शरीर नमवितो; तेणेकरून इष्टि स्तब्ध होते, मोह पडतो व
कपोतपक्ष्यासारखा मनुष्य शब्द करितो, त्याला अपतंत्रक ह्याणतात. अंगभेद—
जो वायु सर्वांगास पीडा करितो त्याला अंगभेद ह्याणतात. अंगशोष—जो वायु
सर्व शरीराचे शोषण करितो त्याला अंगशोष ह्याणतात. मिषिमण—ज्या वायू-
करून नाकांत मनुष्य बोलतो—ह्याणजे गेणगा बोलतो—त्याला मिषिमण ह्याणतात.
कहूता—ज्या वायूकरून कंठांतून शब्द स्पष्ट निघत नाही, त्याला कहूता ह्याण-
तात. अष्टीलिका—ज्या वायूकरून नाभीचे अधोभागां पाषाणासारखी असून उंच,
वाटोली, संचार करणारी अथवा स्थिर व घन अशी गांठ उत्पन्न होते; मल, मूत्र,
वायु यांचा निरोध करिते व तिच्याठार्या वेदना मंद असते, त्या वायूला अष्टीलिका
ह्याणतात. प्रत्यष्टीला—त्या अष्टीलिका वाढूची गांठ वांकडी, तिरपी, लंबट असून
तिचेटार्या वेदना फार असतात व मळ, मूत्र आणि वायु यांचा निरोध हीं होतात, त्याला
प्रत्यष्टीला ह्याणतात. वामनत्व—जो वायु दुष्ट होऊन गर्भाशीं मिळून गर्भाला वि-
कृति करितो, तेणेकरून मनुष्य लहान उत्पन्न होतो; त्याला वामनत्व ह्याणतात कु-
बजत्व—वायु, शिरागत दुष्ट होऊन त्यापासून पाठीला अथवा छातीला कुबड येते
त्याला कुबजत्व ह्याणतात. अंगपीड—ज्या वायूकरून सर्वांगाला पीडा होते, त्याला
अंगपीड ह्याणतात. अंगशूल—ज्या वायूकरून सर्वांगास शूल उत्पन्न होतो, त्याला
अंगशूल ह्याणतात. संकोच—ज्या वायूपासून सर्वांगाचा संकोच होतो—ह्याणजे
शिरादिक आंखाडतात—त्याला संकोच ह्याणतात. स्तंभ—ज्या वायूपासून शरीर
स्तब्ध होते त्याला स्तंभ ह्याणतात. अंगभंग—ज्या वायूपासून अंग ठणकते त्या-
ला अंगभंग ह्याणतात. अंगविश्रिंदा—ज्या वायूकरून शरीराचा एकादा अवयव
काष्ठासारखा चेतनारहित होतो, त्याला अंगविश्रिंदा ह्याणतात. विड्ग्रह—ज्या
वायूकरून मलाचा अवश्रिंदा होतो—ह्याणजे मळ साफ होते नाही—त्याला विड्ग्रह ह्याण-
तात. बद्धविद्कता—पक्षाशयामध्ये वायु कुपित होऊन मलाचे खडे करितो,
त्याला बद्धविद्कता ह्याणतात. मूकत्व—ज्या वायूपासून कंठांतून शद्वर्ण अगांच
निघत नाही, त्याला मूकत्व ह्याणतात. अतिजूऱ्य—जो वायु दुष्ट होऊन त्यापासून
जांभवा फार येतात, त्याला अतिजूऱ्य ह्याणतात. अन्युद्धार—आमाशयामध्ये
वायु कुपित होऊन त्यापासून ढेंकरा फार येतात, त्याला अन्युद्धार ह्याणतात. अंत्र-
कूजन—जो वायु पक्षाशयांत राहून अंतज्ञांत जाऊन शदू करितो, त्याला अंत्र-
कूजन ह्याणतात. वातप्रवृत्ति—जो वायु गुदावाढे फार सरतो त्याला वातप्रवृत्ति

असेही ह्याणतात. स्फुरण—ज्या वायूपासून अंग फुरफुरते—ह्याणजे जागोजागी अंग
हालते...त्याला स्फुरण ह्याणतात. शिरापूरण—जो वायु शिरागत होऊन शिरा
फुगावेतो त्याला शिरापूरण ह्याणतात. कंप—जो वायु सर्व शरीर कांपवितो त्याला
कंववायु ह्याणतात. काईर्य—जो वायु सर्व शरीर कृश करितो त्याला काईर्य ह्याण-
तात. श्यावता—ज्या वायूपासून शरीर श्यामवर्ण होते त्याला श्यावता ह्याणतात.
प्रलाप—ज्या वायूपासून मनुष्य असंबद्ध भाषण करितो त्याला प्रलाप ह्याणतात.
क्षिप्रमूत्रता—ज्या वायूपासून मनुष्य मुत्रावयास फार वेळ जातो त्याला क्षिप्रमूत्रता
ह्याणतात. निद्रानाश—ज्या वायूपासून निद्रा येत नाही त्याला निद्रानाश ह्याणतात.
स्वेदनाश—ज्या वायूपासून शरीरास घास येत नाही त्याला स्वेदनाश ह्याणतात.
दुर्बुलत्व—ज्या वायूपासून मनुष्य दुर्बुल ह्याणजे शक्तिहीन होते, त्याला दुर्बुलत्व
ह्याणतात. बलक्षय—ज्या वायूपासून मनुष्य अगदीच शक्तिहीन होते, त्याला
बलक्षय ह्याणतात. शुक्रातिप्रवृत्ति—जो वायु शुक्रधातुगत होऊन धातूला क्षणो-
क्षणीं गळवितो, त्याला शुक्रातिप्रवृत्ति ह्याणतात. शुक्रकाईर्य—जो वायु शुक्रधातू-
ला फार क्षीण करितो त्याला शुक्रनाश ह्याणतात. अनवास्थितचित्तत्व—ज्या वायू
पासून चित्त स्वस्थ राहत नाही त्याला अनवास्थितचित्त ह्याणतात. काठिण्य—
ज्या वायूपासून शरीर कठीण होते त्याला काठिण्य ह्याणतात. विरसास्थिता—
ज्या वायूपासून तोंडाचा स्वाद जातो त्याला विरसास्थिता ह्याणतात. कषयवक्त्रता—
ज्या वायूपासून तोंड तुरट होते त्याला कषयवक्त्रता ह्याणतात. आधमान—
जो वायु पक्षाशयांत राहून भात्यासारखे पोट फुगवून गुडगुड शब्द करून पीडा क-
रितो, त्याला आधमान ह्याणतात. प्रत्याधमान—जो वायु अमाशयांत जाऊन,
कफाला मिळून पोट फुगवून पीडा करितो, त्याला प्रत्याधमान ह्याणतात. शीत-
ता—ज्या वायूपासून शरीर थंड होते त्याला शीतता ह्याणतात. रोमहर्ष—जो
वायू त्वचागत होऊन शरीराचेतार्या रोमांच करितो त्याला रोमहर्ष ह्याणतात. भी-
रुत्व—ज्या वायूपासून भय उत्पन्न होते त्याला भीरुत्व ह्याणतात. भेदवायु—
ज्या वायूपासून मुयांनीं टोंचल्याप्रसारां पीडा होते त्याला भेद ह्याणतात. कंडू—
जो वायु शरीरास कंडू उत्पन्न करितो त्याला कंडू ह्याणतात. रसाज्ञता—ज्या
वायूपासून मधुरादि पदार्थांचा स्वाद कलत नाही त्याला रसाज्ञता ह्याणतात.
शब्दाज्ञता—ज्या वायूपासून कानांने शब्द ऐकू येत नाही त्याला शब्दाज्ञता ह्याणता-
त. प्रसुस्ति—ज्या वायूपासून त्वचेच्या ठार्यां स्पर्श केला असतां समजत नाही,
त्याला प्रसुस्ति ह्याणतात. गंधाज्ञत्व—ज्या वायूपासून सुगंधाचे अथवा दुर्गंधाचे
ज्ञान होत नाही त्याला गंधाज्ञत्व ह्याणतात. हाषिक्षय—ज्या वायूपासून दृष्टीचा

नाश होतो, द्विणजे दिसेनासें होतें त्याला दृष्टिक्षय द्विणतात. साध्यासाध्य विचार—हनुस्तंभ, अर्दित, आक्षेप, पक्षघात, अपतानक, हे वातव्याधि बहुत दिवसांनी मोळ्या प्रयत्नानें साध्य होतात, अथवा कधीं साध्य होत नाहीत; परंतु बलवान् पुरुषाचे हे व्याधि नवे असून उपद्रवरहित असले तर ते साधावे—द्विणजे त्यांवर चिकित्सा करावा. असाध्य लक्षण—ज्या पक्षघातादिक वायूचे ठार्यां विसर्प, दाह, शूल, मूच्छा, अरुचि, अग्निमांद्य, या उपद्रवांनी मनुष्याचें बळ, मांस हीं क्षीण होतात ते वायु असाध्य जाणावे. ज्या वातरोगांत सूज, त्वचेला स्पर्श न समजणे, नानाप्रकारच्या पांडा, शरीरास वकता, कंप, पोटफुगी हीं लक्षणे होतात तो असाध्य जाणावा. वातरोगांवर उपचार—(१) पिंवळा कोरांटा, देवदार, सुंठ यांचा काढा एरंडेल घालून द्यावा, द्विणजे वायूनें शरीर जखडले असलें तरी तो नीट होऊन पाहिजे तसा चालेल. (२) महाराज्ञादि काढा—रास्ता, एरंडमूळ, गुळबेल, वेखंड, पीतकोरांटा, चवक, किराइंत, नागरमोथा, भारंगमूळ, औंवा, रक्तधमासा, किरमाणी औंवा, पहाडमूळ, देवदार, वाविंग, कांकडिशीगी, सुंठ, चिकणामूळ, मोरबेल, कुटकी, मंजिष्ठ, काळे व पांढरे अतिविष, कचोरा, हिरडा, वेहडा, आंडकाठी, पिंवळी, जवखार, रक्तचंदन, बाहून्याचा मगज, कायफळ, कुञ्जाचे मुळाची साल, रक्तपुनर्नवा व दशमुळे हीं सर्वे समभाग घेऊन त्यांचा अष्टमांश काढा करावा; हा सर्वांगवात, एकांगवात, श्वास, कास, घाम, शैत्य, अतितंदा, शूल, तूनी, प्रतूनी, गलरोग, सर्वांगांतला ठणका, कंपवात, खलीवात, विश्वाची, क्षीपद, आमवात, संपूर्ण वाळंतरोग, सुसिवात, जिव्हास्तंभ, अपतान, ठणका, दुखणे, क्लीववात, आक्षेपक, कुञ्जवात, सूज, आटोप, अपतंत्र, अर्दित, खुडवात, हनुग्रह, गृध्रसी, पादशूल, व वातलेघमव्याधे यांचा नाश करितो. (३) दुसरा प्रकार—रास्ता २ भाग, धमासा १, चिकणा, एरंडमूळ, देवदार, कचोरा, वेखंड, अडुळसा, सुंठ, हरीतकी, चवक, नागरमोथा, पुनर्नवा, गुळबेल, वरधारा, शोपा, गोखरू, आस्कद, अतिविष, बाहवा, शतावरी, पिंवळी, कोरांटा, घने, रिंगणी व डोरली हीं समभाग घालून अष्टमांश काढा करून आंत सुंठाचें चूर्ण, किंवा पिंवळीचें चूर्ण, अथवा योगिराजगुग्गुल, अजमोदा, किंवा एरंडेल घालून द्यावा; द्विणजे सर्वांगवात, कुञ्जवात, पक्षघात, अवचाहुक, गृध्रसी, आमवात, क्षीपद, अपतान, अंत्रवृद्धि, आधमान, जंघवात, जानुवात, अर्दित, शुकदोष, मेढवात, वंध्येचे योनिरोग इतक्यांचा हा नाश करितो. हा गर्भधारक आहे. (४) मोळ्या चिकण्याचें मूळ, सुंठ यांचा काढा पिंवळीचे चूर्ण घालून द्यावा; द्विणजे हा क्षीतवात, कंपवात व दाह, यांचा दोन दिवसांत नाश करितो. (५) पंचमूळांचा अथवा दश-

मूळांचा काढा मन्यास्तंभावर द्यावा. (६) आस्कंध, चिकणा, मोळा चिकणा, लघुचिणा, बोर, लघुबोर, रास्ता यांचा काढा वातनाशक आहे. (७) विद्याचे तुकडे शीड तोळा व पाणी १६ तोळे, यांचा काढा चतुर्थीश शेष उरवून त्यांत साखर अर्धतेला, तूप २ तोळे व गाईचें दूध ४ तोळे घालून प्यावा; द्विणजे सर्वे वायूंचा नाश होतो याला समीरदावानाल असे द्विणतात. (८) कडू इंद्राचणी अगर कंड-चीचे मूळ, पिंवळी व गूळ हीं एकत्र करून तें एक तोळाभर भक्षण करावें; द्विणजे सधिकात नाश पावतो. (९) दशमूळांचा काढा प्राशन करावा अथवा यांचेच नस्य द्यावे; द्विणजे धनुर्वाताचा नाश होतो. (१०) एरंडमूळ, वेलमूळ, रिंगणी, डोरली, पादेलोण, मिरी, सुंठ, पिंवळी, हिंग, महाळुंगाचे मूळ व सैधव, यांचा काढा द्यावा; द्विणजे धनुर्वाताचा नाश होतो. (११) उडीद, कुहीलीचे मूळ, एरंडमूळ, लघुचिकणामूळ, यांचा काढा, हिंग व सैधव एक एक मासा घालून द्यावा; द्विणजे पक्षाचाताचा नाश होतो. पिंवळपूळ, चित्रक, पिंवळी, सुंठ, रास्ता व सैधव, याचा कल्क करून उडवांच्या काढ्याशीं त्याचे तेल सिद्ध करून अंगाला लावावें; द्विणजे पक्षघाताचा नाश होतो. (१३) उडीद, चिकणामूळ, कुहीलीचे मूळ, कटूण, रास्ता, आस्कंद व एरंड यांचा काढा, हिंग व सैधव घालून द्यावा. तो पक्षघात, मन्यास्तंभ, कर्णनाद व अर्दितवायू, यांचा सात दिवसांत नाश घारितो. (१४) राळेचे चूर्ण करून त्याचे नलिकायंत्राने तेल काढावें व अंगाला मर्झन करावें; द्विणजे पक्षघातवायूचा नाश होतो. (१५) कडू पांढर्या ओपळ्याचे वीं वाटून त्याचा किंवा कडूनबाच्या वियांच्या तेलाचा लेप करावा; द्विणजे पक्षवायूचा नाश होतो. (१६) सुंठाचे चूर्ण २८ तोळे, तूप २८ तोळे घालून, हीं सुंठ तुपांत भाजावी. नंतर लसूग सोलून वाटून २८ तोळे त्यांत घालावा व अभिवल पाहून द्यावें; द्विणजे पक्षघात, हनुस्तंभ, कटिभंग, बाहूपीडा व वातरोग यांचा नाश होतो. (१७) उडर्दाचे पीठ किंवा वडे लोण्याबरोबर खाऊन दशमूळांचा काढा प्यावा; द्विणजे अर्दितवायूचा नाश होतो. (१८) लसूगचा कल्क तिळाचे तेल मिळवून प्यावा; द्विणजे अर्दिवायूचा नाश होतो. (१९) त्रिफळा, कडू लिंबाच्या लिंबोळ्या, अडुळसा व कडू पडवळ यांचा काढा करून, त्यांत गुग्गुळ घालून द्यावा; द्विणजे अर्दित वायूचा नाश होतो. (२०) चार तोळे किंवा दोन तोळे लसूणीच्या रसांत हिंग, जिरे, सैधव, पादेलोण व त्रिफळ, हीं प्रत्येक मासा प्रमाण घेऊन चूर्ण करून घालावी. नंतर यथाशकि भक्षण करावें; याला अनुग्रान एरंडमूळांचा काढा, हा प्रातःकार्य दररेज एक महिना सेवन केला असतो, सामान्य वातरोग, अर्दित, अपतंत्र, एकांगवात, सर्वांगवात, ऊस्तंभ, गृध्रसी,

शूल, दंद्ररोग, कृमि, कटिरोग, पृष्ठरोग व पेटांतल वायु, इतक्यांचा नाश होईल. (२१) हनुप्रह, हनुस्तंभ, मानेचा स्तंभ वर्दित यांवर दशमुळे व पिंपळी यांचा काढा यावा, किंवा पिंपळाच्या रसांत पिंपळी घालून यावी. (२२) लसून सोलून तिळांच्या तेलांत वाटून सैंधव घालून खावा; झणजे हनुस्तंभ दूर होतो. (२३) एरंडेल गोमूत्रांत घालून एक महिन्यापर्यंत सेवन करावे; झणजे तें गृध्रसी व उहस्तंभ यांचा नाश करील. (२४) तेल किंवा तूप यांली आले व म्हालुंगाचा रस प्यावा किंवा आंबट चुक्याचा रस व गूळ ही एकत्र करून प्यावी, झणजे कंवर, मांज्या, पाठ व माकडहाड या ठिकाणचा शूल, गुलम, उदावर्त व गृध्रसीवायु यांचा नाश होईल. (२५) एरंड्या सोलून कुटून त्यांची दुधांत शिजवून लापशी करावी. ही सेवन केली असतां कंवरेचा शूल व गृध्रसी यांचा नाश होईल. (२६) बक्काणिंजाच्या मुळाचा अथवा नाराचा कल्क ध्यावा; झणजे गृध्रसीचा नाश होतो. (२७) अडुळसा, दंतामूळ व बाहवा यांचा काढा एरंडेल मिश्र करून प्यावा झणजे ज्यांचे चालणे बंद झालें, स्पर्श कळत नाही, अशा गृध्रसीवायूचा रोगी शीघ्र गमन करणारा होईल. (२८) मंदामोवर केलेला निर्गुडीच्या पानांचा काढा प्यावा झणजे गृध्रसीचा नाश होईल. (२९) आस्कंध व खडीसाखर यांचे चूर्ण तुपाशी यावे; झणजे कटिशूलाचा नाश होतो. (३०) गुळबेल व त्रिकला यांचे काळ्यांत गुरुगुरु घालून प्यावा अथवा चार तोळे दुधाशी १ तोळा एरंडेल अथवा वरधारेचे चूर्ण सेवन करावे; झणजे कोष्टुशीर्षाचा नाश होतो. (३१) दूध, तेल, तूप किंवा साठके भाताबरोवर दोन दोन तोळे लसून चढत्याप्रमाणाने सात दिवस भक्षण केला असतां, वातापासून झालेले व्याधि, विषमज्वर, शूल, गुलम, अग्निमांद्य, प्लाहा, व भुज, पार्श्व आणि मरतक यांचा शूल व शुक्रदेष यांचा नाश होतो. (३२) सुंठ, एरंडमूळ, देवदार, गुळबेल व कोरांगा, यांचा काढा घेतला असतां, अस्थिगत व संधिगत वायूचा नाश होतो. (३३) अहालीव, खसखस, खारीक, मेध्या, तीळ, शोप, बाळंतशोप, गोडंड्या, बदाम, डीक व चारोळ्या ही प्रत्येक ३२ तोळे घेऊन यांचे दोन तोळयांचे लाडू करावे. त्यांतून ग्रातःकाळीं एक भक्षण करावा. तो कटिवायूचा नाशक रितो व धातुंचे स्तंभन आणि धातूची वृद्धि करितो. (३४) पिंपळमूळ दुधांत वाटून, त्यांत अडुळशाचा रस घालून यावे; झणजे ऊर्ध्ववात (फार ठेंकरा येणे) नाश पावतो. (३५) लघुरास्तादेकाढा—राज्ञा, एरंडमूळ, देवदार, वेळंड, संठ, धमासा, हरीतकी, अतिविष, नागरमोथा, शतावरी व अडुळसा, यांचा काढा प्रावानार्थ यावा; झणजे खोकला, आमवात, इलेघवात, संधिवात; व मज्जा, अस्थि व खायु यांतील वायु आणि सर्वांगवायु हे निश्चयाने

नाश पावतात. (३६) आभादिचूर्ण—वाभलीचे वौं, राज्ञा, गुळबेल, शतावरी, महाशतावरी, सुंठ, बडीशेप, आस्कंध, शेरणी, वरधारा, ओवा, अजमोदा, हीं समभाग घेऊन यांचे चूर्ण करून यूष, तक, ऊन पाणी, तूप व दह्यांचा मंड यांतून एका अनुपानाशी०२ तोळेप्रमाणे खावें; झणजे अस्थि, खायु, मज्जा व कंबर या ठिकाणचा वायु, गृध्रसी, मन्यास्तंभ, हनुग्रह व कोष्टगत रोग या सर्वांचा नाश होईल. हे चूर्ण सर्व व्याधिनाशक आहे. (३७) अजमोदादादि चूर्ण यावे. (३८) अजमोदादादि बटी—ओवा, पिंपळी, वावडिंग, बडीशेप, नागरमोथा, मिरीं व सैंधव हा प्रत्येक एक एक भाग, हरीतकी ५ भाग, सुंठ १० भाग, वरधारा १० भाग व भारंगमूळ ३६ भाग याप्रमाणे औषधांचीं चूर्णे घेऊन गुळाच्या पाकांत बटी करावी. ती गरम पाण्याशी० यावीं; संधिवात, आमवात, संपूर्णवात, आव्यावात, हनुस्तंभ, शिरोवात, अपतान, कवात; व भ्रुकटी, आंख, कान, नाक, डोळे व जीभ यांचा स्तंभ; पगुवात, सर्वांगवात, एकांग, पक्षाघात यांचा नाश होतो. (३९) मिन्यांचे चूर्ण, तूप आणि तुळशीचा रस, याला लघुराजमृगांक ह्याणतात. हा संपूर्ण वातरोगांचा नाश करितो. (४०) लशुनपाक—लसून चांगला सोलून ६४ तोळे घेऊन १०२४ तोळे दुधांत १६ तोळे तूप घालून शिजवावा. त्याचा चांगला पाक होऊन मधुवर्ण झाला झणजे त्यांत १२८ तोळे साखर, सुंठ, मिरीं, पिंपळी, दालचिनी, एलची, तमालपत्र, नाकेशर, पिंपळमूळ, चवक, चित्रकमूळ, वावडिंग, हल्द, दारुहल्द, शेरणी, वरधारा, पुष्करमूळ, ओवा, लवंगा, देवदार, पुनर्नेवा, गोखरू, कडूनिब, राज्ञा, शोप, शतावरी, कचोरा, आस्कंध व कवचबोज यांची प्रत्येकीं तोळा तोळा चूर्णे घालून तयार करावा. हा अग्नि व बल पाहून सेवन करावा; झणजे संपूर्ण वातरोग, शूल, अपस्मार, उरःक्षत, गुलम, उदर, वांति, प्लाहा, अंडवृद्धि, कृमि, मलबंध, आनाहवात, सूज, अग्निमांद्य, बलक्षय, उचकी, दमा, खोकला, अपतंत्रकवात, धनुर्वात, अंतरायाम, पक्षाघात, अपतानवायु, अर्दितवायु, आक्षेपक, कुञ्ज, हनुग्रह, शिरोग्रह, विश्वाची, खली, गृध्रसी, पैग, संधिवात, बघिरपणा व संपूर्णशूल यांचा अतिजलद नाश करितो. हा लशुनपाक वातव्याधिरूप हत्तीचा संहासरखा नाश करितो, आणि कफन्याधीला शांत करून बल व पुष्टि यांना करितो. (४१) वातव्याधीवर निर्गुडीच्या पानांचा पेंड वांधावा. (४२) इंद्रजव, चित्रक, सुंठ यांचे चूर्ण तुपाशी० यावे; तें संपूर्ण वातविकारांचा नाश करिते. (४३) दशमूळाच्या काळ्यांत किंवा कल्कांत तैल सिद्ध करून तें अंगास लावावें; झणजे अनेक प्रकारच्या वायूचा नाश होतो. (४४) मालकांगोगी, चंद्रमूर (रानमेथी), कलौजी निरें, ओवा, मेथ्या व तीळ यांचे चूर्ण करून, त्यांचे यंत्रांत तैल काढावें व अंगास लावावें, झणजे सर्व

वातव्याधीना नाश होतो. (४५) नारायणतैल—शतावरीच्या मुळांचा रस, तेल व दूध हीं प्रत्येक ६४ तोळे व वायवरणा, टेंटू, देवदार, शिलाजित, जटाम सी हीं प्रत्येक चार तोळे घेऊन, कल्क धालून तैल सिद्ध करावें; याला नारायणतैल द्याणतात. हे अनेक प्रकारच्या वातव्याधीनवर अभ्यंगार्थ योजिले असतां हितकारक होतें. (४६) रईच्या निकाचा जाड लेप घेऊन, खावर मोहरीची बारीक पूड बसवून पटा बांधिला असतां, चमक भरणे, अंग धरणे वगैरे वातविकार दूर होतात. (४७) वायवर्ण्याचा पाला बारीक वाटून लेप करावा व वर केंद्रीचे पान बांधावें; द्याणजे गुढघे, संधे वौरे धरले असतां ते सुटतात व चमक आणि तिडकाही रहतात. (४८) विशेष धूप व गुगुळ एकत्र वाटून पाण्यांत कालवून गरम करून लेप द्यावा व त्यावर अहार्वाव बसवावे; द्याणजे याच्या लेपाने वातसंबंधी अनेक प्रकारच्या वेदना व सूज हीं दूर होतात. (४९) वाळव्याची व शेगव्याची साल बारीक कुटून, धरलेल्या किंवा आखडलेल्या जार्पी पेंड बांधावा. हा होन तीन वेळ लाबिला असतां गुण येतो. (५०) माषतैल—उडीद ६४ तोळे घेऊन ते ३५६ तोळे पाण्यांत पचन करावे, चतुर्थीश शेष राहिला द्याणजे त्यांत तिळीचे तेल ६४ तोळे, जीवनीयगणाची आठ औषधे—ऋद्धि, वृद्धि, मेदा, महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोली, रानमूग, रानउडीद, उडीशेप, सैंधव, रान्ना, कुहिलीच्या विया, ज्येष्ठमध, चिकणा, सुठ, भिरी, पिंपळी, गोखरू, हीं प्रत्येकीं तोळा तोळा घेऊन त्यांचे कल्क धालून तैल सिद्ध करावें; ते पक्षघार, अर्दितवायु, कर्णशूरु, बाविर्य, तिमिररोग, स्विपातजरोग, हस्तकप, शिरःकंप, बाहुशोष, अपबाहुक व कलायखंज यांवर पोटांत घेणे किंवा अंगास लावणे, बस्तिकर्म, यांविषयीं योजावें. हे माषतैल उद्धर्जनुगतरोगनाशनाविषयीं श्रेष्ठ आहे. (५१) लघुमाषतैल—उडीद, सैंधव, चिकणामूळ, दशमूळ, हिंग, वेखंड, शतावरी व सुठ, हे पदार्थ घेऊन तैल सिद्ध करावें; ते सर्व वातनाशक आहे. (५२) कल्याणकावलेह—हल्द, वेखंड, कोण, पिंपळी, सुठ, जिरे, अजमेदा, ज्येष्ठमध व तूप, याचा लेह (चाटण) एकवीस दिवस सेवन केला असतां, तो बहिरेपणा, तोत्रेपणा व मुकेपणा यांचा नाश करून चांगला मेघाशारखा, किंवा नौवतीसारखा गंभीर किंवा कोकिलेसारखा मंजुळ शद्द करितो. (५३) आल्याचा रस ८। शेव्यीचे दूध ८। पाणी शेर एकत्र करून तेल ८। धालून कढवावें. पाणी जळून तेल उरले द्याणजे गाळून ठेवावें. हे तेल वायूला फार चांगले आहे. पथ्य—दूध, तूप, तेल, गोड असे रस; नवे तीळ, गळू, उडीद, एक वर्षाचे जुने तांदूळ, कुक्कित्यांचे कढण, पडवळ, शेवमा, लसूण, डाळिब, आंवा; लिंगध व उष्ण असे पदार्थ. अपथ्य—चिता, जागरण,

मलमूत्रांचा अवरोध, वमन, श्रम, उपवास, चणे, वाटाणे, देवभात, कांग, हरीक, सांवे, चवल्या, मूग, जांभळे, कचरा, सुपारी, भिरी, वाल, ताडफळ, कारले, शिवीधान्य, पत्रशाक, उंवर, थंडपाणी, विसृद्धअन्न, क्षार, शुष्कमांस, रक्तमाव; तुरट, कडू, तिखट, हे रस; मैथुन, वाहनांवर बसून फिरणे.

२५. वांतिरोग (भोकारी).

कारण—अति अजीर्ण, अति खारट, अति अप्रियपदार्थ, यांचे भक्षण, अति-शीघ्र भोजन करणे, अति पातळ पदार्थ खाणे, अफाळीं भोजन करणे, श्रम, भय, उद्रेग व अति चिळस वाटणारे पदार्थांचे दर्शन किंवा भक्षण, व तशा पदार्थांचे दुर्गंध घेणे, या कारणांनी वांति उपत्त होते. **उपचार**—(१) आंवळकाठीचे चूर्ण, चंदनांचे गंध व मध यांची यावे. (२) बाळदीरीतकी, मध, लाहा, आंवळकाठी, हीं तोळा तोळा घेऊन त्यांत पाणी १६ तोळे धालून हाताने चोकून गाळून यावे. (३) सैंधव तुपांत यावे. (४) मधपोलीचे मेण मधांतून यावे. (५) कावळीची मुळी व हिंग हीं एकत्र करून यावी. (६) हरीतकीचे चूर्ण मधांत यावे, (७) वावडिंग त्रिफळा, सुंठ यांचे चूर्ण मधांत यावे. (८) पिंपळाच्या झाडावरील खपल्या जाळून पाण्यांत विश्ववून ते पाणी गाळून यावें; द्याणजे वांति व उचकी यांचा नाश होतो. (९) बेलाच्या सालीचा अथवा गुळबेलीचा काढा मध धालून यावा, द्याणजे त्रिदोषजनितवांति दूर होते. (१०) पित्तपापज्याचा काढा मध धालून यावा. (११) वाळलेल्या निंवाची राख मधांतून यावी. (१२) मसुरा भाजून पीठ करून मग पिकल्या डाळिंबाच्या दाण्यांचे पाणी करून, त्यांत ते पीठ कालवून खावें; द्याणजे त्रिदोषजन्य वांति दूर होते. **पथ्य**—तांदूळ, मूग, वाटाणे, गहू, जव, आंवळे, बोरे, साखर, कर्वांठ, डाळिब, नारळ, इडनिबू. **अपथ्य**—उष्ण पदार्थ, दुध्या भोपळा, तोळले, डांगर, व्यायाम, दुष्ट अन्वान.

२६. विद्रधिरोग. (गळू).

कारण व लक्षण—आपल्या कारणेकरून वातादि दोष कुपित होऊन, त्वचा, रक्त, मांस व मेद; यांस दूषित करून, अस्थि द्याणजे हाडे यांप्रत जाऊन हळू हळू मोठा, घोर व ज्यांची मुळे फार खोल व उत्पत्तिकालापासून पीडायुक्त व वाटोळा अथवा लांबट असा प्रथिमय शोथ (सूज) उत्पन्न करितात; त्या रोगेस विद्रधि द्याणतात. **उपचार**—(१) वड, उंवर, पिंपळ पिंपरी अथवा पारोसा पिंपळ आणि वेत या पंचवल्कलांच्या साली शेवग्याच्या रसांत वांटून लेप करावा. (२) हिराकस, सैंधव, शिलाजित, हिंग, यांच्या चूर्णांनी मिश्रित वायवार्ण्याचा काढा, आंतला अपक,

मोठा, शोफयुक्त, अशा विद्रधीचा नाशक आहे. (३) श्वेतपुनर्नवा व वायवर्णी यांच्या मुळांचा काढा यावा. (४) धमाशाचे मूळ तांडुळांच्या धुणांत उगाळून मध घालून प्यावे. (५) हिरडा, सैंधव, धायटीचे फूल यांचे चूर्ण, मध व तूप यांशी खावे. (६) शेवगयाचा डीक, हिंग व सैंधव, यांचे चूर्ण प्रातःकाळी सेवन करीत जावे. (७) शेवगयाचे मूळ पाण्यांत उगाळून खांत मध घालून प्यावे व त्याच रसांत बचनागाचे चूर्ण घालून लेप करावा; ह्याणजे अंतविद्रधीचा नाश होईल. (८) गळवें पिकविण्यास—सातू, गहू, मूळ, जवस, ताग यांतून एकाचे पीठ शिजवून त्याचे पोटीस बांधावे; ह्याणजे थोड्या अवकाशांत अपक विद्रधि पक्क होतो. (९) चिकण्याचा पाला वांटून, वर बांधावा; ह्याणजे विद्रधि पक्क होऊन फुटेल. (१०) मोरचूत व साबण किंवा टांकणखार उगाळून लेप करावा; ह्याणजे पक्क झालेली सूज फुटेल. (११) पुंगलवेलीचा पाला वांटून वर बांधावा; ह्याणजे पक्क झालेली सूज क्षणांत फुटेल. पथ्य—सांवे, तांदूळ, कुलित्थ, लसून, वाल, कारले, तूप, तेल, मूळ, पडवळ, तापवून घंड केलेले पाणी. अपथ्य—सुकलेल्या शाका, गूळ, दर्हा, खिंचडी, अम्ल, लाह्या, फार खाणे, दाहकपदार्थ, मैथुन.

२७. विपरोग.

विष तीन प्रकारचे आहे. स्थावर, जंगम आणि दूषीविष. मूलादिक विष तें स्थावर; जें सर्पादिकांचे विष तें जंगम; आणि विषानाशक औषधींनी हतवीर्य झालेले विष, किंवा वणवा, वारा आणि ऊन्ह यांनी शोषून टाकिलेले, जें स्वभावाने व गुणानेच कमी आहे व जुनें झालेले असें स्थावर-जंगमात्मक विष, तें दूषी विष जाणावे. विषाद ह्याणजे खेद करितें ह्याणून विष ह्याणतात. **स्थावरविष—मूळ, पान, कळ, फूळ, साल, चीक, नार, डीक, धातु व कंद असें १० प्रकारचे स्थावरविष आहे.** जंगम-विष—दृष्टि, निश्वास, दंत, नख, मूत्र, पुरीष, शुक्र, लाळ, केश, चिमटा, विशवींत ह्याणजे पाइंगे, गुद, अस्थि, पित्त, शूक्र, आणि शब अशी १६ प्रकारची जंगमविषे आहेत. **दूषीविष—देश, काळ, अच, व दिवानिद्रा, यांणी वारंवार दूषित झालेले विष, शीरधातूला दुष्ट करितें; ह्यागून त्याला दूषीविष ह्याणतात.** दूषीविष हें दोन प्रकारचे आहे; एक कृत्रिम, दुसरे गरसंजक. सविष पदार्थोपासून जें होतें तें कृत्रिम-विष आणि निर्विष द्रव्यांच्या संयोगापासून जें होतें तें गर असें जाणावे. **विष प्याल्याचे लक्षण—वातयुक्त व घेरोशासारखा अशा मलाचा अतिसार होतो.** आणि तोंडावाटे फेसाची वांती होते; त्यांने विष प्याले असें जाणावे. **स्थावर-विषाचे सामान्य लक्षण—स्थावर-विषापासून ज्वर, उचकी, दांतशिवशिवणे,**

गळा धरणे, तोंडांतून फेसाचा घाव, ओकारी, अश्चि, श्वास, मूर्छा इत्यादि उपद्रव होतात. **कंदविषाचे सामान्य लक्षण—उग्रवीर्य अशीं कंदविषे तेरा आहेत.** हीं सर्व दशगुण जाणावीं. जें स्थावर, जंगम आणि कृत्रिमविष दहा लक्षणांनी युक्त असेल, तें तत्काल मारितें. **जंगमविषाचे लक्षण—जंगमविषाच्या योगाने झोप, तंद्रा, ग्लानि, दाह अन्नाचा अपाक, रोमांच उभे राहणे, सूज आणि अतिसार हीं लक्षणे होतात. विषाचीं दहा लक्षणे—रुक्ष, उष्ण, शीत, सूक्ष्म, आशुकारी, व्यवायि, विकाशी, विशद, लघु आणि अपाक हे दहा विषाचे गुण जाणावे.** **मूलादि विषाचीं लक्षणे—मूलविषाने हातापायांला रेंपा येतात, बडवडतो व मोह पावतो.** पत्रविषाने जांभया, कंप, श्वास, मोह हे विकार होतात. **फलविषाने तोंड सुजतें, दाह, अन्नद्रेष हीं होतात.** पुष्पविषाने ओकारी, पौटफुगणे, श्वास हे होतात. साल, नार, डीक या तीन प्रकारच्या विषांनी तोंडाला दुर्गंधि, अंगाला खरवरीतपणा, डोके दुखणे, तोंडांतून कफसाव हे होतात. **क्षीरविषाने तोंडाला फेप, दाळ व जीभ जड होते.** धातुविषाने उरांत दुखतें, मूर्छा येते, टाळ्याचा दाह होतो. **दूषीविष-लक्षण—दूषीविष हें अल्पवीर्य आहे;** ह्याणून तत्काल मारक होत नाही. **दूषीविषाने पीडित झालेल्या मनुष्याला ढाळ होतात, त्याचा रंग पालटतो, तोंडाला घाण येते, झचि राहत नाहीं, तृष्णा लागते, मूर्छा येते, घेन्या येतात, तुटकतुटक बोलतो, वांती होते, वेडेचार करितो, व त्याला चैन पडत नाहीं.** **दूषीविषाचीं आणखी लक्षणे—दूषीविषाने झोप, जडपणा, जांभया, अंगाला शिथिलता, रोमांच उठणे, अंग मोडणे हीं पूर्वीं होऊन जेवल्यावर हर्ष वाटणे, अन्नपचन न होणे, अश्चि, अंगावर नानाप्रकारची मंडळे, चकंदळे व गांधी उठणे;** मांसक्षय, हातापायांस सूज, मूर्छा, वांती, ढाळ, श्वास, तृष्णा, ज्वर, उदररोग, हे विकार होतात; व आणखी नानाप्रकारचे विकार होतात ते असे—एखाद्या विषापासून उन्माद, एखाद्यापासून दाह, एखाद्यापासून नपुंसकत्व, खेद, कुष्ठ, विसर्प, मोठे फोड असे नानाप्रकारचे रोग उत्पन्न होतात. आपल्या हाती सर्व मिळकत यावी किंवा पतीने आपल्या आज्ञेने वागवें; याकरितां बायका आपल्या नवन्यास विषारी प्राण्याचा घाम, विटाळ, अंगावरील ठिकाठिकाणचे मळ, अन्नांत भिसळून देतात; किंवा शत्रु, गरविषाची प्रयोग करितात; त्या योगाने मनुष्य पांढरा फटफटीत होतो, त्याचा अभिमंद होतो, ज्वर येतो, मर्माला पीडा होते, पोटफुगणे, हातापायांला सूज येते, उदररोग, ग्रहणीरोग, राजयक्षमा, पांडु, गुल्म, क्षयजन्यजवर या व्याधींची व दुसऱ्या अशा प्रकारच्या अनेक व्याधींची लक्षणे होतात. **स्थावर-जंगम-विषावर सामान्य उपचार—सैधव, मिरे समभाग व या दोहींचे बरोबर निंबोक्या घेऊन वांटून मध—तुपावरोबर खावा;** ह्याणजे स्थावर—

जंगम—विषाचा नाश होतो. सर्पविष. सर्पच्या जाति व त्यांचीं लक्षणे—भोगी, मंडली, राजील हे क्रमानें—वात, कफ, अशा प्रकर्तीचे आहेत. व्यंतर द्विणजे दोघांचा ज्यांत विशेष आहे असे; उदारहण—कृष्णसर्पासून, मंडल किंवा घोणस यांच्याठार्थी घोणसापासून झालेले सर्प, अथवा काळ्या नागिणीचेठार्थी घोणसापासून झालेले, याप्रयाणे दुसऱ्या मिश्रजाति कल्पाभ्या;—ते द्वंद्व प्रकृतीचे सर्प. भोगी द्विणजे ज्या सर्पाला फणा नसून रंग काळा असतो तो. राजिल द्विणजे ज्यावर चित्र-विचित्र रेषा असतात तो. चक, नांगर, छत्र, स्वस्तिक, अंकुश यांते धारणे व फणा करणारे आणि शीघ्र गमन करणारे असे असतात त्यांना, दर्वांकर (नाग) द्विणतात. सर्पांत अनेक जाति आहेत; परंतु त्या सर्वच विषारी नसतात. विषारी सर्पांस वरच्या जाभाज्याचे आंतले बाजूस एक मांजराच्या नखासारखी दांतांची जोडी असते; हे दांत नेहमी मिटलेले असून त्यांचा मध्यभाग पोकळ असतो, व टोंकांस एक छिद्र असते. दांतांच्या मागच्या बाजूस टाळ्यांत एक पिशवी असते. त्या पिशवीचे तोडे दांतांस जोडलेले असते, यामुळे साप जेव्हां दंश करितो तेव्हां हे दांत बाहेर काढून जोराने मनुष्याचे कातडीवर मारितो; त्यासरखी कातडीस जखम होते आणि विषाच्या पिंशवींतला पातळ पदार्थ दांतांच्या टोंकांतील छिद्रावाटे जखमेत पडतो. भोगीप्रभृति सर्पांनी केलेल्या दंशांचे लक्षण—कृष्णसर्पांने केलेला दंश काळा असतो आणि सर्व वातविकारांना करितो, मंडलीचा डांस पिंवळा असून, सूज मऊ असते व तो सर्व पित्तविकार करितो, आणि राजिलाचा डांस बुळबुळीत व तुळतुळीत असतो; त्याची सूज टणक असते व त्यांतून दाट रक्त निघते आणि सर्व कफाचे विकार होतात. फुरसे हा सर्व वीत दीढवीत लांब असून अंगुष्ठाइतका जाड असतो; त्याचा रंग काळसर जांभळ असतो. फुरशाच्या दंशाने राजिलाच्या दंशाप्रमाणेच विकार होतात. कांडरास फणा नसते हा सर्पप्रमाणेच असतो. याच्या दंशाने सर्वांगांतील रक्काचा कफ होतो व तो कफ घशापर्यंत येऊन घसा भरतो. घोणस हा हिरव्या रंगाचा असतो. यांत आग्या घोणस व कुसडा घोणस अशा दोन जाति आहेत. आग्या घोणसाच्या दंशाने सर्वांगाचा आग लागल्याप्रमाणे दाह होतो. अंगावर मोठमोळ्या गांडी येतात. मूत्रस्थानीं फारच सूज येते व वारंवार थेंव थेंव लघवी होते. कुसज्या घोणसाच्या दंशाने प्रथम दंशस्थानीं खाज उठते व चार प्रहरांत ती जागा कुजल्यासारखी होऊन दिवसेंदिवस ती फैलावत जाऊन अंगही कुजते. मण्यार हे सर्व वितीपासून दोनवितींपावेतों लांब व हाताच्या आंग-च्याएवढे जाड असतात. त्यांचा रंग हिरवा व जांभळ असतो. मण्यारीत तीन चार जाति आहेत. एक जातीची मण्यार आहे ती रात्रौ अंगावरून गेली अथवा तिची

छाया अंगावर पडली असतां सूर्योदय होण्याच्या संधीस मनुष्य निचेष्ट पडते. दुसऱ्या जातीची मण्यार आहे तिने अंग चाटले असतां किंवा कोणत्याही पदार्थावर तिची गरळ पडलेली असून तो पदार्थ खाण्यांत आला अथवा ती गरळ अंगास लागली असतांही विष वाधते. या विषाराच्या योगाने घेन्या येतात. परंतु तिची छाया वाधत नाही. तिसऱ्या जातीच्या मण्यारोचा दंश दिवसा झाला तर रात्र होण्यापूर्वी; व रात्रीं झाला तर सूर्योदय होण्यापूर्वी मनुष्यास विषार वाधतो. सर्पदंश ओळख-पण्याची खूण—अशी आहे की, विज्ञाचे पान क्षतावर चेपून धरावै द्विणजे विषार असल्यास, क्षताइतकाच त्या पानावर अभीने शेकून चट्टा पडल्याप्रमाणे डाग पडेल; व हेच पान चुरून दंशावर चोलले असतां दंश काळसर होईल; विषार नसल्यास हा प्रकार होणार नाही. सर्पदंश झालेल्या मनुष्यास मिरची, मीठ व कडुनिंबाचा पाला खाण्यास दिला असतां त्यास या पदार्थाची सूचि अगदीं समजत नाही. त्यास हे पदार्थ अगदीं गोड लागतात, यावरूनही सर्पदंश झाला किंवा नाहीं हे समजते. काढी माती खाण्यास याची, तिस्त लागेल तर सर्पदंश; व गोड लागेल तर उंदराचे विष असे जाणावै. करवंदीचे मूळ पाण्यांत उगाळून थोडे पाजावै. विषार असल्यास वमन होणार नाही, नसल्यास वमन होईल. सर्पदंश झालेल्या मनुष्यास औषध देऊन उतार झाल्यावरोवर त्यास वरील तिन्ही पदार्थ खाण्यास देऊन औषध गुणावह झालें की नाहीं तें अवश्य पहावै. सर्पदंश झाल्यावरोवर पहिला उपाय हा करावा की, तत्क्षणीं सर्प चावलेल्या जाग्याचे वरच्या बाजूस अजमासे चार बोटे अंतरावर एक दोरी अथवा फडके घेऊन जोराने तो भाग अंवळावा, तेंगकून विषाने मिश्रीत झालेले रक्त तेथल्या तेथेच राहते. सर्व शरीर व्यापून टाकीत नाही. नंतर जखमेस टोंचून तीनून रक्त वाहू यावै, द्विणजे तो मनुष्य दगावण्याची भीति नसते. रक्त वरेच वाहून गेल्यावर ती जखम कोलतीने भाजून काढावी; ह्याजे तेथें लागलेले विष जळून जाते. असाध्य लक्षणे.—पिंपळाखालीं, देवळांत, स्मशानांत, वारुळाजवळ, बागांत, जुन्या विहिरींत, वडाखालीं, वाळलेल्या वृक्षाखालीं, वृक्षावर हीं स्थाने व संध्याकाळीं, चव्हाच्यावर, भरणी नक्षत्रीं आणि मर्मस्थानीं सर्पदंश झाला असतां तो मनुष्य असाध्य जाणावा. आर्दा, मधा, मूळ, कृतिका, भरणी, श्रवण, विशाखा, पूर्वी, चित्रा, हीं नक्षत्रैं; पंचमी अष्टमी, पौर्णिमा, अमावास्या, चतुर्दशी, या तिथी; मध्यान्ह, सायंकाळ, मध्यानरात्र, योवेळी आणि मर्मस्थान, यांच्याठार्थी दंश झाला असतां जर मनुष्यादिकांचे सात्य असेल तर, मोळ्या कष्ठाने वांचतो. अजीर्ण, पित्त, सूर्यसंताप यांगीं पीडलेले, बाल व द्वितारे, कृश झालेले,

ब्रणरोगी, भेही, कुष्ठी, रुक्ष, निर्बल आणि गरोदर खी यांनां सर्पदंश झाला असतां तत्काळ मारितो. ज्याचे सर्वांग विषव्यास झाले त्याला कापल्यास रक्त येत नाही, मारिल्यास वळ उठत नाहीत व थंड पाणी आंगावर घातले तरी रोमांच उभे रहात नाही. ज्याचे मुख वांकडे होते, मानेचा कांटा मोडल्या-मुळे मान सांवरत नाही व चांगल्याजागी लाल व काळी अशी सूज येते, हनुवटी खिल्लते, हालत नाही, अशा लक्षणांनी युक्त रोग्यास वैद्याने सोडावे. ज्या मनुष्याच्या तोंडावटे दाट लाळेचा लोंडा वाहतो, व नाक, तोंड, गुद, यांटून रक्त-झवते व चार दांत लागलेला, तो असाध्य जाणावा. अत्यंत उन्मत्त झालेला व ज्वर अतिसार इत्यादि उपद्रवांनी व्यास, बोलण्यास शक्ति नाही, काळा ठिक्र पडलेला, नाक मोडून कुलक्षणांनी युक्त झाला, व ज्याला वेग आणि गोळा उचलत नाही, असा विषरोगी किंवा मलमुत्रादि वेगरहित, असा रोगी असाध्य जाणावा. सर्पदंशावर उपचार—(१) वांककटौलीचा कांदा पाण्यांत उगाळून प्यावा आणि लेप करावा; द्याणजे सर्प, उंदीर, मांजर, विचू इलादिकांच्या विषांचा नाश होतो. (२) तांदळजाच्या मुळ्या तांदुळाच्या धुवणांत वांटून य व्या. (३) तूप, मध, लोणी, पिंपळी, आले, मिरी, सैंधव हीं एकत्र करून भक्षावी. (४) शिरसवृक्षाच्या फलांच्या रसांत मिन्यांना सात भावना देऊन त्याचे सेवन व अंजन करावे. (५) करंजाचे फळ, सुंठ, मिरी, पिंपळी, वेलमूळ, हळद, रास्हळद, तुंबहर्वी (तिरफलाची) फुले व शेळीचे मूत यांचे अंजन करावे. (६) कल्लालीचा कंद पाण्यांत वांटून त्याचे नस्य यावे. (७) रुईची मुश्ती पाण्यांत उगाळून प्राशनार्थ यावी. (८) पाण्यांत टाकणखार घालून प्राशनार्थ यावा. (९) तुरटीचा खडा डोळ्यांतून फिरवावा व पाणी करून प्यावे. (१०) रिक्याचे पाणी करून प्यावे व अंजनही करावे. (११) पारव्य ची विष्टा, मनुष्याचे केश, गाईचे शिंग, मोराचे पिसाचा शेंडा, सातू, धणे, तूस, कापसाच्या सरक्या, शिळ्या माळा, यांचा धूप घरामध्ये करावा, तेणेकरून सर्प व उंदीर हे घरांतून पळून जातात. (१२) पांढऱ्या गुंजेचे मूळ उगाळून प्यावे. (१३) सपसंदीचे मूळ उगाळून प्यावे. (१४) नागदवणीचे मूळ उगाळून प्यावे द्याणजे सर्व विषे उतरतात. (१५) पांढऱ्या कण्हेरीचे मूळ पाण्यांत उगाळून तें शक्तीप्रमाणे पाजावे. (१६) देवडांगरीचे फळ, पाण्यांत वांटून पाजावे. (१७) नागवेलीचे मूळ विज्ञांत घालून विडे ११२३ यावे. (१८) कडुळद्वावणीचे मूळ विज्ञांत घालून खावे. (१९) गुळवेल, पाण्यांत वांटून प्यावी द्याणजे उलटी होऊन विष उतरते; अयवा गुळवेलीचा कांदा अगर मूळ सर्वविषांने मूळित झालेल्या मनुष्याच्या ताळवेवर फांसण्या घालून चोळावे द्याणजे विष उतरते, हे गुरांत देणे झाल्यास जिभेवर चोळावे. (२०) लसुणीच्या रसांत समुद्रकळ उगाळून अंजन करावे.

(२१) पांढऱ्या नांफयाची व वेलाची साळ एकत्र कुटून खांचा रस पाजावा. (२२) एंडाचे पाल्याचा रस काढून त्यांत थोडे पाणी घालून तो पाजावा. (२३) दवण्याच्या-मुळ्यांचा रस यावा. (२४) कडुंतिवाचा पाला चाऊन खात जावा, सर्वविष अंगांत आहे तोंपर्यंत गोड लागेल. विष उत्तरल्यावर कडू लागेल. फुरशाचे विषावर—(१) भुयपाडळीचे (वासनवेलीचे) मूळ उगाळून पोटांत यावे. (२) तांबज्या कुंभ्याच्या सालीचा रस मिरपूड घालून यावा. उतार; काळे तुळशीचा रस यावा (३) घायटीचे मूळ उगाळून यावे व कंवडळीचे मूळ उगाळून दंशावर व अंगावर लावावे. (४) फांगल्याचे अगर घोटवेलीचे मूळ उगाळून ३ तोळे पर्यंत पोटांत यावे. (५) कांजीच्या वेलीचे मूळ उगाळून यावे. (६) शेराच्या डिन्या पानांत गुंडाळून फुकाच्यांत वाफून काढाव्या व त्याचा रस संध्येच्यां दोन पळयांपर्यंत पिण्यास यावा आणि थोडा ताळवेवर व दंशस्थानीं चोळावा. (७) काळ्या कुञ्जाचे मूळ उगाळून पाजावे. (८) सर्पक्षीचा रस पाजावा. (९) सर्पदंशावरील उपचार करावे. फुरशाच्या विषानें मूत्रावरोध झाल्यास—पळसाची फुले वाफून नाभीच्या खाली वांधवीं. विषार उमळून रक्त वाहू लागल्यास सागाचे कोंवळे अंकूर बारीक वांटून पाण्यांत कालवून तें पाणी ७ तोळेपर्यंत पिण्यास यावे; अयवा घायटीचे कोंवळे अंकूर व ७ मिरे एकत्र कुटून गोळी करून खाण्यास यावी. सूज आल्यास—घोळ्याच्या पाल्या चा रस काढून ऊन करून त्यांत कुकिंथांचे पीठ घालून निवाल्यावर सुजेवर लावावा अथवा उकरीचे मूळ गोमुत्रांत उगाळून वर लावावे. डोकीस भार चढेल तर—काळ्या कुञ्जाचे मूळ उगाळून डोक्यास लेप यावा. पोटांत दुखेल तर—तेच पोटांत घेण्यास यावे. शोष लागल्यास—अंवळीची साल खाण्यास यावी. पोटांत विषाचे पेढ धरेल तर—अंगस्त्याच्या झाडाची उत्तरेकडील साल पाण्यांत उगाळून पोटांत यावी. आंगावर विष गोठल्यास—कडू कारलीचा पाजा ऊन करून आंगास पेंड बांधावा अथवा त्याचाच रस आंगास चोळावा. कांडराचे विषावर—(१) रिक्याचे पाणी करून वारंवार पाजावे. (२) दोन तीन गुंजा मोरचूत भाजून लाही करून ती दशांतून यावी. घोणसाचे विषावर—(१) घोणसकंज्याच्या रसांत घणसरीचे मूळ पाण्यांत उगाळून थोड्योज्या अवकाशानें पोटांत यावे. (३) घणसरीचे मूळ व सुंठ उगाळून तें पोटांत यावे; व गांठी वैगैरे आल्यास लेप यावा. (४) भारंगमूळ पाण्यांत उगाळून यावे. (५) गुरांस घोणसकंज्याचा रस शेरमर यावा. मण्यारीचे विषावर—(१) काळ्या तुळशीचा रस पिण्यास यावा, व मस्तकावर चोळावा. (२) घायटीचे पाल्याचा रस पोटांत यावा व मस्तकावरही चोळावा. (३) काजूचे सालीचा रस शक्तीप्रमाणे पावशेवर पासून अच्छेर पर्यंत पोटांत

यावा व त्यावर दूर्वीचा रस यावा; व ताळवेवरही चोळावा. (४) सर्पदंशावरचे उपचार करावे. श्वानविष—कुञ्जाचे कफाधिक दोष ज्ञान वाहणाऱ्या नाडींत राहून ज्ञान नाहींसे करतात आणि धातुक्षोभ करितात, त्या योगानें तोंडांतून लाळ गळते तो अंधां व वहिरा होऊन इकडे तिकडे धांवतो; त्याचे शेंपृट, हनुवटी, खांदे गळतात; डोके दुखतें व तोंड खाली होतें, हीं पिसाळलेल्या कुञ्जाचीं लक्षणे जाणावीं. कुञ्जाच्या दंशाचे लक्षण—पिसाळलेला कुत्रा डसला झाणजे तोंडास मेहरी येते, त्यापासून काळे रक्क वाहतें, त्या योगानें छातींत व मस्तकांत दुखतें, ताप येतो, अंग ताठतें, तहान लागते, मूर्छ्यायेते, बुद्धिभ्रंश, संताप, श्वास, कास, नेत्रांनां पीतता, मुतांत किडे, उन्माद, कुञ्जासारखे भोंकणे, दुसऱ्या मनुष्यांस चावणे, इत्यादि लक्षणे होतात. त्याच्या उपायाला कालातिकम ज्ञाल्यावर पावसाच्या प्रारंभीं तो विशेष त्रिकल होतो व असाध्यही होतो, आणि हें विष केवल वातप्रधान असून सर्वदोष कोपवित्ते. जो रोगी पाण्याचा शब्द, स्पर्श व अवलोकन यांच्या योगानें भितो, त्याला “जल्संत्रास” असें वैद्यकांत नांव दिले आहे. हा असाध्य जाणावा. वर सांगितलेल्या लक्षणांवरून दंष्ट्राप्रहार करणारे कोल्हे, खेंचर, घोडे, अस्वल, चित्ता, वाघ, लांडगा, मांजर, इत्यादिकांच्या दंशाचे लक्षण जाणावे, सविष व निर्विष दंशाचे लक्षण—कंड, टोंचणी, रंग वदलणे, मेहरी, लस, ज्वर, भ्रम, दाह, लाली, ठंगका, सूज, ब्रण पिकणे, गंठी आकसणे, ब्रणफाटणे, फोड, कणिका, मंडळे हीं लक्षणे सविष दंशाचीं जाणावीं. यांच्या विपरीत लक्षणे दृष्टीस पडलीं तर, निर्विष आहे असें जाणावे. पिसाळलेले कुत्रे चावलेला रोगी निरोगी मनुष्यास चावला तर, त्यासही तो दंश बाधतो. असाध्य लक्षण—ज्या प्राण्याचा दंश ज्यास ज्ञाला आहे तो त्या प्राण्यासारख्या चेष्टा करितो, ओरडतो; व आरसा, पाणी वैगेर पदार्थीमध्ये त्यांचेंच प्रतिविव पाहतों. तो रोगी नाश पावतो. कुञ्जाचे विषावर—(१) काळ्या उंवराचे मूळ व धोतन्याचे फळ हीं तांदुळाच्या धुणांत वांटून यावीं (२) कुचल्याच्या विष तुपांत परतून त्या दुधांत उगाळून, रोज वृद्धीने सेवन कराव्या व कुचल्याची वी उगाळून दंशावर लेप करावा. (३) अघाज्जाचे मूळ एक तोळा कुटून मधावरोवर खावें व दंशावर कोरफडीचे पान व सैंवव बांधावें; झाणजे तीन दिवसांत कुञ्जाचे विषाचा नाश होतो. (४) बाभ्लीच्या पाल्याच्या रसांत गाईचे तूप व कस्तुरी घालून तें प्राशनार्थ यावें. (५) देवबावळीचे ताजें मूळ थंडपाण्यांत एक तोळयापासून चार तोळे पर्यंत उगाळून त्यांत थोडे पाणी घालून प्रत्यर्हीं दुवक्क पिण्यास यावें, दि.७ (६) कुत्रे चावल्यावरोवर तो डांस भाजून काढावा, झाणजे रोगी दगवणार नाहीं. [७] शतावरीच्या मुळांचा रस व गाईचे तूप एकत्र करून प्राशन करावा. (८) गूळ,

तेल व हईचा चीक यांचा दंशावर लेप करावा. (९) तिळांचे तेल, तिळकूट, गूळ, रुईचा चीक हीं समभाग घेऊन एकत्र करून व्यावीं. (१०) कोंबधाचे विषेचा लेप करावा. (११) बकाणांनेबाच्या मुळांचा रस काढून तो पोटांत ध्यावा. (१२) जुन गूळ कड्भोपळा, मुरगुडीचा कील व झिंझस्टीचे चीं हीं एकत्र कुटून पोटांत ध्यावा. दि.० ३. (१३) कडू दोडक्याच्या अंतील शिवे पाण्यांत कोळून तें पाणी पिण्यास यावें. विषाचा जोर जसजसा कमी होत जाईल तसेतशी या औषधापासून वांति होऊं लोगेल. (१४) पिकलेल्या रानकेळगांचे चीं वांटून पाण्यांत काल्वून प्यावें व दंष्ट्रावरही लेप यावा. (१५) अंकोलमुळांचा काढा तूप व लून प्यावः (१६) घेज्या रेड्ड्या दोन, मिरें अडीच, हीं पात्रशेर पाण्यांत काल्वून तें पाणी पाजावें. (१७) बाभ्लीच्या पानांचा रस प्रत्यर्हीं चार पैसेभार, तीन दिवसपर्यंत यावा. (१८) पुनर्नव्याचा रस यावा. (१९) रिंगीच रस तूप घालून यावा. (२०) पावरीचा काढा तूप घालून याव. लूनाचिं. लूता (कोळ्या, कांतण) दंशाचे सामान्य-लक्षण—लूतांनीं दंश केला असतां तो सडतो व त्यांतून रक्क वाहतें; आणि ज्वर, दाह, अतिसार व त्रिदोषगेगा, नान प्रकारचे फोड, मोठमोठीं मंडळे व मोठी, मऊ, काळी, तांडी, हिरवी, नियंत्रे व चंचल अशी सूज येते. दूर्बीचिष्ठलूनांचे दंशलक्षण—ज्या दंशाचा मध्यभाग काळासांवळा, जाळासारखा, वर उचललेला, वारंवार पिकणारा, लस वाहणारा असा असतो, त्यामुळे अंगावर गंधी व ज्वर हें होतात. प्राणहर-लूता-विष-लक्षण—सर्पाचा मल व मूत्र यांपासून, किंवा मेलेला सर्व सडून कुजतो श्यापासून दूर्बीचिष्ठ उत्पन्न होऊन असे किडे होतात, ते प्राणनशाला कारण आहेत; श्याचे डांस सुजतात, व ते पांढरे, काळे, तांबडे, पिवळे असे होतात, त्यांवर पुरळ येतो व रोग्यास ताठ येतो, दाह होऊन उचकी लागते व कपाळशूल होतो. लूता-विषावर—(१) हळद, दारूहळद, मंजिष्ठ, पतंग व नागकेशर हीं थंड पाण्याशीं वांटून लेप करावा. तो तत्काळ लूताचिंवांचा नाश करितो. (२) काळी व पांढरी गोर्कण, भोंकर, पहाडमूळ, रक्क व श्वेत पुनर्नवा, कंवठ व शिरसाच्या शाढीचे चीं हीं वांटून लेप करावा. (३) काळ्या तुळांचे पाल्याचे रसांत पाढरा गुंज व पांढरी गोर्कण यांचीं मुळे उगाळून तें पोटांत यावें. आरखु (उंदीर) विषलक्षणे—विषारी उंदीर चावला असतां डांसांतून रक्क वाहतें, तें पांढरे असतें, अंगावर मंडळे उठतात, व ज्वर, असुचि, अंगांत शहारे आणि अंगाचा दाह, हीं लक्षणे होतात. प्राणहर-मूळकविषलक्षण—मूर्छा येते, उंदराचे अंगासारखी सूज येते, रंग बदलतो, क्लेद, बंहरेपणा, ज्वर, मस्तकाळा जडत्व व तोंडांतून लळ व रक्क योंची वांति, अशीं लक्षणे ज्ञालीं तर प्राणहर-उंदराचा दंश जाणावा. उंदीराचे विषा-

वर—(१) घेरोसा, मंजिष्ठ, हल्द व सैधव हीं वांटून लेप यावा. (२) पांडन्या घोसळीचीं पाने वांटून लेप यावा. (३) सापान्या कांतणीची धुरी तीन दिवस याचो व पथ्य करावे. (४) चित्रकान्या मुठांचे कूर्ण तेलांत पचन करावे; तें वस्तन्याने ब्रह्मरंगावर किंचित् क्षत करून त्यावर चोल्यावे; ह्यणजे उंदराचे विष नाश पावते. (५) चिच चार तोळे, घेरोसा रतेळे जुने तुंबंत खालून तें उदिवस खावे. (६) पारा, गंधक, कापूस घेरोसा, शिरस हीं रुईचे चिकांत वांटून लेप करावा; ह्यणजे तो सर्व विषांचा नाशक व विशेषकहून उंदिराचे विषांचा नाशक आहे. (७) सुंठ, मिरे, विषपी, कडुनिवाच्चा निंबोळ्या, सैधव यांचे ३ मासे कूर्ण साखर व मध्य यांशी यावे. (८) उंदीरकानीच्या पाल्याचा अंगरस १ तोळयापासून २ तोळयर्येत यावा व अंगासही चोल्यावा दि०७. अथवा उंदीरकानीचा कांदा गाईच्या दुधांत वांटून प्यावा. (९) आघाड्याच्या कोंबळ्या तुंबांचा रस काढून तो मध्याशी ७ उदिवस यावा अथवा आघाड्याचे वीं मधांतून यावे. (१०) हेंदीच्या अंकुरांचा रस ४ पैसेभार व तपू २ पैसे भार हीं एकत्र करून यावे. (११) भारंगमूळ पाण्यांत उगाळून अदमासे पावशेर पोटांत यावे व अंगास लावावे; चढ झाल्यास गाईचे निरसे दूध पाजावे. (१२) कडू दोडकीचा लेप यावा. (१३) खजट खोरें मुळयाच्या रसात उगाळून लेप करावा. (१४) तुळशीच्या रसांत अफु उगाळून लावावी. नखदंतविष. नखदंतविषावर—कडुनिंब, शमी व वडाचे परंभे यांच्या कल्कांत गरम पाणी घालून त्याचा दंशावर थलक यावा; ह्यणजे नखे, दांत, यांच्या दुःसह संपूर्ण विषांचा नाश होईल. कूकलास (सरड) दृष्टलक्षण—सरडा चावला असतां अंगाचा रंग हिरवा, काळा, निळा, किंवा अनेकप्रकारचा होतो, व त्या रोगला ग्राही, अतिसार हे होतात. सरड्याच्या विषावर—(१) रुईचे मूळ थंड पाण्यांत वांटून यावे. (२) नारळीच्या कोंबळ्या पात्या पाण्यांत उगाळून त्यांत अमसूल घालून ऊन करून लेप यावा. वृश्चिक (विचू) विष. उत्पत्ति-सर्पांची विषा, मूत्र व मल उकिरज्यावर पडून कुजला असतां त्यापासून विचू, इंगझा इयादिक उत्पन्न होतात. वृश्चिकविषलक्षण—विचू चावला असतां त्या जारी पहिल्याने अभिलागल्यासारखी आग होते; नंतर ती पैडा ऊर्ध्वर्गतीने शरीरामध्ये भेद करिते; तंत्र दंशस्थलाजवळ येऊन फुणफुण रहाते. असाध्यवृश्चिकदंश लक्षण—हृदय, नाक, जीभ, या जारी विचू डसला असतां अणि मांव गळून अल्येत वेदना होऊ लागल्या असतां मनुष्य मरतो. विचवाचे विषावर—(१) कापशीचा पाला व मोहन्या वांटून त्याचा किंवा चवनागाचा लेप करावा. (२) पांढरी वसू किंवा कापशी यांचे मूळ रविवारां काढावे, त्याचे नवीन केले असतां अथवा लेप केला असतां विचवाचे विष उत्तरते. (३) जेपाळ पाण्यांत वांटून लेप करावा ह्यणजे तत्काल विष उत्तरते.

(४) नवसागर व हरताळ पाण्यांत वांटून लेप करावा ह्यणजे तत्काल विष उत्तरते. (५) मोरचूत दद्यांत उगाळून लावावा व शेकावे. (६) थोडा रिठा मुळांतून खावा व्यथवा रिठाचे धूमगम करावे. (७) हिंग रुईचे चिकांत वांटून लेप करावा. (८) तांदुळजाचा रस साखर घालून यावा. (९) शेराचा चीक लावावा. (१०) कडुनिंबाचा पाला नावून वाफ जाऊन न देतां दंशाच्या विषमधाराकडील कानांत फुकावा अथवा कडुनिवाच्चा पाल्याचे धूमगमन करावे. (११) हव्यांची पूड व मोराच्या पिसाचा डोळा चिलधींत घालून ओढून धूर गिळावा व दंशस्थानीं धुरी यावी. (१२) चिचोका भाजून वरील साल काढून टाकावी आणि डांसाचे ठिकाणी तो जोराने दावावा. (१३) पाण्यांत तुरटीची पूड घालून तें पाणी डोळ्यांत घालावे. (१४) पांडन्या सांवरीचे मूळ पाण्यांत भिजवून विचू चढलेल्या ठिकाणापासून एक बोट अंतरावर धरून, तें चावलेल्या ठिकाणापर्यंत तसें वारंवार ओढी त जावे; ह्यणजे विचवाच्या विषाचे वेग मुळावरोवर खाली उत्तरत जात; व चावल्या ठिकाणीही हैं मूळ एक बोटभर अंतरावर धरावें ह्यणजे वेदना कमी होत जातात. वेदना कमी झाल्या नाही त तर मूळ उगाळून दंशावर लावावे. (१५) धोतन्याचा पाला हातावर चोकून दंशावर लावावा. (१६) अघाड्याचे मूळ चावन खावे व दंशावर लेप यावा. उच्चिंदिगविषलक्षण—उच्चिंदिग (इंगझी) ही एक विचवाची जाति आहे. ही डसली असतां अंगावर रोपांच उभे राहतात; शिश्र ताठते; फार वेदना होतात व सर्वीगावर गर पाणी ओतल्याप्रमाणे वाईते. इंगझीचे दंशावर—(१) कापशीचे लंकूड उगाळून लेप यावा; अथवा कापशीचा पाला, वचनाग व मोहन्या वांटून लेप करावा. (२) रनहुन्याचा चीक लावावा. मंडूकविषलक्षण—मंडूक (बेडूक) चावला असतां त्याचा एक दांत लागतो, तेथे पिंवळी सूज येते, ठणका, तहान, ओकारी व निंदा हीं लक्षणे होतात. मंडूकविषावर—(१) शिरसवृक्षाचे वीं निवडंगाच्या चिकांत वांटून लेप करावा. मत्स्यविषलक्षण—विषयुक्त मत्स्य (मासा) चावला असतां दाढ, सूज व शूल हीं लक्षणे होतात. मत्स्यविषावर—(१) काळ्या वेताच्या कल्कांत तपू घालून लक्षणे होतात. (२) मोराच्या पिसाची धुरी यावी. पाळीचे विषलक्षण—दाढ होतो, सूज येते, योंचणी लगते, घास येतो व अंगावर तांबूस रंगाच्या पुटकुळ्या उठतास. पाळीचे विषावर—(१) करयोलीचा लंकूड पाण्यांत उगाळून यावा. शतपदी (घोण, गोम) विषलक्षण—गोम चावली असतां चावल्याजारी घास येतो, शूल होतो व अग होते. शतपदीचे विषावर—(१) पेटलेल्या तेलाचा थंड करून लेप करावा; किंवा हळू, दासूलळू व मनशील यांचा लेप करावा. (२) गुगुळाचा धूर यावा (३) काळी खजूर तेलांत उगाळून लेप यावा.

(४) गूळ जाळून लावावा. (५) बदामाचें तेल चोळावें मशक (डांस) दष्टलक्षण.—सूत येते, कंड सुटेव थोडी पीडा होते. डोंगरावर विषारी डांस असतात त्यांच्या डांसाचें क्षत असाध्य काटकाच्या क्षताप्रमाणे असाध्य होते. सविष-भक्षिकादंशाचें लक्षण.—सकिं माशी चावली असतां त्या ठिकाणी काळी गंध येते, ती लागलीच वाहूं लागते, व त्या जागी आग होते; तिच्या योगाने मूर्च्छा व जवर येतो; या मक्षिकामध्ये स्थविका (आधी) नमक जी मक्षिका आहे ती प्राग घेणारी जाणावी. चतुष्पादादिकांचे साधारण विषलक्षण.—व्याप्रादि चतुष्पाद जनावरे व मनुष्य—वानरादि द्विषाद यांच्या नवुंचे व दांतांचे विष सुजर्ते, पिकते, वाहते व ता येतो. विष उत्तरलयाचे लक्षण—ज्या पुरुषे वातादि दोष निर्मल झाले, रक्तादिधातु आरोग्यावस्थेत असत्यप्रमाणे असतात, अन्नावर इच्छा होते, मक्षमूत्र साफ होतात, शरीराची कांति, इंद्रिये, मन व इंद्रियाचे व्यापार चांगले होतात, त्या रोग्यांचे विष उतरलें द्याणन समजावे. गांधीलमाशीचे विषावर—मिरी, सुठ, संचल (पादेलोण) यांना नामवेलाच्या रसाशी वांटून लेप करावा. माशा, वनमाशा, मधमाशा, मुंग्या, मुंगले यांच्या दंशवर वारुव्याची काळी माती व त्रिफल यांना गेमूत्राशी लेप करावा. सर्व कीटविषावर.—वेळंड, मिरी, सुठ, पिपळी, हिंग, वांडिंग, सैंवव, गजरिंपळी, पहाडमळ, अतिविष यांचा काढा करून प्यावा. मक्षिकापीटिकेवर—रिठा, लघुराळेचा वृश, पाथरी, हंसपादी, हळद, दाळुळद व गेरु यांचा लेप माशीच्या दंशसंवंधी पीटिकेचा नाश करितो भ्रमरविषावर.—(१) सुठ, पारव्याची विषा, हरताळ व सैंधव यांचा महालुंगाच्या रसाशी खलून लेप करावा. (२) म्हशीचे लोणी लावावें. (३) निवडुंग व पिंपळी वांटून लेप यावा. विषावर वमन—कड घोसाळीचा काढा, मध तूप घालून प्यावा; अथवा कड भोंपळाचे मूळ किंवा पाने पाण्यांत वांटून प्यावीं द्याणजे विषाचा नाश होतो. विषावर लेप.—रिसवृक्षाचे मूळ, साल, पाने फुळे व बीज, हैं पंचांग येऊन गोमूत्रांत वांटून लेप करावा, तो अत्यंत विषनाशक आहे. परिषेक—संपूर्ण जातीचे विष अत्यंत उष्ण व तीक्ष्ण आहे, याकरितां त्या सर्वांवर थंड पाण्याचा अभिषेक करावा. विषामध्ये उष्णता व तीक्ष्णता आहे द्याणन ते पित्ताला कोपविते; याकरितां प्रथम वामक औषधे देऊन नंतर शीतल पाणी अंगावर शिंपावे. सोमलाचीं विष-लक्षणे—सोमल पोटांत भेल्यावर अध्यार्य इ.वा एक तासांत विषप्रयोग झाल्याची चिन्हे दिसूं लागत. इतानि येते, पोटांत आग होऊं लागते, वांति होऊं लागते, पोटांत अतिशय दुखूं लागते; नंतर जुलाब होऊं लागतात व अतिशय तहान लागते. लधरीस अतिशय आग असून एक दोन थेवच पडतात, सर्वांगाचा दाह होऊन

आजारी तळमळूं लागतो. डोळे लाल झालेले असतात व जीभ ठंडरी होते. सोमला वर उपचारः—(१) वमन होण्याचे उपाय योजावे. एक किंवा दोन तोके मोहन्यांची पूड व थोडे मीठ हीं पावशेर गरम पाण्यात घालून पिण्यास यावीं; द्याणजे उलव्या होऊं लागतील. वरचेवर चांगली वांति होण्याकरितां गरम पाणी पिण्यास यावे. पोटांतील आग कमी होण्याकरितां पुष्कल दूध किंवा दही पिण्यास यावे व तें वांतीच्या योगाने पाडून टाकावे. (२) इसवगोल पाण्यांत कुसकरून, गाळून, त्यांत बेदाणा, दही व गुलाबपाणी ही मिश्र करून प्यावीं; द्याणजे सोमलाचे विष उतरते. (३) रेवग्याचे सालीचा रस ४ पैसे भार व दूध अच्छेर एकत्र करून यावे. (४) काताचे पाणी करून वारंवार पाजावे; अथवा गाईच्या दुधांत कात उगाळून यावा. (५) तांदुकजाचा रस साखर घालून यावा. (६) कडूनिवाच्या पाल्याचा रस यावा. (७) अदपाव लोण्यांत ६ मासे मिळांने चूर्ण यावे. (८) गुरांस ढोरगुंजेच्या (आस्कंधाच्या) मुळया ताकांत वांटून त्यांत शिकेकाईच्या दोन चार विथांचे चूर्ण घालून तें पाजावे. (९) केळीच्या सोपांचा पावशेर रस पोटांत घ्यावा. तांच्याचा कलंक. लक्षणे—ज्या तांच्याच्या भांड्यास कलही नाही लांत अन्न ठेविले असतां तें कलंकते व तें खालै असतां, जीभ सुकी व पोळ्यासारखी होते; पोटात फार दुखते; रक्ताचा झाडा होतो व उलव्या होतात. यावर उलव्या होण्याचे उपाय करावे. जंगलाचे विष—जंगल ही हिरव्या रंगाची पूड आहे. हींत सोमल असल्यामुळे ती पोटांत गेली असतां सोमलप्रमाणेच विकार होतात. जंगलाचे विषावर.—सोमलवरचे उपाय करावे. हरताळ व मनशील यांवीं विषे.—या दोन्ही पदार्थांत सोमल असतो; यांच्या विषाचीं सोमलप्रमाणे लक्षणे होतात. हरताळ, मनशील व जंगल यांचे विषावर.—(१) सोमलावरचे उपचार करावे. (२) जिरे व साखर ७ दिस यावा. (३) कोहळ्य चा रस यावा. (४) धमासा, राजहंस, पिंवळी जूई, किराईत यांतून एकाचा काढा यावा. (५) सर्पकी-चा रस साखरेत यावा. (६) पांढऱ्या गोकर्णीच्या पाल्याचा रस यावा. (७) अलशीचे बीज सवजावे बीज हीं उक्कून मध घालून प्यावे द्याणजे उलटी होते. उलटी झाल्यावर दूध बेदाण्याचा लुआव असें खाण्यास यावे. (८) अदपाव दुधात ५ तोके तूप व तितकीच साखर घालून तें यावे. रसकापुराचे विष—या विष-पासून सोमलप्रमाणेच विकार होतात; जुलाब मात्र जास्त होतात व आजाच्याचे जिनेस कळकटपणाची सचि भासते. रसकापुरावर मायफळचे किंवा आंवळकाठीचे चूर्ण उन पाण्यांत घालून यावे. (९) तूप पुष्कल पाजावे. कांचीची पूड—कांचीची

वारीक पूड पेटांत गेली असतां विष-प्रयोगप्रम गें विकार होतात. कांचेच्या तुक-ज्ञास फार तीक्ष्ण धारा असतात, त्या पोटांतील आंतज्ञास वोचल्यामुळे त्यास इन्हा होते; वांति, जुलाव, पोट फुगून दुख्यं लागणे, ज्वर, तृष्णा, दाह, इ० विकार होतात. उपचार—(१) पुष्कल दहीं, दूध, अंबील अगर कण्हेरी प्यावी व वांति करवून ती पाडावी. (२) उंडेल पाजावे. (३) नवसागर अथवा गोपीचंदन उगाळून यावे. बचनागाचे विषावर—(१) गाईचे दूध, तूप, लेणी व वेदाण्याचा लुआव (कोळून गाळून घ्यावें ते) हें भक्षण करावे. (२) कापूर पण्यांत घालून प्यावा. (३) ऊन ऊन दूव पाजावे. (४) उंबराच्या सालीचा रस दुधांत घालून ऊन करून यावा. (५) पिठवणीचा रस ४ तोळे साखर घालून यावा. (६) मुळा-मुळां तांदुलजाच्या रसांत गाईचे दूध घालून यावे. मुरदाडशिंगाचे विषावर—(१) उलटी करवावी. जुलावार्ची औषधें यावी. (२) मुळे व शोपा हीं खावी. (३) गाईचे दूध साखर घालून प्यावे. (४) डाळिंगाचा रस यावा. शेंदु-राचे विषावर—(१) अकलकाढा व वेळंड पाण्यांत उगाळून यावे. (२) निंवाचा रस साखर घालून यावा. (३) गुजेचा पाला चावून खावा. दि० ७. (४) घसा बसल्यास दिज्यांत चतुर्थीश विवा सांजसकाळ खावा. मोरच्युदाचे विषावर—(१) ईडीनेबचा रस साखर घालून यावा. (२) लाहाचा मंड (१४ पट पाणी घालून शिजवून पेज काढून घ्यावी. तो), एलचीचे सालांची राख व खडीसाखर घालून यावा. (३) दुधांत खडीसाखर घालून यावी. (४) वसन यावे. (५) काताचे पाणी करून पाजावे. (६) मांजराची विष्टा पाण्यांत कोळून यावी. हिंगुळ्याचे विषावर—अधीं शेर चिंचोके चार शेर पाण्यांत कढवून खाच्या गुळण्या घरावा. दि० ७. पान्याचे विष—अगुद्ध पारा अडाणी वैद्य औषधांत घालून देतात; तो अंगावर फुटून त्यापासून किल्येकांचे हात पाय आंख-डतात, शरीरावर क्षतें पडतात, खरूज उत्पन्न होते, अंगांत ठिकिठिकाणी चमक मारते, कृष्णवर्णी चढे उठतात, वैगैरे अनेक विकार होतात. पान्याचे विषावर—(१) अगुद्ध गंधक दुधांत यावा. (२) नागवेलीच्या पानांच्या रसां १ मासा गंधक यावा. (३) पायरीच्या रसांत गंधक घालून यावा. (४) नागवेल, माका, तुळस यांचा रस ६४ तोळे एकत्र करून शरीरास मर्दन करावे; मग दोन प्रहरांनंतर स्नान करावे. दि० ३. (५) वेळूळ्या पाल्याचा रस साखर घालून यावा (६) कारलीची मुळी पाण्यांत वांटून प्राशन करावी. (७) अगस्त्याच्या पाल्याचा रस, माक्याचा रस व सोरा हे ताकांत वांटून, तें ताक ४ तोळे प्यावे, झाणजे मूत्रमार्गांने पारा निघून जातो. (८) कासदिव्याच्या पाल्याचा रस काढून पाजावा. (९)

पाथरीच्या मुळांचा रस ट्यावा, अंगास लावावा व पाथरीची भाजी करून खावी. गंधकाचे विषावर—(१) दवांत तप घालून यावे. अफूचे प्रिष—अफू फार खाण्यांत आली असतां मनुष्य वेशुद्ध होऊन पडतो; श्वासोच्छ्वास अगदीं सावकाश व हळू चालू लागतो; डोळ्यांतील टिकल्या आकुंचित होऊन अगदीं सुईच्या टोंकाइल्या वारीक होतात. हाक मारून उठविले असता मनुष्य उठत नाही, हे विकार होतात. अफूचे विषावर—(१) वसन यावे. (२) तुरटीचे चूर्ण व कापशीच्या विथांचे चूर्ण एकत्र करून यावे. (३) हिंग पाण्यांत काळवून तें पाणी पाजावे. (४) मालकांगोणीच्या पाल्याचा रस पाजावा. (५) देवकापशीच्या पाल्याचा रस पाजावा. (६) रित्यांचे पाणी करून पाजावे. जेपाळचे विषावर—(१) वेलदोडे दद्यांत वांटून यावे (२) घण्यांचे चूर्ण, साखर व दही एकत्र करून यावे. भांग भांगेस—(१) दहीं किंवा ताक पाजावे. ताकभात खावा. (२) पेरु खावे (३) तुरीची डाळ वांटून प्यावी. (४) गाईचे दहीं सुंडीचे चूर्ण घालून यावे. कण्हेरीचे विष—कण्हेरीच्या झाडाच्या सर्व भागांत विष असते. कण्हेरीच्या विषाने पटकीच्या आजाराप्रमाणे लक्षणे होतात. कण्हेरीचे विषावर—(१) लोण्याची विरघळ यावी. (२) दुधांत अथवा दद्यांत साखर घालून यावी. कुचल्याचे विषावर—(१) काळया पानवेलीच्या देटांचा रस पावरेर यावा. दि० ३. धोतन्याचे विष—धोतन्यांची पाने किंवा वीं पोटांत गेल्यास घरांत केरड पडते; डोळ्यांतील टिकल्या सोब्या होतात; स्मृति नष्ट होऊन वडबड करितो; दिव्याचा ग्रकाश पाहिल्यावर अमल जास्त चढतो; हीं लक्षणे होतात. धोतन्याचे विषावर (१) समुद्रफल गोमूत्रांत उगाळून यावे. (२) दहींभात व वेळंड यावे. (३) दुधांत साखर घालून पाजावी. (४) विळांचे तेल व गरम पाणी एकत्र करून प्यावे. (५) दुधांत द्राक्षांचा शिरका घालून प्यावा. (६) लाल एरंडांचे मूळ पाण्यांत वांटून प्यावे. (७) तप पाजावे. (८) वांग्याचा रस ४ तोळे काढून यावा. (९) कापशीच्या विशा व फुले यांचा काढा यावा. मद्यावर—(१) तप साखर चाटावी. (२) डोक्यावर थंड पाणी ओतावे. (३) कोहळपाचा रस गूळ घालून यावा. (४) कंवठाचा गीर, द्राक्षा, डाळिंगाचा रस व दहीं हीं समसाग घेऊन त्यांत धण्याची पूड व साखर घालून यावी. (५) मध, खजूर, द्राक्ष, अमसोळ, डाळिंग, फालसा हीं एकत्र करून खावी. (६) कांकडी खावी. कोद्रूवर—(१) कोहळ्याचा रस गूळ घालून यावा. (२) थंड दूध यावे. (३) पारिजातकाच्या पाल्याचा रस काढून गुरांस पाजावा. सुपारी लागल्यास—(१) गूळ खावा अथवा खडीसाखर पाण्याशीं खावी. (२) गार पाणी प्यावे. (३) नखल्याच्या चूण्याचा

दास ध्यावा. निवडुंगाचे विषावर—(१) घंड पाण्यांत साखर घालून यावी। (२) चिंचेचा पाला वाटून लेप करावा. कुहिलीचे विषावर—तूप, साखर व मध एकत्र करून यावे. विष्यावर—(१) शिरस, तांदुळजा व लोणी यांचा लेप करावा. (२) दारुहळद, शिरस, नागरमोथा व लोणी यांचा लेप करावा. (३) लोणी, तीळ व दूध यांचा लेप करावा. (४) बकरीचे दूध अ० खोवरेल लावावे. (५) भोविंदीर वांटून लावावी. (६) बदामाची बी उगाळून लावावी. (७) दुधाची साय व साखर लावावी. (८) तीळ वाटून त्यांत काळी माती घालून उतल्या जागी लेप यावा. (९) ज्येष्ठीमध, तीळ, लोणी व दूध यांचा लेप करावा. (१०) अजुनद सज्याची साल व पाने वांटून लेप करावा. (११) वेहज्याचे मगजाचा लेप करावा. (१२) ज्येष्ठीमध, नागरमोया, कंवडीची पाने यांचा लेप यावा. गुंजेचे विषावर—तांदुळजाचा रस साखर घालून यावा. रुईचे विषावर—चिंचेचा पाला वाटून लेप करावा. शोराचं विष—(१) पाण्यांत मध घालून यावा (२) लागी भजावे, व लेपवी करावा. (३) दहीं किंवा आंबट ताक यावे. केरोसीन तेळ पोटांत गेल्यास त्यावर—वाभाळीच्या गेंदाचे नवटांक पाणी करून पाजावे, नंतर पावशेर दूध पाजावे, व गोऱ्यातिलाच्या गुळण्या वरचे-वर टाकाच्या; झण ने तोंडास फोड व चढे येणार नाहीत. विषावर पथथ—साम्या साळी, हरीक, राळे, मूळ, वाटागे, तेळ, तूप हे कधीं भोजनांत देऊ नयेत; आणि वांगे, चुका, आवळे, जीवशाक, तांदुळजा, कालशाक, लसूण, डार्क्क्व, सैधव हे विषार्तीला पथ्यकारक आहेत. अपथथ—विद्वद्वात्र, भोजनावर लागलेच भोजन, कोध, क्षुधा, भय, आधास, मैथुन, दिवानिद्रा हे पदार्थ विषार्ताने मुक्त झाला तरी सोडावे.

२८. विषुचिका. (मोडशी, महामारी, तरळ, पटकी.)

कारण—विषुचिका हा एक अजीर्णाचाच प्रकार आहे. ज्या अजीर्णांत सुयांनी टोऱ्यासारखी शरीरास वायूची बीडा होते, तिला विषुचिका असें झाणतात. ज्यांचा आहार परिमित आहे व ज्याना वैद्यशळाचे प्रमेश कळते, त्यांनां ही विषुचिका होत नाहीं जे अज्ञानी व ज्यांची इंद्रिये स्वाधीन नाहीत आणि जे खाण्याचे लालची असतात अशा मनुष्यांस ही विषुचिका अवश्य होते. ही होण्याचे मूळ कारण अजीर्ण हें आहे. मांसाहारी लोकांत खाण्यापिण्याचा नियन्त्रितपणा नसल्यामुळे, त्यांच्यांत या रोगाचा प्रादुर्भाव विशेष असतो. हल्दीच्या काळांत ज्यास “पटकी” असें झाणतात तो रोग पूर्वी इकडे मुर्मीच नव्हता. देवीच्या सांधीप्रमाणे पटकीची सांथ येऊन हजारे लोक मरण पावतात, व ज्या ठिकाणी अतिशय दाट वस्ती व घाण असते तेथे

हा रोग लवकर फैलावतो, यावरून युरोपियन वैद्यांचे असें मत आहे कीं, या रोगाचे मूळ कारण अस्वच्छता हे आहे; परंतु ही केवळ त्यांची अंती आहे. अस्वच्छताच जर या रोगाचे मूळकारण असते, तर भंगी वगैरे जे लोक नित्य घाणांत काम करितात त्यांस नित्य या रोगाची वाधा कां होत नाहीं? जंरं होत नाहीं, तर हे कारण अगदी शुष्क आहे. एवढे मात्र खरे, कीं या रोगाचा उद्भव झाला असतां यास घाण ही साध्यभूत होऊन या रोगाचा लवकर प्रादुर्भाव होतो. परिमित आहार करणारास या रोगाची भीति वाळगण्याचे मुर्मीच कारण नाहीं. विषुचिकेचे लक्षण—मूर्ढा, ढाळ, ओकारी, शोष, शूल, भौवळ, पायांना पेटके (गोळे) येणे, जांभया, दाह, शरीराचा वर्ण वदलणे, कांपरे सुटणे, उरांत दुखणे व मस्तकशृळ ही लक्षणे होतात. असाध्य लक्षण—ज्याचे दंत, ओष्ठ, नखे, काळसर झालीं, शक्ति फार क्षीण झाली, ओकारीनं फार पीडा झाली, नेत्र खोल गेले, स्वरही फार सूक्ष्म झाला, सर्व संधि शिथिल झाल्या, इत्यादि लक्षणांनी युक्त जो रोगी तो असाध्य जाणावा. विषुचिकेचे उपद्रव—निद्रानाश, अरति, कंप, मूत्रनिरोध, मूर्ढा हे पांच उपद्रव होतात. उपचार—(१) अजीर्णाशक निंबू आहे, झाणून तें सेवन केले असतां विषुचिकेची वाधा होणार नाहीं. (२) केशर निंबाचे रसांत पाजावे. (३) लसूण, जिरे, सैधव, पादेलोण, सुठ, भिरे, पिंपळी, हिंग, याचे चूर्ण निंबाचे रसांत कालवून खावे. (४) अघाज्याचे मूळ पाण्यांत उगाळून प्यावे. (५) कारलीचा रस तेलाखरोवर प्यावा. (६) ताकांत सातूचे चूर्ण घालून ऊन करून जवळार घालून प्यावे, (७) बेल व सुंठीचा काढा किंवा बेल, सुठ, कायफळ यांचा काढा ध्यावा; झणजे ओकारी, विषुचिका यांचा नाश होतो. (८) लवंगादिचूर्ण—८ मासे लवंगा, एलची व जायफळ हीं अर्धतोळा व अर्फीम १ मासा, या सर्वांचे चूर्ण करून तें ऊन पाण्याची अर्ध तोळा द्यावे; झणजे दारुण तराळ, शूल, अतिसार व वांती यांचा नाश होतो (९) विषुचिका अति वाढली असतां ताक किंवा दहीं समभाग पाणी घालून यावे. (१०) हरभन्याची आंब घंड पाण्याशी द्यावी. (११) तृष्णा किंवा उमासा यांवर लवंग किंवा जायफळ अथवा नागरमोथा यांचे पाणी तापवून निवालेले द्यावे (१२) निंबाचे रसांत जुनी चिंच कुवळून पाजावी. (१३) आल्याचा रस दोन तोळे व पांढऱ्या कांद्याचा रस दोन तोळे मिश्र करून थोडे तूप घालून यावा. नंतर वारंवार दोन दोन तोळे कांद्याचा रस देत राहावे. (१४) ३ मासे जायफळी दुधांत वाटून यावी. (१५) चिंच ९ व चिंच ८ भाग एकत्र वाटून पांढऱ्या कांद्याच्या रसांत कालवून गाळून तो रस २ तोळे द्यावा; झणजे ओकारी व ढाळ हे तत्काळ बंद हो-

तात व सविष जंतही पदून मरतात. (१५) हिंग, विडलोप, वेस्टंड, सुंठ, ओंवा, वाळ हरीतकी, यांचे ६ मासे चूर्ण अदपाव ताकांत यावें; तें मोढशी, शूल, मुळव्याघ, अभिमांय, मलावरोध, उदर यांचा नाश करितें. (१७) मोगली एरंडाचे मूळ ताकांत ऊग-छून हिंग व सैंधव लावून यावें. पथ्यापथ्य—अजीर्णवर जे पथ्यापथ्य सांगितले तेंच विषूचिकवरही जाणावे.

२९. विसर्परोग.

कारण.—लवण, अम्ल, कटु, उण्ण; व हिरवीशाक व पेंड वगैरे भक्षिल्याने वातांदिक दोष कुपित होऊन सात प्रकारचे विसर्पाला करितात. हा रोग शारीरावर सर्पासारखा पसरतो, झाणून विसर्प झाणतात; व लोकांत धोवरे, विसर्प, असें झाणतात. अंथिविसर्प.—वातापित्तापासून झालेला विसर्पज्वर, वांति, मूळची, अतिसार, तृष्णा, घेरी, हांडे फुटणे, अभिमांय, अंधारी, भ्रम, द्वेषु, या लक्षणांनी युक्त असतो. याच्या योगाने सर्व शारीर रसरक्षीत निखारे ओतल्याप्रमाणे होते. ज्या ज्या ठिकाणी तो विसर्प पसरत जातो, तें तें ठिकाण कोळशाप्रमाणे काळे, निळे, तांबडे होऊन त्वरित सुजते; अप्रीने भाजल्याप्रमाणे वर फोड येतात; त्याची शीघ्रगति असते, यामुळे तो झटकन हृदयाला जाऊम भिडतो. अथवा तो अल्यंत वलवान होतो; झाणून अंगाला व्यथा करितो. संज्ञा आणि निद्रा यांचा नाश करितो. श्वास वाढवितो व उचकी उत्पन्न करितो. अशी मनुष्याची अवस्था होते. अस्वास्थ्यपणामुळे भुईवर, अंथरुणावर, किंवा बसूनही कोठे सुख होत नाही; हालचाल करू लागला असता क्षेश होतात; मनाला व देहाला क्षेश झाल्याने उत्पन्न होणारी अशी दुर्बोध निद्रा (मरणरूप निद्रा), त्याला प्राप होते; या रोगाला अभिविसर्प (आग्याधांवरे) असें झाणतात अंथिविसर्प.—स्वकारण—कुपित कफाने वायूचा रोध होऊन तो कफाचा भेद करून किंवा वाढलेल्या रक्काचा भेद करून, त्वचा, शिरा, न्यायु आणि मांस यांप्रत आणून दुष्करून लांबट, लहान, वाटोळ्या, मोळ्या खरखरीत तांबज्या गांठीच्या माळा करितो, त्या गांठीना ठणका फार लागतो, कडक ताप येतो, श्वास, खोकला, अतिसार, तोंडाला कोरड, उचकी, ओकारी, घेरी, भ्रांति, वर्ण, किरणे, मूळची, अंग मोडणे, अभिमांय हीं लक्षणे होतात; या रोगाला अंथिविसर्प (गांठ्या विसर्प) झाणतात. हा कफवायूच्या कोपाने उत्पन्न होतो. क्षतज विसर्प.—बाय्य कारणाने क्षत होऊन त्यापासून वायु कुपित होऊन, तो रक्तसहित पित्ताला वणांत आणून विसर्प उत्पन्न करितो, त्यावर हुलग्यासारखे इयामवर्ण फोड

येतात, सूज येते, ताप येतो, ठणका लागतो आणि दाह होतो, त्याचे रक्त काळसर होते. उपचार—(१) सन्त्रिपातज विसर्पावर शतधौतघृताचा वारंवार लेप करावा. (२) शिरवृक्षाचीं फुले अ० साल किंवा मूळ, ज्येष्ठमध, तगर, चंदन, एलची, जटामांशी, हळद, दारुहाळद, कोष्ठ आणि वाळ या दहा औषधांचा कल्क करून त्यांत तूप घालून लेप यावा. तो विसर्प, कुष्ठ, ब्रण आणि सूज यांचा नाश करितो, (३) जटामांसी, राळ, लोध, ज्येष्ठमध, रेणुकबीज, मोरेवल, निळे कमळ, शिरसवृक्षाचीं फुले यांचा लेप यावा. तो अभिविसर्पनाशक आहे. (४) वड, उंबर, पिंपळ, पिंपरी व बेतस या पांच सार्लींचा कल्क करून त्यांत शतधौत तूप घालून लेप करावा. तो दाहयुक्त विसर्पाचा नाश करितो. (५) वडाच्या पारंब्या, गुंज, केढीचे सोप (काल) याचा शतधौतघृतयुक्त लेप यावा; झाणजे अंथिविसर्पाचा नाश होतो. (६) शिरसवृक्षाच्या सालीचे चूर्ण शतधौत घृतांत घालून त्यानें लेप करावा, झाणजे कर्दम-विसर्पाचा नाश होतो. (७) करंज व सांतवीय यांची साल; कळलाची, निवडुंग व रुई यांचा चीक; नित्रक, माका, हळद यांचे कल्क व बचनाग आणि गोमूत्र यांणी तैल चिद करावे. तें विस्फोट, विसर्प आणि विचर्चिका यांचा नाश करिते. (८) कडूपडवळ, अडुक्सा, किराईत, कडूनिव, कुटकी, हिरडा, वेहडा, आंवळकाठी, चंदन, यांचा गुग्गुळ घालून काढा करावा; तो संपूर्ण दोषांपासून झालेला उप्र विसर्प, वांति, दाह, ज्वर, सूज, कंडे, विस्फोटक, भ्रांति आणि तहान यांचा नाश करितो. (९) धमासा, पित्तपापडा, गुळवेल व सुंठ, यांना रात्री भिजत घालून वाढून कल्क करून यावा. तो तृष्णा व विसर्प यांची शांति करितो. (१०) एरंड, कडूभोंपळा, कडूनिव, टाकळा यांचे बीं, बांवच्या, अंकोलाचे बीं, हीं समभाग घेऊन पाताळ्यंत्रांत तेल काढून चोळावे, झाणजे विसर्पादिक जातात. (११) गुंजे-व्या पालयाच्या रसाचा लेप करावा. पथ्य—गहू, साठके भात, मूळ, मसुरा, वणे, तुरी, कारळे, पडवळ, द्राक्षे, अपथ्य—जडान, जडपान, लसून, कुळिथ, तीळ, उडीद, मीठ, आंबट, तिखट, मद्य.

३० विस्फोटरोग. (फोड.)

कारण—तिखट, आंबट, तीक्ष्ण (मोहन्या वगैरे), उण्ण, विदाही, रुक्ष, क्षार, अशा रससेवनाने व अजीर्ण, अधिक भोजन, ऊन, कृतुदोष झाणजे शीतोष्णतियोग व कृतुविपर्याय (कृतूचा पाळट) इत्यादि कारणांनी वातादि दोष कुपित होऊन त्वचेचा आधश्य करून, रक्त, मांस आणि अस्थि यांना दूषित करून भयंकर विस्फोट (फोड)

उत्पन्न करितात, ते होण्याचे पूर्वी वळकट ताप येतो. सन्निपातज व रक्तज विस्फोट है शेंकडॉं अनुभविक उपचार केले तरी साध्य होत नाहोत. स्वरूप—रक्तपित्तापासून ज्ञालेले असे अमीने भाजल्यासारखे फोड अंगावर कांही ठिकाणी किंवा सर्व अंगावर येतात; व खासुऱ्ये ज्वर येतो; यांना विस्फोट असे ह्याणतात. उपचार—(१) किराईत, कडूनिंब, ज्येष्ठमध, नागरमोथा, पित्तपापडा, कडूपडवळ, अडुळसा, वाळा. त्रिफला व इंद्रजव यांचा काढा यावा व पथ्य करावे, ह्याणजे द्रव्यज, त्रिदोषज व रक्तज अशा विस्फोटाचा नाश करितो. (२) गुळवेल, अडुळसा, कडूपडवळ, नागरमोथे, सातवीण, खैराची साल, काष्ठगळ, वेताचे कोम, कडूनिंबाचा पाला, हळद, दारुहळद, यांचा काढा, विसर्प, कुष्ठ, विस्फोट, कंडू, मसूरिका व पित्तज्वर यांचा नाश करितो. (३) कडूपडवळ, गुळवेल, काडेकिराईत, अडुळसा; कडूनिंब, पित्तपापडा, खैर व नागरमोथा यांचा काढा विस्फोटज्वरनाशनार्थ यावा. (४) दूर्वा, वेखड, उंवर, जांभूळ, अर्जुनसाडा, सांतवीण, पिंपळ, यांचा काढा आटवून ल्याणे सिद्ध केलेले तूप सर्व ज्वर, दाह, पाक, विस्फोट, शोफ, यांचा नाश करिते. (५) कडूनिंबाची साल, खैराची अंतरसाल, गुळवेल व इंद्रजव यांचा काढा मध घालून यावा. तो विस्फोट व ज्वर यांचा नाश करितो. (६) किराईत, अडुळसा, कुटकी. कडूपडवळ, त्रिफला, चंदन व कडूनिंब यांचा काढा, विसर्प, दाह, ज्वर, सूज, कंडू, विस्फोट, ख्रांति, तहान आणि वांति यांचा नाश करितो. (७) चंदन, नागकेशर, शिरसाची साल, जाईचा पाला यांचा तांदुळजाच्या रसांत वाढून लेप करावा, तो दाहनाश करितो. (८) बोरीचीं कोवळीं पाने व वाभाळीचीं कोवळीं पाने पाण्यांत वाढून, जिरे व खडोसाखू आलून यावे. ह्याणजे विस्फोट व दाह यांचा नाश होतो. पथ्य—भात, यव; मूग, त्रू. मसुरा, यांच्या कांवांत सुंठ घालून तें; कुरड वेताचे अंकुर, तांदुळजा, कटोल, पडवळ, शतावरी, पित्तपापडा, वाटाणा, कारळे, कडूनिंबाचा पाला, वेलाचा पाला, आणि कडू असे यूष. यांणी भोजन यावे. अपथ्य—तीळ, उडीद, कुळित्य, मीठ, आंबट, तिखट, दाहकारक पदार्थ, रुक्ष आणि उच्छ पदार्थ.

३१ शिरोरोग.

कारण—धूर, आतप, तुषार, जलकीडा, अतिनिद्रा, अतिजागरण, उंच ठिकाण वा पूर्वेचा वारा, बाध्यांचा निग्रह, रडणे, अति उदक किंवा मय यांचे प्राशन, कृमि, मल व मूत्र यांच्या वेगाचे धारण, धांवणे, झाडणे, द्रेप, डोके लावून फार वेळ अवलोकन करणे, दुष्ट गंध, दुष्टन्त्र व मोळ्याने भाषण, या कारणांनी मस्तकरोग उत्पन्न

होतो. बात, पित्त, कफ, यांर्णी; सन्निपाताने, रक्ताने, क्षयाने, कृमींर्णी, सूर्यावर्त, अनंतवात; अधर्वभेदक, शंखक, असे ११ प्रकारचे शिरोरोग (मस्तकशूल) होतात. कृमिज शिरोरोग—मस्तकांत भाले मारल्यासारखी पीडा होते; व मस्तकांतील मगज किंडे खातात असें वाटते; व ते मस्तक अंत फुरफुरते; नाकांतून पूरु रक्त आणि किंडे पडतात; खास कृमिज शिरोरोग ह्याणतात. हा मोठा भयंकर आहे. सूर्यावर्त—सूर्योदयावरोबर कपाळ दुखण्यास हळू हळू आरंभ होऊन जसजसा सूर्यचढतो तसतसा तो शूल डोके व भिंवया यांमध्ये अधिक होऊन लागतो, आणि सूर्यवरोबर वाढून सूर्य मावळला ह्याणजे नाहीसा होतो; शीत किंवा उच्छ उपचाराने मनुष्याला सुख होते, या विकारास सूर्यावर्त ह्याणतात. अनंतवात—तिन्ही दोष दुष्ट होऊन मानेच्या मागल्या शिरांस वळकट जखडून, डोके, भिंवया व आंख, या ठिकाणी राहून राहून अस्यंत तीव्र वेदना करितात; व कानाच्या पुठल्या भेगावर कंप होतो; हनवटी जखडते; नेत्ररोग होतात; या त्रिदोषजन्य मस्तकरोगाला अनंतवात (नंदवायु). असे ह्याणतात. अर्धावभेदक—रुक्षाच, आतिभक्षण, अध्ययन, पूर्वदिशेकडचा वारा, दंव, मैथून, वेगधारण, आयास, व्यायाम, या कारणांनी कुपित ज्ञालेला केवळ वायु, किंवा कफयुक्त वायु, अर्धे मस्तक धरून मानेच्या शिरा, भिंवई, आंख, कान, डोळा, ललाट, हीं सर्व एका वाजूचीं धरून, कुन्हाडीने घाव घातल्यासा रखी वेदना करितो; त्याला अर्धावभेदक (अर्धशिशी) ह्याणतात. हा रोग फार वाढला असतां त्या वाजूचा डोळा जातो, किंवा कान वहिरा होतो. शंखक—दुष्ट ज्ञालेले पित्त, रक्त आणि वायु, फार वाढून आंखावर भयंकर सूज उत्पन्न करितात; तिला ठणका फार लागतो, आग फार होते; व ती लाल फार होते; ती विषवेगप्रमाणे वाढून गळ्यांत जाऊन त्वरित लाचा रोध करिते; या शंखकरोगाने तीन दिवसांत प्राणनाश होतो. बातज शिरोरोगावर—(१) कोष्ठ, एरंडमूळ, सुंठ, हीं ताकांत वाढून गरम करून मस्तकास लेप करावा. (२) मुचकुंदाच्या फुलांचा लेप करावा. (३) सुंठ अ०दालचिनीं उगाढून गरम करून लेप यावा. (४) नवसागर व चुना बाटलीत घालून हुंगावयास यावे. पित्तज शिरोरोगावर—(१) साखर दूध व पाणी यांणी मस्तकावर सिंचन करावे अथवा थंड पाण्याची घडी ठेवावी. (२) गाईचे तूप चोकावे किंवा शतधौतघृताचा लेप करावा. (३) चंदन, वाळा, कमळ, ज्येष्ठमध, चिकणामूळ, निवळूंगमूळ, यांना दुधांत वाढून लेप यावा. कफज शिरोरोगावर—(१) चंदनाचा लेप करावा. (२) रेणुकबीज, तगर, शिलाजित, नागरमोथे, एळची, कृष्णागर, देवदार, जटामांसी, एरंडमूळ यांचा मंदोषण लेप करा-

था. (१२) सुंठ, कोष्ठ, टाकळ्याचें मूळ, देवदार, द्विशा गुगुळ, यांना गोमूत्रांत वाटून गरम करून सुखोण असा लेप यावा. सन्निपातज शिरोरोगावर—(१) गेवफल, तिळवणीचे बीं, नाकशिंकणीची पाने, हे समभाग, वडाचे बीज व साल याचे चूर्ण अर्धभाग घालून, खाचे बारीक वस्त्रगाळ तपकिरीसारखे चूर्ण करून ओढावयास द्यावे, द्विणजे तत्काल मस्तकशूल, प्रलाप, कफ, ज्ञांपद व सन्निपात यांचा नाश करिते रक्तज शिरोरोगावर—(१) शतधौत घृताचे मस्तकावर धारण करावे. (२) सुटीच्या कल्कांत दूध घालून त्याचे नस्य यावे; तें नानादोषांपासून उत्पन्न झालेल्या तीव्रमस्तकशूलाचा नाश करिते. (३) कमळ व रास्ना यांना वाटून लेप करावा. (४) उंबराचे विकलेले फळ घेऊन तें तुपांत साकर घालून पचवावे; खांत एलची व मिरी घालून भक्षणार्थी यावे; द्विणजे रक्तस्नावाची शांति होते (५) रिंगणीच्या फळांचा रस काढून मस्तकावर लिंपावा, तो मस्तकशूलाचा नाश करितो. कूमिज शिरोरोगावर—(१) सुंठ, मिरी, पिंपळी, करंजसाल, शेवग्याची साल, यांना शेळीच्या मुतांत वाटून नस्य यावे. (२) वावडिंग, सजीखार, दंतीमूळ, हिंग, यांना गोमूत्रांत वाटून त्या कल्कांत शिरसाचे तेल घालून पचन करून त्याचे नस्य करावे. (३) कोरंटीचे पाल्याचा रस व तूप एकत्र करून नाकांत पिलावे. (४) रिंगणीच्या फळांची विडी करून नाकांतून घूर काढावा, व दोन तीन दिवस द्विल्यानंतर कहूदोषक्याचे चूर्ण नाकांत ओढावे द्विणजे सर्व कृमि पडतील. (५) कहूनिंवाचा पाला व मिरी आटून तो रस नाकांत घालावा. सूर्योवर्तावर—(१) गूळ घालून तूप प्यावे, व तीक दुधांत वाटून त्याचा लेप करावा. तो तीन दिवसांत सूर्योवर्ताला जिंकतो. (२) दूध, तूप यांचे भक्षण व नस्य करावे व त्यांशीच रेचक यावे. (३) दशमूळांचा काढा करून खांत तूप व सैधव घालून त्याचे नस्य द्यावे; तें अर्ध शिशी सूर्योवर्त व मस्तकशूल यांचा नाश करिते. (४) उपरसाळ, निळे कमळ, कोष्ठ, वेळंड, पिंपळी व छ्येष्ठमध, यांना कांजींत वाटून त्यांत तूप व तेल घालून, खाचा सूर्योवर्त व अर्धशिशी यांवर लेप करावा. (५) माव्याच्या रसात समभाग बकरीचे दूध घालून सूर्यकिरणांत तापवावे; दूव त्याचे नस्य यावे. (६) शिरसवृक्षाच्या मुळाची किंवा फळांची किंवा वेळंड, पिंपळी यांची पोटली हुंगण्यांस यावी. (७) गुंजेवे मूळ उगाढून नस्य यावे द्विणजे सूर्योवर्त, रातांश्वले, नेत्रांत पटले येतात ती, मस्तकशूल, हे दूर होतात. अनंतवात शिरोरोगावर—(१) अनंतवातावर सूर्योवर्तनाशक विधि करावे. (२) मध, मस्तु (द्वांवरची साय) करंजा, घिवर, तूप, पुरी हे व वातपित्तनाशक आहार यावा. (३) अनंताचे झाडाची उत्तरदिशेकडील मुळी काढून

आजून थेंड पाण्यांत गंधाप्रमाणे उगाढून सर्व मस्तकास लेप यावा. व ताळवेवर चोकीत राहावे आणि मुळीचा एक तुकडा केशांत ठेवावा; व शक्कीप्रमाणे थेंड पाण्यांत मुळी उगाढून पोटांतही यावी. (४) काळया कासाळूवा कांदा किसून त्याच्या पोटल्या तव्यावर गरम करून मस्तकास शेक यावा. नंतर कांही वेळाने तोच कीस गरम करून त्याचा मस्तकावर पेंड बांधावा. (५) रिठा हातावर चौकून त्याचा फेसाचे एक दोन वेळ अंजन करावे. वायु उत्तरल्यावर डोळ्यांत लोणी घालीत जावे. या अंजनाने महान् सर्पांचेही विष उत्तरते. (६) नीवार द्विणजे देवभाताच्या तांदुळांच भात करून खावयास यावा. हा भात विषमज्वर व विषार झालेल्या मनुष्यास हितकर आहे. अर्धशिशीवर—(१) शेळीच्या दुधांत अ० पाण्यांत सुंठ उगाढून त्याचे नस्य यावे. तें मस्तकशूलनाशक आहे. (२) शेवग्याच्या पाल्याच्या रसांत मिरीं खलून त्याचा लेप यावा. (३) पिंपळी, सैधव यांचे चूर्ण तेलांत किंवा तुपांत पचन करावे व नस्य यावे. अ० पाण्यांत उगाढून नस्य यावे. (४) कोष्ठ, एंडमूळ व टाकळ्याचे मूळ हीं कांजींत वाटून लेप करावा. (५) अगस्त्याच्या पानांचा अथवा फुलांचा रस, ज्या भागाचे कपाळ दुखत असेल त्याच्या दुसऱ्या भागाच्या नाकपुढींत पहिल्याने दोन थेंव जास्त घालून मग दुसऱ्या नाकनुडींत घालावा; याच्या योगाने चारुविक ज्वराचाही नाश होतो. (६) केशर व तूप एकत्र खलून याचे नस्य यावे, तें तत्क्षणीं अर्धशिशीचा नाश करिते. (७) रिंगणी आणि जटामांसी बांच्या कल्कांत तूप घालून पचन करावे; खांचे नस्य दिल्यावरोवर अर्धशिशीचा नाश होतो. (८) विड्याचे तेल बारीक काडीवर घेऊन, ज्या बाजूचे कपाळ दुखत असेल त्याहून दुसरे बाजूचे डोळ्याचे नाकाजवळचे कोंपन्यांत जेथे तांबडी जागा असते त्या जागेवर तें लावावे. विड्याचे तेलाचा अंश डोळ्यांतून पाणी वाहेर येतेवेळी बाहेर लागू नये द्विणून बाहेरचे बाजूस तूप लावावे. या योगाने दुःसहही अर्धशिशी दूर होते. (९) तुरुचीं पाने व दूर्वा यांचा रस एकत्र करून त्याचे नस्य यावे, तें तत्क्षणीं अर्धशिशीचा नाश करिते. (१०) वावडिंग, काळे ताळी, समभाग घेऊन वाटून त्याचा लेप व नस्य यावे. (११) गोकर्णांचे फळ किंवा मूळ पाण्यांत वाटून त्याचे नस्य करावे; किंवा मूळ कानांत बांधावे. (१२) मिरीं व तांदूळ, माव्याच्या रसांत वाटून त्याचा लेप यावा. (१३) दूध किंवा नारळाचे पाणी, साखर घालून प्यावे किंवा थेंडपाणी प्यावे अथवा तुपाचे नस्य यावे. (१४) खडीसाखर व गेळफळ गाईच्या दुधांत उगाढून त्याचे सूर्य उगवण्यापूर्वी नस्य यावे. (१५) करंजाची बी उगाढून त्यांत गूळ घालून त्याचे गरम पाण्याशी नस्य यावे. (१६) रास्ना, सुंठ,

बावंडिग, एरंडमूळ, त्रिफला, दशमूळे, हरीतकी यांचा काढा यावा; तो वातरोग, अर्धशिशी, आक्यवात, अर्द्धत, खंजवात, नेत्ररोग, मस्तकशूल, ज्वर, अपस्मार, यांचा नाश करितो. (१७) कडूदोडकयाची पूड नाकांत ओढाची ह्याणजे श्लेष्मादि-क दूषितभाग निघून जाऊन अर्धशिशी दूर होते. (१८) मोळ्या पहांटेस दोन किंवा तीन जेपाळाच्या वियांतील मगज घेऊन निंबूच्या रसांत उगाळून, ज्या बाजूवै मस्तक दुखत असेल त्या बाजूच्या डोळ्यावरील भिंवईवर तें काढीने लावावें, ह्याणजे अर्धशिशी त्वारित दूर होते. (१९) निर्गुडीचे रसांत मिरी उगाळून नस्य यावें. (२०) अंवळकटचिं चूर्ण तृपसाखरेशी घ्यावें. (२१) दुधाचा खवा साखरेशी खावा. (२२) दुधांत बदामाची खीर करून खावी. (२३) आलें व गूळ एकत्र कुटून पुरुचुंडी करून नाकांत रस पिवावा. (२४) सकाळ संध्याकाळ गाईवें साजूक तृप नाकांत घालावें; ह्याणजे सात दिवसांत अर्धशिशी दूर होते. (२५) समुद्रफल शेळीच्या मूत्रांत उगाळून नस्य यावें. (२६) नाकाशिंकणीचे चूर्ण, प्रथम विषम नाकपुर्डांत ओढून नंतर दुसऱ्या नाकपुर्डांत ओढावें. (२७) रिटा तुपांत उगाळून नाकांत नस्य करावें. शंखक शिरोरोगावर—(१) केशर व साखर समभाग, व दोहोंच्या समान तृप आणि तुपाच्या चौपट पाणी घालून घृत शेष राहीपर्यंत पचन करावें, व त्याचें नस्य करावें; ह्याणजे शंखक, मस्तक व नेत्र यांचा शूल नाश पावतो. (२) दारहळद, मंजिष्ठ, कडूनिंब, पद्मकाष्ठ यांचा लेप करावा. (३) थंड पाण्याचा अभिषेक करावा किंवा थंड पाणी शिंपावें. (४) चिकणा, निळे कमळ, दूर्वा, काळे तीळ व पुनर्नवा, यांच्या लेप यावा; तो शंखक, अनंतवात व सर्व मस्तकरोग यांचा नाश करितो. (५) करंज व शेवगा यांचे वीं, तमालपत्र, शिरस, दालचिनी यांचे नस्य यावें, तें सर्व शिरोरोगांवर प्रशस्त आहे. (६) गूळ, आल्याचा रस, पिंपळी, सेंधव, पाण्यांत उगाळून नस्य यावें ह्याणजे भुजस्तंभादिक रोग, सर्व शिरोरोग, हे दूर होतात. (७) साखर आणि केशर तुपांत तक्कून त्याचें नस्य करावें; तेणेकरून वायू, रक्त यापासून भिवया, अंख, कर्ण, छोळे या ठिकाणाचा शूल, अर्ध मस्तकाचा शूल, सूर्योवर्त, हे दूर होतात. (८) देवदार, तगर, कोष्ठ, वाळा, सुंठ, हीं कांजींत वाटून त्यांत तेल घालून लेप करावा; ह्याणजे मस्तकशूलाचा नाश होतो. (९) उन्हाळी व नवसागर एकत्र खूलून हुंगावयास यावें; ह्याणजे मस्तकांतील बामकफसंबंधीं पीडेवा नाश होतो. (१०) सुंठ, मिरीं, पिंपळी, पुष्करमूळ, हळद, राजा देवदार व वेंखळ, यांचा काढा नाकाने प्राशन करावा, तो मस्तकरोगजालाचा नाश करितो. (११) गूळ व सुंठीचा कल्क यांचे नस्य यावें, तें मस्तकशूलनाशक आहे;

व सुंठीच्या कल्कांत दूध घालून त्याचें नस्य यावें, तें नानादोषांनों झालेल्या मस्तक-पीडेचा नाश करिते. (१२) एरंडमूळ, तगर, शतावरी, जीवंती, रास्ना, सैधव, माका, वावंडिग, ज्येष्ठमध, सुंठ, काळ्या तिळांचे तेल, शेळीचे दूध हे सर्व एकत्र करून, त्यांत माक्याचा रस घालून पचन करावें; या तेलाचे सहा विंदू नाकांत घालावे ह्याणजे तें सर्व मस्तकविकार नाश करील; गळलेले केश, हालणारे दांत यांना घड करील, आणि गुरुडासारखी इष्टि करून बाहूना अधिक बल देईल. (१३) त्रिफला, किराईत, हळद, कडूनिंब, गुळबेल यांचा काढा करून त्यांत गूळ घालून प्यावा. तो भुक्टी, अंख, कान, या ठिकाणाचा शूल अर्धशिशी, सूर्योवर्ती, शंखक, दंतशूल, रातांधळे, पटल, शुक्र व नेत्रपीडा यांचा नाश करील. (१४) कडूनिवान्द्या पाल्याचा रस पाणी घालून काढून त्यांत मिरीं घालून नस्य यावें. मस्तकशूल, अपस्मार हे रोग दूर होतात व कुमिहीं पडतात. क्षयज शिरोरोग (मस्तकांतील मेंदू शुष्क होऊन भयंकर मस्तकशूल होतो.) यावर.—(१) गूळ, तूप व पुळ्या भक्षणार्थ यावा; व दूध, तूप यांचे नस्य यावें. (२) दुधांत बदाम वाटून खीर करून साजूक तृप व खडीसाखर घालून यावी; व मस्तकावर बदामाचे तेल जिरवीत जावें पथ्य. —तूप, दूध, तांदूळ, पडवळ, शेवगा, चाकवत, कारळे, आंबा, आंवळे, डाळिंब तुरी, गहूं, सूग. अपथ्य.—मल्मूत्रांचा अवरोध, दुष्टपाणी, विस्फून दिवानिदा.

३२. शीतपित्त. (पित्त उठणे.)

कारण व लक्षण.—शीतल वायूच्या संपर्केकरून कफ क्रायु हे दुष्ट होऊन पित्ताला मिळून अभ्यंतरीं रक्तादि धातूंचेठायीं व बाहेर त्वचेचेठायीं गांविलमाशा चावून जशा गांधी येतात तशा गांधी उत्पन्न करितात. त्यांना कंडू, पीडा व दाह हे उपद्रव धसतात. उपचार.—(१) सैधव तुपांत वाटून लावावें. (२) त्रिफलाचे ६ मासे चूर्ण एक तोला मधांत यावें. (३) मिरपूड तुपांत कालवून अंगास चोलावी. (४) निर्गुडीचे पाल्याचा २ तोले रसांत गाईचे तूप १ तोला घालून तीन दिवस यावें. (५) कवटीचा पाला वारीक वाटून ल्याचा लेप करावा; व कवटीचे पाल्याचा रस दुधाशीं पोटांत यावा. (६) शिवणीचीं सुकीं फळे शिजवून तीं वाटून ल्यांचा कल्क दुधाशीं यावा; व पथ्य करावें. (७) गुळबेल, हळद, कडूनिंब व धमासा या प्रत्येकाचा काढा शीतपित्तावर यावा. तो प्राण्याच्या प्राणाचे संरक्षण करितो. (८) गूळ आणि ओवा एकत्र करून सात दिवस भक्षावा. (९) टाकळीच्या मुळाचे चूर्ण तुपाशीं प्राशनार्थ यावें. (१०) तुळशीचा रस अंगास चोलावा. (११) कडूनिंबाची पाने वाटून तुपाबरोबर किंवा आंवळकाठीबरोबर खावीं; तेणेकरून विस्फोट

दद कोष्ठ, श्वत, शीतपित्त, कंचु, रक्तपित्त हीं नाश पावतात. (१२) घोंसा छीन्या पालयाचा रस तुपांत घालून लेप यावा. (१३) बाहव्याचे मूळ दुधांत उगालून प्यावे, द्याणजे कंडु व शीतपित्त ३ दिवसांत दूर होवें. पथ्य.—तांडूळ, मूळ, कुक्किस्थ, कारले, डाळिंब, ऊन्हपाणी, कफपित्तहारक पदार्थ. अपथ्य.—मान, ऊन्ह, आविट आणि जडांच.

३४ गूलरोग.

कारण—उदरांत वायूचा प्रकोप ज्ञाला द्याणजे हृदय, कुक्किस, पाठ, माकडहाड, ओटी पोट याचे ठिकाणी तिडीक उत्पन्न होते त्याला शूल द्याणतात. शूलाचे प्रकार—
पृथिक् दोषांनी तीन, सन्त्रिपातानें एक, आमानें एक आणि द्वंद्वज तीन, मिळून आठ प्रकारचा शूल होतो. या सर्व शूलांत बहुतकरून वायु हा प्रबल आहे. शूलाचे परिणाम शूल व अन्द्रवशूल असेही आणखी भेद आहेत. शूलाचे उपद्रव—वेदना, नृषा, मूर्ढा, मलवद्धता, कफ, अश्वचि, कास, श्वास, उचकी हे उपद्रव होतात. उपचार—(१) दशमूळाचे काळ्यांत एरंडेल, हिंग, पादेलोण हीं घालून प्यावीं; द्याणजे पोटाची फुगवटी व शूल यांचा नाश होतो. (२) सुंठ व एरंडमूळ यांच्या काळ्यांत हिंग व पादेलोण घालून यावे द्याणजे तत्काल शूलाचा नाश होतो. (३) पादेलोण-आम्लवेतस, विडलोण, सैधव, अतिविष व त्रिकटु यांचे चूर्ण महाकुंगाच्या रसाशी, यावे; द्याणजे गुल्म व शूल यांचा नाश होतो. (४) एरंडमूळ, धणे, विडलोण, जवस, हरीतकी व हिंग यांचे चूर्ण पाण्याशी यावे; द्याणजे शूल व गुल्म यांचा नाश होतो. (५) पंचलवर्ण (बांगडखार, सैधव, मीठ, विडलोण, पादेलोण) समभाग घेऊन आल्याच्या रसांत पंचरा दिवस पचन करावी. नंतर, त्याची चण्याएवढी गोळी करून ती वातशूलावर यावी. (६) हिंग, तैल, सैधव यांला गोमूत्राशी पचन करून यांचा नाभिवर लेप करावा, तो वेदनायुक्त शूलाचा नाश करितो. (७) रिंगरी, गोखरु, एरंडमूळ, कुश, काश (कसई), ऊस यांच्या मुळांचा काढा यावा. (८) त्रिफला व बाहव्याचा मगज यांचा काढा साखर व मध घालून प्यावा; तेंकरून रक्तपित्त, दाह व पित्तशूल, प्रदर हे दूर होतात. (९) महाकुंगाच्या रसांत गूळ घालून यावा; तो कफशूल, हृदय, वातशूल, गुल्म यांचा नाश करितो. (१०) कामफल, पोखरमूळ, काकडिशरी, नागरमोथे, सुंठ, मिरे, पिंपळी, कचोरा यांचे चूर्ण आल्याचा रस किंवा मध यांशी यावे; द्याणजे कफ, शूल, वायू, अवढणे, ओकारी, कास श्वास, क्षय हे दूर होतात. (११) चित्रक, पिंपळमूळ, एरंडमूळ, सुंठ, धणे यांचा काढा हिंग, सैधव व विडलोण घालून यावा. (१२) मोहन्या व त्रिफला यांचे चूर्ण मध

व तूप यांतून यावे, ते सर्व शूलनाशक आहे. (१३) ओवा, सैधव, हरीतकी, सुंठ, यांचे चूर्ण करून द्यावे; ते शूल व मंदाम्बि यांचा नाश करिते. (१४) वेल, एरंड व चित्रक यांची मुळे, सुंठ, हिंग, सैधव यांचे चूर्ण द्यावे, ते तत्काल शूल निवारण करिते. (१५) शतावरीचा रस मधाशी यावा. (१६) एलची, हिंग, जवखार, सैधव यांचा काढा एरंडेल घालून यावा; तो कंबर, हृदय, उदर, नाभि, पाठ, कुक्किस, मस्तक, कणे व नेत्र या ठिकाणाचा शूल यांचा अतिवेगाने नाश करितो. (१७) सुटीच्या काळ्यांत एरंडेल, हिंग व पादेलोण घालून द्यावे (१८) वेहडा १, सुंठ १, हिंग १, हरीतकी १ व सागरगोव्याचे गोळे ३ भाग यांचे चूर्ण एरंडेलांत घोंडून यावे द्याणजे सर्व शूलाचा नाश होतो. (१९) नाराचन्तुर्ण यावे. (२०) क्षारयोग—पळ-समुळे, अर्जुनसादब्याची साल, धावब्याची साल, अघाडा, केळीची सोपटे, तीळ, हरणदोडी, घोतरा, हल्द, कोहल्याची वेल, अडुळसा, सुरण हीं एकत्र करून मडक्यांत घालून जामिनीत खलगा खणून गोवन्यांचे पृष्ठ देऊन राख करावी. ती राख पाण्यांत काळवून पाणी गाळून ते प्राशनार्थ यावे; द्याणजे शूल, आनाहवायू, मलवंध, गुल्म, कफसंबंधी रोग, कावीळ, विदधी, हृदयशूल, पांडु, संप्रहणी, सूज, मुळब्याध, पडसे, अभिमांय, उदर, पीनस, स्टीहा व मेह इत्यादिकांचा नाश होतो; आणि दगड भक्षण केले तथापि हा क्षार भस्म करून टाकितो. (२१) सुंठ, सज्जीखार व हिंग यांचे चूर्ण उन्हपाण्याशी यावे, ते क्षणांत संपूर्ण शूलांचा नाश कराली. (२२) पादेलोण, हिंग व सुंठ यांचे समभाग चूर्ण करून ऊन्हपाण्याशी यावे. ते कफबातापासून हृदय, कुशी, पाठ, पोट यांमध्ये झालेला शूल, विषूचिका, यांचा नाश करिते. मळवंधावर यावांचे काळ्यांत यावे. (२३) चित्रकादिवटी—चित्रकमूळ, मीठ, पहाडमूळ, सुंठ, मिरि, पिंपळी, बांगडखार, सैधव, मीठ, विडलोण, संचळ, जिरे, धणे, जटामांसो, ओवा पिंपळमूळ हीं समभाग घेऊन त्यांची सूक्ष्म चूर्णे करावी. ती एकत्र करून त्यांच्या लिंगाच्या रसांत खलून गोळया करावा. त्या हृदयशूल, पार्श्वशूल, आमशूल अश्वचि, ८० प्रकारचे वायूचे न्यायिं यांचा तत्क्षणी नाश करितात (२४) सुंठ, तीळ व गूळ यांचा कलक दुधाशी करून प्यावा द्याणजे परिणामशूल (अन जिरत आसतां जो शूल होतो) व आमवात यांचा नाश होतो. (२५) इंद्रावणीचे मूळ पाण्यांत उगालून त्यांत सुंठ, मिरि, पिंपळी, यांचे चूर्ण घालून प्यावे. ते अस्यंत दुःसह शूलाचा नाश करिते. (२६) एरंडमूळ, चित्रक, लहान शंख, पुनर्नवा, गोखरु, हीं समभाग घेऊन पृष्ठांत जाळून ते भस्म पाण्यावरोवर प्यावे. (२७) पाण्यासुदां सगळा नारळ घेऊन तोंडास भौंक पाडून त्यांत मीठ भरून बाहेरून माती लावून घाळ-

वून गोवन्यांचे अमीत जावावा. नंतर बारीक चूर्ण करून पिंपळीचे चूर्णावरोबर तें चूर्ण शक्तीप्रमाणे खावें; ह्याणजे परिणामशूल, वात, पित्त, कफ, सन्त्रिपात यांपासून झालेला शूल यांचा नाश होतो. (२८) क्षुद्रशंखाचे भस्म ऊन पाण्याशी यावें. तें, तत्क्षणी पंक्तिशूलाचा नाश करिते. (२९) भुईतरवडाचे मूळ ऊन पाण्याशी यावें. (३०) गेलफल, कुटकी पाण्यांत वाटून किंचित् ऊन करून बेंवीवर लेप करावा. (३१) एकच सागरगोटा तीनशें शूलांचा नाश करील; मग लसूण, सैंधव, हिंग यांच्याशी युक्त सेवन केला तर संशयच नाही, (३२) उडदांचे वडे सैंधवयुक्त, मऊ, तैलपक्क असे तुपाशी खावें; ह्याणजे अनन्द्रवशूलाचा नाश होतो. (३३) घोडीची लीद पिळून त्याचा रस काढून त्यांत हिंग घालून यावा. किंवा कुल्लिथांच्या काळ्यांत हिंग, सुंठ व विडलोण यांचे चूर्ण घालून यावें; ह्याणजे महान् शूलाचा नाश होतो. (३४) सांवे, कोढु, कांग यांच्या तांद्रांची खीर करून खावी; ती अनन्द्रवशूलावर हितकारक आहे. (३५) गव्हांचे पीठ, तूप, गूळ घालून शिजवावें अथवा दूध, साखर घालून मक्कून शिजवावें आणि मंडलपर्यंत (४८ दिवस) खावें ह्याणजे अनन्द्रवशूलाचा नाश होतो. (३६) विष्णुकांताचे मुळांचा कल्क, साखर, सध, तूप हीं घालून त्यावा; ह्याणजे परिणामशूल दूर होतो. (३७) शंखभस्म अथवा चिंचेच्या साळीचे भस्म उडणोदकांत यावें. पथ्य—एक वर्षांचे जुने भात, तापलेले दूध, पडवळ, शेवग, कारळे, चाकवत, मीठ, शोष, लसूण, वांगे, आंवा. आपथ्य—विरुद्ध अनपान, जाग्रण, विषमाशन; रक्ष, कडू, तुरट, शीतल, गुरु या पदार्थांचे सेवन; उद्योग, मैथुन, मद, द्विदल (तुरी, वाटाणे इ०) तिखट पदार्थ, शोक, कोध.

३४. शोथरोग. (सूज.)

कारण.—वसन-विरेचकादि शोधन, ज्वरादि रोग, उपवासाने कृश व दुर्बल झालेल्या पुरुषांस खारट, अंवट, तिखट उण्ण आणि जड अशा पदार्थांचे सेवन; दही, अपक, मृत्तिका, भाजा, क्षीर, मत्स्यादि, विरुद्धसंयोगज विषांने दूषित झालेले अव, यांचे सेवन; मुळव्याध, अव्यायाम, शोधनास योग्य दोष झाला तरी शोधन न घेणे, हृदयादि मर्मांस दोषांनी केलेला उपधात, आम, गर्भपतनादि वाईट प्रसूति, वसनादि पंचकर्मांचा मिथ्योग, हे सर्व दोष सुजेला कारण आहेत. **लक्षण.**—अंगाला जडत्व, चित्त स्वस्थ नसणे, सुजेला उचवटा आणि दाह, शिरा बारीक होणे, रोमांच येणे आणि अंगाचा रंग बदलणे हें सुजेचे सामान्य लक्षण आहे. **उपचार.**—(१) पुनर्नवा, दारुहठद, हल्द, सुंठ, बाळहिरडे, गुळवेल, चित्रक, भारंगमुळ. देवदार यांचा काढा सर्वांगाची सूज फूर करितो. (२) बचनाग, सुंठ, पुनर्नव्याची मुळे गोमूत्रांत

घाटून लेप करावा. (३) घोसाळीचे पानाचा रस गोमूत्रांत घालून ऊन करून लावावा. (४) सागरगोटी, स्फै व एरंड यांची पाने वाटून उन्ह करून सुजेवर लेप करावा; ह्याणचे तीन दिवसांत सूज उतरते. (५) आल्याचा रस किंवा सुंठीचा काढा दुधांत घालून प्यावा आणि तो जिरल्यावर त्रिफळ्याचे काळ्यांत शिलाजित घालून प्यावें, ह्याणजे त्रिदोषशोथाचा नाश होईल. (६) पादेलोण व मोहन्या वाटून लेप करावा. (७) काळी निर्गुडी, चित्रक, सुंठ, नागरमोये, जिरे, रिंगणी, पहाडमुळ, हल्द, पिंपळी, गजपिंपळी, जटामांसी यांचे चूर्ण मंदोषण पाण्यांत कालबून यावें; यापेक्षां शोथनाशक दुसरे औषध नाही. (८) गूळ, पिंपळी, सुंठ, यांचे चूर्ण, सूज, आमाजीर्ण, शूल यांचे नाशक व वस्तिशोधक आहे. (९) त्रिफळ्याचा काढा महिंधीचे तूप घालून प्यावा ह्याणजे सूज, प्रमेह, नाडीवण, भगंदर, यांचा नाश होतो. (१०) अहुळसा, गुळवेल, डोरली यांचा काढा मध घालून यावा ह्याणजे दुर्घर सूज, श्वास, कास, ज्वर, ओकारी यांचा नाश होतो. (११) पुनर्नवा (घेटूळी), चित्रक, निर्गुडी, गुग्गुळ, एरंडांची पाने, कोरांटी, हीं पाण्यांत घालून पाणी तापवावें, याचा व्हांफारा यावा. (१२) विटेचा तुकडा तापवून त्यावर गोमूत्र व कडूकारेके आणि आंवे हल्दीची भुकटी घालून, त्याची सुजेस धुरी यावी, पथ्य.—रेचक, उण्णोदकाचा शेक, जुने तांदूळ, कुल्लिथ, ज्व, मूग, कारळे, लसूण, गाजरे, पडवळ, दूध, कडू, तिखट व अग्री प्रदास करणारे असे पदार्थ, ऊन पाणी. अपथ्य—नवे अन्न, सुकल्या शाका, गूळ, पीठ, दही, खिचडी, आम्ल, लाह्या, जडान दाहक पदार्थ, मैथुन.

३५. शोषरोग.

कारण व लक्षण—क्षयाचाच. भेद शोषरोग आहे; तो सहा प्रकारचा आहे. ह्यांचे अतिसेवनकेरून जो शोष होतो तो; कांहींएक शोक होऊन त्यापासून होतो तो; शारीरवण किंवा आगंतुक व्रण होऊन त्यापासून होतो तो; मार्गाने फार चालण्याचे अर्मेंकरून होतो तो; शारीराला फार श्रम होऊन त्यापासून होतो तो व शारीर जरेक-रून त्यास झाले असतां होतो तो, याप्रकारे सहा प्रकारचा शोषरोग जाणावा. रसादि धातूंचे शोषण होऊन शारीर क्षीण होतें खाला शोष असें ह्याणतात. **उपचार—**(१) जेष्ठीमध, आंवळकाठी, खडीसाखर, धरें, लवंग यांचा, काढा यावा. (२) साळी-च्या लाल्हांचा काढा यावा. (३) वावाडिंग, आंवळकाठी, जेष्ठीमध यांचा काढा यावा (४) पित्तपापञ्चाचा काढा यावा. (५) कोष्ठ, जेष्ठीमध, निळे कमळ, वडाच्या डिन्या यांचे चूर्ण करून मध घालून चाटण करून यावें. तें वरचेवर चाटीत जावे ह्याणजे तूषा शांत होईल. (६) आमलक्यादि गुटिका—आंवळकाठी, कमळ, कोष्ठ,

सामीच्या लाल्या, वडाच्या कोंवळ्या पांरढ्यांच्या डिन्या, यांचे चूर्ण मधांत मिळवून गोळी करून तोडांत धरली असतां, तहान फार लागते ती व तोडास कोरड पडते ती ही दूर होतात. पथ्य क्षयावर सांगितल्याप्रमाणे करावें.

३६. श्वासरोग. (दमा.)

कारण—जें कारण कासरोग उत्पन्न होण्यास सांगितलें तेंच कारण श्वासरोगाचेही जाणावें. **पूर्वरूप**—हृदयास पीडा, शूल, पोट फुगां, पोट ताणल्यासारखें, तोड वै चव आणि शंखाचे ठार्यां टोंचल्यासारखी पीडा हें श्वासरोगाचे पूर्वरूप जाणावें. **संप्राप्ति**—ज्या वेळेस वायु कफयुक्त होऊन प्राणाच्योदकवह स्वेतसांचा मार्गरोग करून चूर्णकडे जातो, तेव्हां तो श्वास उत्पन्न करतो. महाश्वास, ऊर्ध्व, छिन्न, तमक व क्षुद्र या भेदांनी श्वासरोग५ प्रकारचा आहे. **उपचार**—(१) शृंग्यादि चूर्ण—काकड-शिंगी, सुंठ, मिरे, पिंपळी, त्रिफला, आंवळकाठी, रिंगणी, भारंगमूळ, पोखरमूळ, जटा मांसी, सैवव, पादेलोण, बिडलोण, काचलवण व मीठ यांचे चूर्ण ऊन पाण्यावरोवर घ्यावें घ्यणजे तें हिका, श्वास, ऊर्ध्ववात, खोकला व असुचि यांचा नाश करील. (२) सुंठ ६, पिंपळी ५, मिरे ४, विञ्चाचीं पाने ३, दालचिनी २, व वेलदोडा १, याप्रमाणे घेऊन चूर्ण करून वरोवरीने साखर घालून खालें असतां, मुळव्याध, अभिमांद्य, खोकला, असुचि, श्वास, कंठरोग व हृद्रोग यांचा नाश होतो. (३) कवचवीजांचे चूर्ण मधव तूप यांवरोवर चाटावें. (४) भारंगमूळ व सुंठ यांचे चूर्ण आल्याचे रसाशी घ्यावें घ्यणजे कटीणाही श्वासाचा नाश होईल. (५) विंडंगादि चूर्ण—वाव डिंग पिंपळी, एला, दालचिनी हीं एकेक तोजा, मिरी ३ तोळे, सुंठ १६ तोळे या सर्वांच्या समान साखर घालून तें १ तोव्या घ्यावें; घ्यणजे तें श्वास, कास, ज्वर, प्लीहा व पांडुरोग यांचा नाश करिते. (६) वेहडा तोडांत घरावा घ्यणजे श्वासकासांचा नाश होतो. (७) अडुळशाचा रस व गाईचे लोणी एकत्र कढवून त्यांतून त्रिफलाचूर्ण घावें. (८) रिंगणी, जिरे व आंवळकाठी यांचे चूर्ण मधांत घ्यावें घ्यणजे सर्व श्वास क्षणांत दूर होतात. (९) आल्याचा स्वरस मध घालून प्राशन करावा घ्यणजे कास, श्वास, पडसे व कफ हीं दूर होतात. (१०) वेहडेल शेळीचे मूत्रांत पचन करून मग त्याचे चूर्ण मधांशी चाटावें घ्यणजे श्वास व कास हे दूर होतात. (११) काळी द्राक्षें, द्विरडा, नागरमोथा, कांकडशिंगी व धमासा यांचा लेह, मध व तूप घालून करावा. तो खाली असतां मोठा भयंकर श्वास दूर होईल. (१२) दशमूळांचा काढा करून त्यांत एरंमळांचे चूर्ण घालून प्राशन केले असतां श्वास, व पार्श्वशूल हे नाश पावतात. (१३) गूळ, व शिरसाचे तेल खावें. (१४) कांकडशिंगी, सुंठ, पिंपळी, नागरमोथा,

एरेडमूळ, कचोरा व मिरिं, यांचे चूर्ण समभाग करून, गुळवेल, अडुळसा व पंचमूळ यांचा काढा करून त्या कवचांत चूर्ण व साखर घालून प्राशन केले असतां, मोठा घोर-रूप श्वास तीन दिवसांत नाहींसा होतो. (१५) सुंठ व भारंगमूळ यांचा काढा पांजावा. (१६) कोहळ्याच्या मूळाचे चूर्ण कोमट पाण्याशी प्राशन केले असतां दारणही श्वास व कास शीघ्र शमतात. (१७) हळद, मिरे द्राक्षें, पिंपळी, रास्ता, सुंठ व गूळ यांचे चूर्ण शिरसाच्या तेलाशी चाटिले असतां प्राणाचा नाशकारक जरी श्वास असला तरी त्याचा नाश होतो. (१८) द्राक्षें, गुळवेल व सुंठ योंच्या कवचांत पिंपळीचे चूर्ण घालून यावें घ्यणजे श्वास, शूल, खोकला, अभिमांद्य, जीर्णज्वर, तुवा यांचा नाश होतो. (१९) कुळित्थ, सुंठ, रिंगणी, अडुळसा व पुष्करमूळ यांचा काढा प्राशन केला असतां, श्वास व कास यांचे निवारण होते. (२०) अडुळसा, हळद, पिंपळी गुळवेल, भारंगमूळ, नागरमोथे, सुंठ व रिंगणी यांचा काढा मिञ्चांचे चूर्ण घालून घ्यावा. (२१) गूळ, डग्लिंब, द्राक्षें, पिंपळी, सुंठ यांचे चूर्ण महाकुंच्या रसांतून घावें. (२२) वासायवलेह—अडुळसा ४०० तोळे व ३२०० तोळे पाणी घेऊन त्याचा घ्यतुर्थीश काढा करून त्यांत हरीतकीचूर्ण ३५६ तोळे व खडीसाखर २५६ तोळे घालून पुनः पचन करावा. दाट झाला घ्यणजे उत्तरून थंड झाल्यावर मध ३२ तोळे, लोचन ८ तोळे, पिंपळी २ तोळे व चातुर्जात ४ तोळे घालून त्यांतून दोन तोळे घेत जावा; घ्यणजे श्वास, कास, क्षय, रक्तपितृ, कफ, पडसे, हृद्रोग, कृशता, विद्रव्य, उरःकृत व रक्ताची वांति यांचा नाश होतो. (२३) लवंगादिवटी लवंग, मिरी, त्रिफला यांचे चूर्ण समभाग व या तिहीचे समान खादिरसार एकत्र करून त्याची वाभर्णीच्या सालीच्या काव्यांत गोळी करावी. ती श्वास व कफ यांचा नाश करिते. (२४) हिरडा, वेहडा, आंवळकाठी, तेल्या टांकणखराची लाही यांचे चूर्ण समभाग घेऊन एकत्र करून त्याला विज्ञाच्या पानांच्या रसांत घोटून गोळी मिंग्याये. वडी करावी व ती यावी. (२५) दोन वाल निवङुंगाचे दूध घेऊन गुळाशी खावें घ्यणजे खोकला, श्वास, क्षय व हृद्रोग यांचा नाश होतो. (२६) सुंठे फुलांतील कॉले घेऊन त्यांच्या समभाग मिरपूळ घालून खलून गोळ्या चार वालांच्या कराव्या व त्या घ्याव्या, घ्यणजे श्वास, कास दूर होतात. (२७) कोष्ठ, सैधव, नागरमोथे, धमा सा, जिरे, शाहाजिरे, जवखार, सजीखार, चित्रकमूळ, अजमोदा, ओंदा, हरीतकी या सर्वांचे दुप्पट जुना गूळ घेऊन यांचा अवलेह करून मध घालून घ्यावा. तेणेकून कास श्वास, अभिमांद्य, काळी, पांडु, गुल्म, उचकी, राजयक्षमा, ज्वर; अर्च, प्याहा, ऊर्ध्ववात, आनाहवायु यांचा नाश होतो. (२८) सुंठ, बालहरीतकी, नागरमोथे हीं

ओषधें कुटून त्यांत दुप्पट गूळ घालून गोळया कराव्या. मग एकेक गोळी तोंडांत धरावी. तेणेकरून सर्व कास श्वास, दूर होतात. (२९) अडुळशाचा काढा साखर व मध घालून प्यावा. (३०) केळ्याच्या आंतील केसरयुक्त भाग पोखरून त्यांत मिळांचे चूर्ण अहन रात्रीस ठेवावें व सकाळी तें मंदामीवर भाजून खावे ह्याणजे श्वास कास दूर होतात. (३१) दोन पैसेभार उण्णोदकांत साजूक तूप, मध, खडीसाखर व थोडे सैधव टाकून प्यावें. याप्रमाणे दोनचार दिवस केले असतां कफ पातळ होऊन पडतो व श्वास, कास दूर होतात (३२) अघाड्याचे झाडाची राख करून ती मधांतून यावी. (३३) यवासा किंवा धमासा, काळा धोतरा, तमाळ व ऑंत्रा समभाग घेऊन यांचे चूर्ण साधारण कुटून गुरुगुंडीत घालून थोडावें व धूर गिळावा. या योगाने त्वरित गुण येतो. (३४) पावशेर दुधांत सहा मासे समुद्रफल व तितकीच पांडन्या गोकर्णीची मुळी उगळून ते प्यावें. एक वांति अथवा रेच होऊन श्वास त्वरित मोकळा होतो. (३५) अडुळशाचा रस ४ तोळे काढून त्यांत अघाड्याचे मुळाची राख ४ मासे व मध २ तोळे एकत्र घोटून चाटण करून ठेवून तें दिवसांतून २।३ वेळ घ्यावें. (३६) रुईची फुले, अघाड्याची मुळे व गोकर्णीची मुळे यांस त्रिधारी निवडुंग फोंप च्यांत भाजून त्याचा रस काढून त्या रसांची १४ पुटे देऊन भस्म करावें. व नित्य तीन मासे मधांत बेहडा उगळून त्यांतून २ गुंजा प्रमाणे घावें. (३७) रुईच्या कोंबळ्या तुंबन्या व फुले एकत्र वाटून गुळांत चांगला पाक करावा आणि नित्य प्रातः काळी सुपारी इतका हा पाक सेवन करावा. (३८) पिंपळी ६४ प्रहर खलून तिचे चूर्ण मधांतून चाटावें. पथ्य—जुन्या साठक्या साळी, कुळिथय, गहू, थव, दूध, पडवळ, वांगे, लसूण, तोंडले, तांडुलजा, उण्णोदक. अपृथ्य—रक्त काढणे शेळीचे दूध तूप, कंद, मोहन्या, रुक्ष, व जड अन्न व पान.

श्रीपदरोग.

संग्राहि—जी सूज जवरेकरून युक्त असून अडसांचे यांचे ठायीं पीडा देऊन क्रमेकरून मनुष्याचे पायांचेठार्या उतरते त्या रोगास “लीपद” असे ह्याणतात. कोणी “वारूळ” ह्याणतात. ज्या देशांत सर्वकळ पाणी सांचलेले फार असतें, त्या देशांत व देश जे सर्व चकूचेठार्या शीतळ असतात त्या देशांत फारकरून हा रोग उत्पन्न होतो. उपचार.—(१) प्रथम रक्त काढावें. (२) धोत्रा, एरंडमूळ, निर्गुंडी पुनर्नवा ह्या० घेटुणी शेवगा, शिरस यांचा सेप, चिरकालाचे शीपद दारुण असलें तरी त्याचा नाश करितो. (३) वरधाराचूर्ण, गोमूत्र किंवा कांजीबरोवर बेतत्यास भेणे

कष्टसाध्य वर्षापलीकडले असे शीपद नाश पावेल. (४) पळसाचे मुळाचा अंगरस व पांढरे शिरसाचे तेल दोन्ही समान घेऊन प्यावीं, (५) पांडन्या एरंडाचे तेलाने हरीतक्या तळून गोमूत्राबोवर ७ दिं० खाव्या ह्याणजे शीपदाचा नाश होतो. (६) सागाचे सालीचा काढा करून गोमूत्र घालून प्यावा ह्याणजे शीपद व मेदोरोग हे दूर होतात पथ्य—तांदूळ, जब, कुळिथ, लसूण, पडवळ, शेवगा, कारळे, कडू व तिळठ व अमिदीपन करणारे पदार्थ. अपृथ्य.—पिण्ठात्र, गुळ घालून जे दुधाचे पदार्थ करावे ते, गोड, अंबट पदार्थ, जड व कफकारक पदार्थ.

३८. संग्रहणीरोग.

कारण—अतिसार वंद झाला असतां असी मंद असतो, त्यांत विरुद्धाहार झाला तर त्यापासून आमांश होऊन अमीचे स्थान दुष्ट होतें, यास्तव आमरूपच मल पडूलागतो. त्याला संग्रहणी असे ह्याणतात. अथवा अतिसारापासूनच मिळ्याहारादिकेकरून संग्रहणी होते. जी संग्रहणी प्रतिदिवशी आंवेचा संग्रह करून वारंवार शूलयुक्त क्षुभित होऊन आंव सोडिते तिचे नांव न्यासप्रहणी. लक्षण—आंव पडते त्या आंवेला दुर्ग्राधि आणि मुरडा असतो, व वायूने क्षणोक्षणी वंद पडते, पित्ताने क्षणोक्षणी पडते, ती कच्ची आंवचं पडते अथवा त्या आंवेचा पाक होऊन पडतो. पूर्वरूप—तहान, आळस, शक्तिक्षीणता, हीं लक्षणे होतात. जठरान्नि मंद होतो. त्याकरितां अन्नविद्यर्थ होतें ह्याणजे करपल्यासारखे होतें, आणि त्या अन्नाचा पाक लवकर होत नाही व शरीराला जडपणा ३० लक्षणे होतात. उपचार.—(१) सुंठीच्या कल्कांत तूप घालून अमीवर सिद्ध करावें. तें तूप वाताचें अनुलेमन करितें; व प्रहणी, पांडुरोग, प्लीहा, कास व जवर यांचा नाश करितें. (२) संग्रहणीच्या शांत्यर्थ तकसेवन करावें ह्याणजे रोग दूर होतो. ताक पिणे तें सुंठीचे चूर्ण घालून प्यावें; अन हळू हळू कर्मी करावे व ताक वाढवीत जावे, इतके कीं ताकच अन्नावांचून आहार होईल. मैथुन व कोथ हे वर्जावे. (३) हिंग, जिरे व सैधव यांनी युक्त केवळ दहीं बुसळलेले ताक घावें. तें संग्रहणी, अर्श, अतिसार व वायू यांचा नाश करितें. (४) कोंबळ्या बेलफकाच्या कल्कांत सुंठीचे चूर्ण व गूळ घालून घावें व ताकभात पथ्याला यावा. (५) ऑंत्रा, पिंपळमूळ, दाळचिनी, तमालपत्र, एलची, नागेकेशर, सुंठ, धायटीचीं फुले, चिंच, पिंपळी आणि वाळा हीं एकेक तोळा व साखर सहा भाग या सर्वांचे चूर्ण करून रोज एक तोळा घ्यावें. वर शेळीचे दूध प्यावें ह्याणजे संग्रहणी, पित्तसंग्रहणी व प्रवाहिका यांचा नाश होतो. (६) ज्याला कष्टाने आणि कठीण असा मल होतो त्याला तुपांत

(१७) चवक, चित्रक, बेलफळ व सुंठ, यांचे चूर्ण ताकावरोवर द्यावें ह्याणजे फार दुष्ट संग्रहणीचा नाश करोल. (१८) पादेलोण, चित्रक, मिरे यांचे चूर्ण ताकावरो-वर सेवन करावें ह्याणजे संग्रहणी, उदर, गुल्म, मुळव्याध, अमिमांय, पानथरी यांचा नाश होतो. (१९) कपित्थाष्टकचूर्ण—कंवठ ८ भाग, साखर ८ भाग आणि डाळिंबसाल, चिंचेची साल, कोवळे बेलफळ, धायटीफुले, अजमोदा व पिपळमूळ, यांचा संग्रहणीचा नाश होतो. (२०) काळी मुसळी ताकांत किंवा तांदुलाचे धुवणांत वाटून एक तोळा यावी व पथ्याला ताकभात यावा. (२१) शंखभस्म व सैधव समभाग करून तीन मासे मधाशी द्यावें, ह्याणजे मोठाही ग्रहणी-रोग नाश पावतो. (२२) कांकायनगुटी यावी. (२३) पुनर्नवामूळ, मिरे, उन्हाळी, सुंठ, चित्रकमूळ, बाळहिरडे, करंजसाल, बाळबेल यांचा काढा करून प्यावा; ह्याणजे सुंठ, चित्रकमूळ, धायटीफूल, कुञ्जाची साल, लोग्र, पहाडमूळ यांचा काढा प्यावा; ह्याणजे संग्रहणी, सर्व ज्वर, अरोचक व अमिमांय यांचा नाश होतो. (२४) तालिसादि चूर्ण—तालीसपत्र, वेखंड, हळद, सुंठ, मिरी, पिपळमूळ, चित्रक, चवक, आंवे-हळद, बेलफळ, अजमोदा, कचोरा, चातुर्जीत, लवंग, धायटीफूल, अतिविष, जाय-फळ, आंवा, पहाडमूळ, सांवरीचा चीक, आमसोल, पंचलवणे (मीठ, सैधव, पादे-लोण, बीडलोण, बांगडखार), जिरे, शहाजिरे, वावडिंग, अम्लवेतस, चिंच, त्रिफला, पळसपापडी, जटामांसी, तरवड, वाळा, एलची, ब्राह्मी, जवस, भुयआंवळी, कोष्ठ ही समभाग व सर्वांच्या बरोवर थोडा चिकणा, त्या सर्वांच्या बरोवर हरीतकी, तीसुद्दां सर्वांच्या बरोवर खडीसाखर घालून चूर्ण करावें. तें १५ दिवस घेतलें असतां संग्रहणी, क्षय, खोकला, दमा, अरुचि, प्लीहा, मुळव्याध, अतिसार, ज्वर, वायु, स्थूलता, ग्रमेह, अपस्मार, पांडु, गुल्म, उदर, कफज व्याधि, पित्तज व्याधि, उन्माद, पोट कुणणे व विषूचिका यांचा नाश करितें. हें वाचा देणारें आहे व अमिमांय, संपूर्ण रोग यांचा नाश करितें; व पुष्टि, आयुष्य, बळ, कांति, बुद्धि, स्मृति, धारणा यांते देणारें आहे. (२५) मसुरांच्या काळ्यांत बेलफळाचा मगज शिजवावा व यावा, तो संपूर्ण कुक्षिरोग, संग्रहणी, पांडु व कामला यांचा नाशक होतो. (२६) दशमुळे व सुंठ यांचा काढा, सूज व आमसंग्रहणीचा नाश करितो. (२७) भलातकक्षार—विवै, सुंठ, मिरी, पिपळी, हिरडा, वेहडा, आंवळकाठी, शेंदेलोण, पादेलोण, मीठ व घेरेसा, हे आठ तोळे घेऊन गोवन्यांच्या अर्णीत जाळावे. त्याचा क्षार तुपाशी अथवा भोजनांत द्यावा ह्याणजे ह्यांग, पांडुरोग, संग्रहणी, गुल्म, उदावर्त, शूल यांचा नाश होतो

३९. स्वरभेद.

कारण—अति आंवट पदार्थ खाणे, मोळ्या स्वरानें गायन करणे, शेंद्र खाणे, कंठावर दंडादिकांचा प्रहार, विषभक्षण, या कारणांनी कंठाच्या स्वराचा भेद होतो. **उपचार**—(१) गाईच्या दुधांत आंवळकाठीचे चूर्ण यावें. (२) भोजनज्ञाल्यावर तृप, मिरपूड घालून प्यावयास यावें (३) पिपळी, पिपळमूळ, मिरे, सुंठ, यांचे चूर्ण गेम्मूत्रांत यावें. (४) सुंठ मिरे, पिपळी, हरडा, वेहडा, आंवळकाठी, जवखार यांचे चूर्ण यावें. (५) कोळिंजन अथवा पुष्करमूळ, किंवा बोरीचे मूळ तोंडांत धृत ठेवावें व पाणी गिळावें. (६) बोरीची पाने भाजून वाटून खांत सैधव घालून द्यावें, (७) ज्येष्ठमध, आंवळकाठी, खडीसाखर, यांचा काढा यावा, (८) गाईच्या गरम दुधांत साखर व मिरपूड टाकून तें प्यावें. **पथ्य**—ज्वर, तांबडे तांदूळ, कोवळा मुळा, द्राक्ष, महाळुंग, लसूण, लवंग, आळे, तांबूल, मिरे, तृप. **अपथ्य**—आम्ल, कवठ, कमळकंद, जांभळे, टेमुरीचे फळ, तुरट पदार्थ, वमन, निद्रा, बहुत भाषण, विरुद्धान्न.

४०. स्त्रीरोग.

प्रदररोग. कारण—विरुद्ध भक्षण, मध, अध्यशन, विरुद्धाहार, अजीर्ण, गर्भ-पात, अति भैथुन, फार चालणे, अतिशोंक, उपवासादिकांनी कर्शन, जड औंझे वाहि-

त्यानें, काष्ठादिकांच्या प्रहरानें, दिवसा निजल्यानें, या सर्व कारणांनी कफ, पित वायु व सत्रिपात, या चार भेदांनी प्रदररोग (धुपणी) होतो. प्रदराचे उपद्रव सर्व प्रदरांत अंग मोडून येते व हातापायांस फूट लागते. तो प्रदर अति वाढला असता शक्ति कमी होते, थकवा येतो, सूर्छा व गुंगी येते, तृष्णा लागते व दाह होतो. रोगी खी बडवड करते; अंग पांढरे फटफटीत होते. डोळ्यांस झांपड पडते, व वातज रोग, आक्षेपकादिक होऊं लागतात. कफज प्रदर —आम, भोकरीचे फलासारखा बुलबुलीत, किंचित पांढरा, तांदुलाच्या धुणासारखा खाव होतो याला शेत प्रदर द्याणतात. पित्तच ग्रदर—किंचित पिंवळा, निळा, काळा, तांबडा व कढत असा प्रदर वाहतो; त्यांत दाह, चिमचिमणे, इत्यादि पित्ताच्या पीडा होतात; व ला प्रदराचा वेग अति असतो. वातज ग्रदर—रुक्ष, तांबूस, फेसाळकेला, थोडयोडा, मांस धुतलेल्या पाण्यासारखा, असा प्रदर वाढतो, व त्यांत वायुच्याही पीडा होतात. त्रिदोज ग्रदर—जो प्रदर, मध, तूप, हरताळ व मजा यांच्या रंगासारखा व दुर्गवयुक्त असतो, तो त्रिदोषज जाणावा; हा असाध्य आहे. लोकांत या रोगाचे श्वेतप्रदर व रक्तप्रदर असे दोन प्रकार मानितात. श्वेतप्रदरावर—(१) वोखेज्याच्या (काळा उंवर) फळाचा रस काढून मधाशीं यावा द्याणजे पांढरी व तांबडी धुपणी दूर होते. पथ्य दूधभात. (२) काकजंघाम्ह० कांगेच्या मुळांचा रस, लोध्र व मध घालून यावा. (३) अडुळ, शाच्या पानांचा अ० गुळवेलीचा रस मधाशीं यावा. (४) रक्तरोज्याच्या मुळाचा कलंक मधाशीं यावा. (५) कापशीचे मूळ तांदुलाच्या धुणाशीं दुवक्ता उगाळून प्यावे, अ० कलंकिंवा मूळ यावे. (६) आवळ्याचा रस किंवा चूर्ण मधाशीं यावे. (७) दररोज प्रातःकाळ व रात्री निजावयाचे वेळी गाईचे १४ तोळे दुधांत २१ तोळे पाणी व ४ मासे सुंठ घालून कढवून पाणी अटवून फक्क दूध शेष उरवावें, व त्यांत ६ मासे खडीसाखर घालून तें प्यावे. (८) खडीसाखर व जिरे यांवै चूर्ण तांदुलाच्या धुणांत यावे. (९) कांडीच्या वियांतील मगज १ तोळा व पांढर्या कमळाच्या पकळ्या १ तोळा, बारीक वाटून त्यांत जिरे व खडीसाखर घालून तें ७ दिवस द्यावे. (१०) उडदांचे पीठ, ज्येष्ठमधाचै चूर्ण, भुयकोहळ्याचै चूर्ण, मध, साखर, गाईचे दूध, हीं एकत्र करून यावी. (११) आंवळकाढीच्या विया पाण्यांत वाटून ल्यांच्या कलंकांत साखर, मध घालून ३ दिं प्यावे. (१२) नागकेशर ताकाशीं वाटून ३ दिं प्यावे व ताकभात खावा. रक्तप्रदरावर—(१) अशोकाच्या सालीचा दुधांत व पाण्यांत निकून दुर्ग्रावयोष काढाकरून थंड झाल्यावर प्यावा, तो तीव्र रक्तप्रदराचा नाश

करितो. (२) शुद्ध स्थानावरील वावांटीचे उत्तरेकडे च मूळ उत्तराभाद्रपदा नक्षत्रावर काढून द्यावे व तें कवरेस वांधावे. (३) केवज्याची मुळी धुणांत उगाळून खडीसाखर घालून यावी. (४) तवकीर, राळ, व गेहू यांचे चूर्ण तुपाशीं यावे. (५) नागकेशराची पूड तुपांत भिजवून टेवून सुपारीएवढी गोळी करून दुवक्त घेत जावी. (६) वाभलीच्या शेंगा, वाळभांवे, काटेसावरीची साल, व गोंधणीच्या वियांचे चूर्ण हीं एकत्र करून दुधांतून द्यावी. (७) उंदराच्या लेंज्या वलावल पाहून दुधांत वालून १२।३ दिवस द्यावा. (८) कथल्या गोंद रात्रों पाण्यांत भिजत घालून सकाळीं खडीसाखर घालून यावा; द्याणजे रक्तप्रदर व प्रमेह यांचा नाश होतो. (९) जुन्या विटकरीचे चूर्ण ६ मासे, मायफळ ३ मासे व त्रुग गाईचे १ तोळा हीं एकत्र करून ७ दिवस द्यावी. (१०) पेटारीच्या पाल्याचा रस २ तोळे काढून त्यांत नागकेशराचे चूर्ण दोन मासे घालून ७ दिवस द्यावे. (११) केशर, वेलची, जायफळ, वंशलोचन, नागकेशर, शंखजिरे यांचे समभाग चूर्ण करून तें २ मासे चूर्ण, २ मासे मध, ६ मासे गाईचे तूप व ३ मासे खडीसाखर, यातून सेवन करावे; द्याणजे रक्तप्रदर, रक्तप्रमेह, रक्तार्श, हे दूर होतात, हें औषध दुवक्त घेऊन वर गाईचे तापविलेले दूध साखर घालून प्यावे. (१२) पिकलेले केळे एक, अर्ध तोळा तुपाशीं दररोज सकाळ संध्याकाळ खावे. यापासून कोणास थंडी झाल्यास यांतच मध घालून तें द्यावे द्याणजे रक्तप्रदर व धातुविकार दूर होतात. (१३) साखरूंड, (पडवास) याची फळे तिळाचे तेलांत ३ मासे यावीं द्याणजे सर्व प्रदरांचा नाश होतो. सर्वप्रदरांवर (१) नूतन झालेल्या प्रदरावर एरंडेलाचे रेचक यावे व निख रात्री निजतेवेळी गाईच्या तापविलेल्या दुधांत पिठीसाखर व थोडी सुंठीची पूड टाकून तें द्यावे. (२) दर्भांचे मूळ तांदुलाच्या धुणांत वाटून ३ दिं प्यावे, (३) त्रिफळा, सुंठ, दारहळद, व लोध्र यांचा काढा मध व लोध्राचै चूर्ण घालून यावा; तो त्रिदोषज प्रदराचा नाश करितो. (४) वोखेज्याच्या अ० उंवराच्या फळांचा चूर्णचा साखर व मध घालून मोदक करून तो द्यावा. (५) दारहळद, रसांजन, अडुळसा, नागरमोथा, किराईत वेलकाचरी, बिबा, यांचा काढा मध घालून प्यावा. (६) भुईआंवळीचे मूळ तांदळांच्या धुणाशीं तीन दिं प्यावे; द्याणजे तें दुःसाध्य प्रदराची शांति करितें. (७) धायटीच्या फुलांचा काढा तीन दिवस प्यावा, अ० पाल्याचा रस साखरेशीं प्यावा. (८) त्रिफळा, देवदार, वेळंड, अडुळसा, लाल्या, दुर्वा, पिठवण, चिकणा, यांचा काढा मध घालून यावा. (९) कोराव्यांचे गूळ, मोहाची साल, पांढरा चंदन, ज्येष्ठ

मध्य, हे वाटून तांदळांच्या धुणांशी प्यावें. (१०) कंवठ व वेळू यांचा पाला वाटून तो कल्क मध्य घालून यावा, (११) अशोकाची साल वाटून रसांजन घालून तांदळांच्या धुणांत कालवून मध्य घालून यावी. (१२) तांदुलजांची मुऱे तांदळांच्या धुणांत वाटून त्यांत मध्य व रसांजन घालून तें ध्यावें. (१३) उंदराच्या लेंड्या, धायटी चीं फुळे, रक्तचाबोळ हीं समभाग घेऊन चूर्ण करून तें १ तोळा ध्यावें; द्याणजे सात दिवसांत सर्व प्रदरांचा नाश होईल. (१४) शेरणीच्या पाल्याचें चूर्ण तुपांत यावें द्याणजे शूलयुक्त प्रदर दूर होईल. (१५) दासहळद, विवा, लाजाळू, तिळंचीं फुळे रसांजन, यांचा काढा करून यावा. (१६) कांटेसांवरीच्या सालीचें चूर्ण दुधांत यावें. (१७) दारुहळदीचे काळ्यांत ३ मासे शिलाजित घालून ७ दिंद पावें. (१८) खारका फोडून तुपांत तळून खांत गोपीचंदनाची पूड घालून तें ध्यावें. (१९) जास्वंदीच्या फुलांच्या कळ्या, सकाळ संध्याकाळ ४।६ घेऊन ६ मासे खडीसाखरेशी खाव्या आणि वर ७ तोळे गाईचे दूध, साखर घालून प्यावें; द्याणजे प्रदर व धातुविकार दूर होऊन पुष्ट येते. (२०) आस्कंधाचें चूर्ण गाईच्या दुधाशीं खडीसाखर घालून दुवळ ध्यावें, द्याणजे प्रदर व धातुविकार दूर होऊन शक्तिही येते. (२१) जास्वंदीचें मूळ गाईच्या दुधांत उगाळून खडीसाखर घालून दुवळ प्यावें; द्याणजे प्रदर, धातुविकार, रक्तार्श हे दूर होऊन पुष्टिही येते. (२२) गुलाबाचीं ताजीं फुळे दर वेळी ५ घेऊन खडीसाखरेशी खाऊन वर गाईचे दूध प्यावें; याग्रमाणे संध्याकाळीही ध्यावें, द्याणजे प्रदर, धातुविकार, मूत्रविकार, पित्त व रक्तार्श हे दूर होऊन शौचास साफ होतें. (२३) बकुळीचीं ताजीं फुळे एक तोळा घेऊन त्यांत बदामाच्या तीन चार विया टाकून खडीसाखरेवरोवर तें दुवळ ध्यावें. त्यावर थंड पाणी १ तोळा प्यावें द्याणजे प्रदर व धातुविकार दूर होतात. (२४) सकाळ संध्याकाळ सालंभिशी सफेद मुसळी व पंजाबी मिश्री याचें समभाग चूर्ण ३ मासे घेऊन दुधांत खडीसाखर घालून त्यांतून ध्यावें, द्याणजे प्रदर व धातुविकार हे दूर होतात. (२५) पांढऱ्या जास्वंदीच्या मुळ्या, कमळकंद, पांढऱ्या सांवरीचा कंद अथवा साल यांची सहा मासे वस्त्रगाळ पूड, निल्य सकाळ सायंकाळ गाईच्या दुधांत खडीसाखर घालून खांतून ध्यावी; द्याणजे प्रदर व धातुविकार यांचा नाश होतो. (२६) बोळक्यांत ४ भाग गोपीचंदन व १ भाग तुरटी घालून भस्म करावे. तें १ गुंजग्रमाणे तांदळांच्या धुणांत मध्य अ० साखर घालून यावें. पद्ध्य—जुने तांदुळ, जव, मूळ, मसुरा, चणे, तुरी, दध, तूप, तांदुलजा, पडवळ, दुध्या भोंपणा, थंड पाणी. अपद्ध्य—व्यायाम, मार्ग

चालणे, ऊन, मैशून, कुळित्य, गूळ, वांगीं, तळी, उडीद, दही, क्षार पदार्थ, तांबूल-शिवीधान्य, आंबट पदार्थ, मीठ.

सोमरोगकारण.—खियांना मैथुनाचा अतिप्रसंग, शोक, भ्रम, अतिसार, किंवा विषदोष यांणीं संपूर्ण शरीरांतील उदके क्षोभ पावून तिच्या मूत्रमार्गाप्रत येऊन मूत्र-द्वाराने स्ववतात. हा शेतप्रदरासारखाच एक रोग आहे. लक्षण व निश्चये—त्या काळीं त्यांच्या वेगाचें धारण न होतां केवळांही सुख होत नाहीं, व तिचे मस्तक शिथिल होतें. तोंड व तालु शुष्क होतात, व मूर्छा, बडबड आणि आंगाच्या चर्माला अतिरुक्षता येते, व तिला भोजन, प्राशनीय पदार्थ, यांणीं तृप्ती होत नाहीं. उदके शरीराचें धारण करितात, द्याणून या उदकाला ही सोमसंज्ञा दिली आहे; त्या सोमाचा क्षय होतो, याकरितां त्या व्याधीला सोमरोग असें द्याणतात. **मूत्रातिसार.**—त्या उदकरूप सोमाचा क्षय होतो याकरितां देहाला निचेष्टता येते. तो सोमरोग ज्या काळीं वेदनायुक्त स्ववतो आणि सोमलक्षणे होऊन कार दिवस जातात, आणि तो कांजीसारखे वारंवार मूत्र स्ववतो, त्या काळीं त्याला मूत्रातिसार असें^१ द्याणतात. हा बलनाश करितो. **सोमलक्षण.**—फार स्वच्छ, थंड, गंध व वेदना यांणीं राहित, पांढरा असा अतिस्वाव होतो आणि ती खी अति दुवळ होते. **उपचार**—(१) काळीं मुसळी, खारका, ज्येष्ठमध, आणि भुईकोहळा यांचे चूर्ण, मध्य व साखर यांशी यावें. (२) टाकळीच्या मुळ्या तांदुलांच्या धुणाशीं वाटून प्रातःकाळीं प्राशन कराव्या. (३) पिकलेले केळे व आंबल्यांचा रस एकत्र करून खांत साखर घालून यावें. **रजोदोषावर**—कांहीं खियांस अशी खोड असते कीं, प्रतिमहिन्यांतून दोन वेळा रजस्वला होतात, व रजस्वला झाल्यावर आठ आठ दिवसपर्यंत नित्य खाव होत असतो; त्यामुळे क्षीणता, गळानी, हातापायांचा दाह हे विकार होतात. **यावर**—(१) कांडवेल फुंपाच्यांत भाजून दोन तोळेपर्यंत रस काढून खांत तितकेच तूप, गोपीचंदनाची पूड १ तोळा व खडीसाखरेची १ तोळा घालून तो प्यावा. (२) शंखजिरे व पाषाणभेद यांचे चूर्ण दुधांत यावें. **दुद्रार्तवाचे लक्षण**—जें आतर्वे (विटाळ) बुळबुलीत नसतें, ज्यांत दाह, शूल इत्यादि नसतात, जें महिन्याने नियमेकून पांच दिवसपर्यंत असतें, जें फार नसून, अल्पही नसतें, मध्यम स्ववतें, तें शुद्ध असें समजावें. आणि जें सशाच्या रक्तासारखे किंवा आळ्यासारखे लाल असतें व ज्यांत वस्त्रभिजवून धुतल्यास डाग राहात नाहीं, तें आतर्वे शुद्ध समजावें.

योनिरोग. योनिशूलावर—(१) राक्षा, आस्कंद, अदुळसा, हे घालून दूव

सिद्ध करावें व ते ध्यावें। (२) गुळवेल, त्रिफला व दंतीमूळ यांच्या काढ्यानें योनि शेकावी। (३) तगर, रिंगणी, कोष्ठ, सैंधव, देवदार यांच्या काढ्यांत तैल सिद्ध कहून त्यांत कापूस भिजवून योनींत धारण करावा। (४) कापूस घेऊन तुपांत बुडवून त्यावर चंदनोदक शिपडून योनींत धारण करावा। (५) जुन्या विटेच्या तुकज्याने अ० मिठाच्या पोटलीने शेक यावा। (६) सुंठ, मिरी, पिंपळी, यांचे मधांत चाटण यावें। (७) वेलाचा पाला अथवा काचरी, कलौंजी जिरें, अडुल्सा, सुंठ, मिरी पिंपळी, पिंपळमूळ, सुंठ, हीं औषधें वाटून उच्छोदकांत कालवून गाळून यावा। (८) सुंठी ची पूळ एरंडेलांत कालवून अ० सुंठ, एरंडमूळ पाण्यांत उगाळून लेप करावा। (९) शेंदेलोण, अफू, रक्तचावोळ, आंवेहळद, हीं औषधें कुटून पाण्यांत वाटून गोळी करून ती योनींत धरावी। (१०) कडूइंद्रावणीचे मूळ मेंढीच्या तुपांत किंवा दुधांत उगाळून आंत लेप यावा। (११) काळया धोतीचार्ची दोन तीन पांने वारीक वाटून सैंधव व तूप घालून पोटली करून योनींत धरावी, ह्याणजे सर्व प्रकारचे शूळ राहतात। (१२) विडलोण, बांवच्या, अडुल्साचे मूळ, पिंपळी, वेखंड, मिरी, पिंपळमूळ, सुंठ यांचा कल्क करून कोमट पाण्याशी यावा। (१३) कल्लावी, अघाडा, कंवडळीचे मूळ, योनीमध्यें धारण करावें ह्याणजे योनिशूल व पुष्पवरोध यांचा नाश होतो। योनिरोगावर—(१) वड, पिंपळ, उंवर, पारोसा पिंपळ, पिंपरी, वेतस, मोह, अंबाडा, बोर, नांदरुख, कळंब, अर्जुन यांची साल, ज्येष्ठमध, चारोळया, तांबडा व पांढरा लोग, सालई, टेंटू, लहान जांभूळ, थोर जांभूळ, आंबा, बार्लहेरडे, असाणा, यांतून जीं मिळतिल तीं मिळवून त्यांचा काढा करून यावा; ह्याणजे योनिरोग, ब्रण, अस्थिभंग, दाह, मेदोरोग, ग्रमेह, विषदोष हे दूर होतात। (२) शिवण, त्रिफला, द्राक्ष, कासाविदा, आंवेहळद, हळद, गुळवेल, कोराटीचे मूळ, शतावरी, पुनर्नवा, फालसें हीं औषधें त्रोळा तोळा घेऊन, सर्वांच्या सोळापट पाणी घालावें। अष्टमांश उरवून त्यांत शेरभर तूप घालून घृत सिद्ध करावें। ते नित्य भाक्षिले असतां योनीसंवधीं सर्व रोग दूर होतात, आणि गर्भ राहतो। (३) पिंपळी, मिरी, उडीद, शतावरी, कोष्ठ, सैंधव, यांचा योग करून बोटाएवढी वात करून योनींत धारण करावी। (४) गुळवेल, त्रिफला, दंतीमूळ, यांचे काढ्यांत पिंपळी, मिरी, उडीद, शतावरी, कोष्ठ, सैंधव हीं वाटून त्याची वात आंगम्याजवळचे बोटा० प्रमाणे करून योनींत धरावी, ह्याणजे ती योनींतले दर्द काढून योनि स्वरच्छ करील। (५) जांदुरखी, पीत लोग्र हीं कुटून चिंचेबरोवर पक करून लेप करावा। (६) पच्चपापडी कुटून कणकींत तकळाताएवढी पोळी करून त्या गोळयावर बांबावी। (७) कडूनिकाच्या गिथा तेलांत तळून त्यातच खलाड्या, आणि त्यात त्योडी भोरचूतावी

ह्याणजे योनीचा दाह शांत होईल नष्टार्तव—कधीं कधीं शारीररोगानै अगाशी ताहून प्रथावस्थेंतही ज्ञीचा विटाळ बंद पडतो, त्यासुक्ळे तिला भतिशय क्षीणता प्राप्त होऊन कधीं कधीं प्राणावरही बेतते, किंत्येक जिया योग्य वयांत आवया तरी त्यांना शारीररोगाने लवकर नकु त्राप्त होत नाहा असेही पदाण्यांत येते। रजोइद्योनोपाय—(१) काळया तिळांच्या काढ्यांत गूळ घालून तो थंड करून द्यावा। (२) तीळ, भोंकर, बडीशोप, यांचा काढा थंड करून गूळ घालून द्यावा। (३) पांडन्या दूळीच्या इसांत ढाळिंवीचे भोठमोठे कले वाटून तो रस शिळे पेंजेतून यावा। (४) कडूभोपळयांच्या विया, दंतीबीज, पिपळी, गूळ, गेळ, दारू करण्याकरितां कु जवून तयार करतात ते किणव, यवक्षार, निवुंगाचा चीक एकत्र करून, त्याणें वात तयार करून ती योनींत धारण करावी, ह्याणजे रजाळा उत्पन्न करिते। (५) कांजी, तीळ, उडीद, दृष्ट्यांत पाणी घातल्याखेरीज केलेले ताक व दहीं यांचे सेवन करावें, आणि मालकांगी जींचे पान वाटून तं मोहन्या, वेखंड आणि असाणा यांचे चूर्ण थंड दुधाशीं तीन दिव्यावें। (६) पिंपळाची व चिंचेची साल पाण्यांत उगाळून यावी। (७) कडूइंद्रावणीचे मूळ योनींत ठेणावें अ० कडूइंद्रावणीचीं फळे लोण्याशी यावी। (८) तिळांचे काढ्यांत सुंठ, मिरे, पिंपळी, हिंग, भारंगमूळ यांचे तीन मासे चूर्ण घालून यावें, ह्याणजे विटाळ येतो व रक्तगुल्मही दूर होतो। (९) भारंगमूळ, सुंठ, मिरी, पिंपळी यांचा काढा गूळ घालून द्यावा। (१०) खिरणीचे वियोतील मगज काढून त्याची पोटली धरावी। (११) गजराचे बीं पाण्यांत वाटून पांचसात दिवऱ द्यावें। योनिकंददिवक्षास निजल्याने, अत्यंत क्रोधाने, श्रव केल्याने, अतिमैथुनाने, योनीस नखदंतानी क्षती झाल्याने, वातादि दोष कुपित होऊन योनीमध्यें पू व रक्त यांच्या रंगासारख्या बोराएवढा वर्तुळ असा मांसाचा गोळा उत्पन्न होतो; त्याला योनि इद्यांतात उपचार—(१) बेळ, आंड्याच्या आंठीचा मगज, हळद, सुर्मी, कायफळ यांचे चूर्ण मधांत कालवून योनींत धारण करावें; आणि त्रिफलाच्या काढ्यांत मध्य घालून त्याचे सेवन करावें। (२) गुळवेल, त्रिफला, दंतीमूळ, यांचे काढ्यांत पिंपळी, मिरी, उडीद, शतावरी, कोष्ठ, सैंधव हीं वाटून त्याची वात आंगम्याजवळचे बोटा० प्रमाणे करून योनींत धरावी, ह्याणजे ती योनींतले दर्द काढून योनि स्वरच्छ करील। (३) जांदुरखी, पीत लोग्र हीं कुटून चिंचेबरोवर पक करून लेप करावा। (४) पच्चपापडी कुटून कणकींत तकळाताएवढी पोळी करून त्या गोळयावर बांबावी। (५) कडूनिकाच्या गिथा तेलांत तळून त्यातच खलाड्या, आणि त्यात त्योडी भोरचूतावी

लाही घालून तें मलम कंदावर लावावें द्याणजे कंद गळून पडतो. हें मुळव्याधीच्चा मोडावरही लावावें.

गर्भिणीरोग. गर्भधारण झालेल्या खीचीं लक्षणे— गर्भधारण झाल्या-गरोवर खीस त्रुप्ति व उल्हास वाटतो. ओटीवर थंड पाणी शिपडावें, जर तिला हीव वा जल्मासारखें झालें तर गर्भधारण झाले द्याणून समजावें. वरचेवर तिच्या अंगास जडत्व येते, सूर्यकिरण पाहिल्यानें त्रास येतो, आळत येतो, तोंडास मळमळ सुटते, कोणत्याही पदार्थावर इच्छा जाते, अन्न पवन होत नाहीं, यांति, हश्य उडू लागते, रलानि व अंगावर शहारे येतात, हीं साधारण लक्षणे गर्भिणीला होतात. **गर्भिणीच्या शरीरावर पांढूरता** येऊ लागते व तिचीं कुचाप्रें काळवर होतात. गर्भिणी खीने आपला आहार सातिक ठेवावा. फार थ्रम करू नयेत व अगदीच वसून राहू, नये. वेतानें काम करावें; द्याणजे प्रसूतसमयीं जास्त इजा होणार नाहीं. गरोदर खीने सहा महिन्यानंतर पुरुषसहवास व प्रवास करू नये, आणि तांबूल भक्षू नये. **गर्भिणीच्या उरांत जळजळते त्यास—**(१) अंवळकाठी व द्राक्षे यांचे चूर्ण खडीसाखरेबरोवर खावें. (२) गाईच्या दुधांत खडीसाखर टाकून ल्यांतून गुळब्रेलीचे सत्र अथवा प्रवाळ घ्यावें. **ज्वरावर—**(१) चंदन, उपरसाळ, लोध, द्राक्षे यांचा काढा साखर घालून गर्भिणीच्या ज्वरावर यावा. (२) दुधी, उपरसाळ, पहाड़मूळ, वाळा, नागरमोथे यांचा काढा थंड करून यावा. (३) मोहावी साल, चंदन, वाळा, उपरसाळ, ज्येष्ठमध, पद्मकाष्ठ, यांचा काढा मध घालून यावा. **पित्तज्वरावर—**द्राक्षे, पद्मकाष्ठ, वाळा, साळवण, चंदन, ज्येष्ठमध, दुधी, उपरसाळ, अंवळकाठी यांचा काढा यावा. **विषमज्वरावर—**सुंठ, शेशीच्या दुधांत वाटून प्यावी. **ज्वराती-सारावर—**मांजिष्ठ, ज्येष्ठमध, लोध, यांचे चूर्ण साखरेच्या पाकांत घालून यावें, द्याणजे गर्भिणीची प्रवाहिका आणि रक्तामातिसार यांचा नाश होतो. **साधारण आति सारावर—**(१) चुन्याची निवळी लहान चमचाभर, दुधांतून यावी (२) आंड्याची कोय भाजून खावयास यावी. (३) बाळवेल, जायफळ, मुरुडशेंग, हीं पाण्यांत उगाळून यावी. (४) धायटीचे फळ, मोचरस, इंदजव हीं सर्व समभाग घेऊन चूर्ण करून तें २ मासे, पाण्यांतून यावें. (५) पिकलेळे उंवर मधाशीं यावें अथवा पिकलेली जांभळे यावी. **संग्रहणीवर—**आंवे व जांभूळ यांच्या सालीच्या काळ्यांत सार्वीच्या लाल्या आणि सातू यांचे चूर्ण घालून चाटावयास यावें. **श्वास-कासावर—**(१) पिठवण, चिकणा, अडुळसा यांचा रस प्राशन करावा द्याणजे शाळ,

कास, रक्षपित्त, कावीळ, सूज, ज्वर यांचा नाश होतो. (२) भारंगमूळ, सुंठ, पिंपळी, यांचे चूर्ण गुळाशीं यावें. **वांतीवर—**(१) धण्यांचा कल्क अ० कोथिंबीरीचा रस तांदुलांच्या धुणांत साखर घालून प्राशनार्थ यावा. (२) बेलफळाचा गीर व लाल्यांचे पाणी एकत्र करून यावें. (३) तरबदार्चीं फुले १ तोळा, गाईचे ८ तोळे दुधांत वाटून ल्यांत खडीसाखर १ तोळा घालून यावा. **चायूवर—**बेलफळ, टाकळा-किंवा पाढ़मूळ आणि सुंठ हें घालून काढा करून तो थंड झाल्यावर यावा. **गर्भी, यांच्या सुजेवर—**(१) चंदन, ज्येष्ठमध, वाळा, नागकेशर, तीळ, मेषश्रृंगी (मेढशीर्गी), मंजिष्ठ, रुईचे मूळ, पुनर्नवा यांचा लेप सुजेचा नाश करितो. त्यांत गर्भिणीच्या सुजेचा विशेषकरून नाश करितो. (२) काळे जिरे (शहाजिरे), पांढरे जिरे, कुटकी, यांचा काढा गर्भिणीच्या सुजेचा नाश करितो. (३) आस्कं शाळे (ढोर-गुंजेचे) ओले मूळ गोमूत्रांत अगर पाण्यांत उगाळून उगाळून लेप यावा. (४) पांढूच्या वसूचे (पुनर्नवा) मूळ उगाळून लेप यावा व याचाच काढा करून प्याव-यांसं यावा. **गर्भिणीच्या जठरावरी प्रदीप्त होण्यास—**अजमोदा, सुंठ, पिंपळी, जिरे हीं समभाग चूर्ण करून, तें गूळ व मधाशीं यावें. **गर्भिणीच्या शूलावर—**(१) कुश, काश (कसई), एरंड, गोखरू, यांचीं मूळे घेऊन ल्यांचा दुधांत काढा करून साखर घालून यावा. (२) गोखरू, ज्येष्ठमध, द्राक्षे, हीं दुधाशीं वाटून त्यांत साखर घालून प्यावें. (३) कचरा, शिंगाडे, पद्मकाष्ठ, निळे कमळ, रानमूळ, ज्येष्ठ-मध, यांचा काढा साखर घालून यावा व दूधभात खावा; द्याणजे गर्भिणीचा शूल व अतिसार यांचा नाश होतो. **गर्भिणीच्या धुपणीवर—**(१) कुंभारणीच्या घराची माती, मोगरीचीं पाने, लाजाळू, धायटीचीं फुले, गेरु रसांजन, राळ यांतून मिळतील ते पदार्थ घेऊन ल्यांचे चूर्ण करून मधाशीं यावें. (२) वाळा, अतिविष, नागरमोथा, मोचरस, इंदजव, यांचा काढा गर्भाचे चलन, प्रदर व शूल, यांवर यावा. **गर्भिणीच्या आनाह (मलबद्ध व सूत्रबद्ध रोग)** वायूवर—वेळंड, लसणघालून दूध तापवावें, त्यांत हिंग व पादेलेण घालून प्राशनार्थ यावें, द्याणजे सुखी होईल. **गर्भिणीचे मूत्र कौडते त्यावर—**(१) साळी, लेस, कुश (दर्म), काश (कसई), व शरतूण या तृणपंचमलाचा कल्क घालून दूध कढवावें; व तें प्राशन करावें द्याणजे मूत्रबंध, तृष्णा दाह, रक्षपित्त यांचा नाश होतो. (२) पक्षसार्चीं फुले वाफून ओटीवर बांधावी. (३) सोरा पाण्यांत वाटून नाभीवर लेप यावा. **गर्भिणी व बाळांतीणी यांच्या रक्तम्बावावर—**(१) वाळा, कमळ, रक्तचंदन, क्षीरवृ-

क्षपंचक (वड, उंवर, पिंपळ, पिंपरी, जांभळ), यांच्या साली, हीं औषधे पाण्यात कुट्टन तूप घालून त्यांत तुरटी भिजवून योर्नीत ठेवावी व आंटावरही ठेवावी. (३) शतधौतघृत अंगस चोळावे. (४) खडीसाखर, मध, नील कमळ, रक्तकमळ, नागकेशर यांचा काढा करून त्यांत तूप व मध घालून यावे. (५) शिंगाडे कचरा यांची लापशी, दुधांत करून यावी (६) गहुला, कमळकंद, कोवळी उंबरे हीं दुधांत शिजवून तें दूध प्यावे. (७) तांदुकज्याच्या मुळया तांदुलांच्या धुणांत वाटून याव्या. (८) साखर, तीळ, जव, अ० पद्मकाष्ठ, यांचे एक तोला चूर्ण मधांत यावे. (९) धंगे, नागरमोये, काळा वाळा, पांढरा वाळा, लाजाळू, गुळवेल, वावडिंग, पित्तपापडा, धमामा यांचा काढा करून तो थंड झाल्यावर यावा, द्याणजे रक्तश्राव व अतिसार हे दूर होतात. (१०) पारव्याची विषा, नागवेलीच्या रसांतून अ० धुणांतून यावी. (११) नील कमळ, रक्तकमळ, कलहार, कुमुर, शेत कमळ, मोहाचे फुळे या उत्पलादि गणाचा दुधांत काढा करून यावा; द्याणजे रक्तश्राव, दाह, तृष्णा, हृषीग, रक्तपित, मूर्छा, वांति व असचि यांचा नाश होतो. गर्भिणी स्त्री रजस्वला झाल्यास—प्रांचकाठीतील विथा तांदुलांच्या धुणांत वाटून तें धृण पावशेरपर्यं यावे. गर्भिणीच्या स्तनांस क्षत व दाह होतो त्यास—(१) कोरफडीचे सूळ, हळद, मायफळ व तुरटी हीं पाण्यांत उगाळून ऊन करून लेप यावा. (२) तुरटीच्या पाण्याने स्तनांची बोळे धुऱ्यन कात उगाळून लेप यावा द्याणजे दाह त्रासन होतो. गर्भिणीस पुष्टिकर योग.—आस्कंधाच्या मुळांचा काढा करून यावा, गर्भिणी पुष्ट होऊन बालक सदृ जन्मते. गर्भचलन—खीच्या पोटांत गर्भ चलन पावतो, खा योगाने तिला स्वस्थता नसते, कंवर, पाठ, पोटव्या दुखूळ लागतात; पोटांत दुखते व तेंगेकरून तो आजारी पडते; एकादे वेळी गर्भ इतक्य वेगाने चलन पावतो की, त्याच्या योगाने ती स्त्री वेशुद्ध होऊन पडते. गर्भचलनाचा असा हा प्रकार गर्भिणीने शक्तिपेक्षां जास्त काम करणे, किंवा गर्भाशयांत उष्णता प्रवृल होणे, अथवा गर्भिणीस ज्या गोष्टी वर्जय सांगितल्या आहेत त्या करणे, इत्यादि कारणांनी होतो. प्रथम मासांत गर्भाला चलन झालें तर.—द्राक्षे, ज्येष्ठमध, चंदन, रक्तचंदन हे गाईच्या दुधांत वाटून त्यांत तूप घालून तें प्राशन करावे द्याणजे गर्भ स्थिर होतो. (१) निळे कमळ, वाळा, शिंगाडे, कचरा हे घेऊन थंड पाण्यांदी वाटून दुधांत कालवून प्राशनार्थ यावे; द्याणजे गर्भ पडत नाही व शूलाची शांति होते. चतुर्थ मास.—नवव्यास तहान, शूल, दाह आणि ज्वर हे झाले असतां, केळीचा कांदा, निळे कमळ, वाळा, हीं वाटून दुधाशीं प्राशनार्थ यावे. पंचम मास—डालिवीचीं पाने व चंदन वाटून त्यांत दूध दही घालून प्राशनार्थ यावे; व निळे कमळ, कमळाचीं बिसे व बोरीचीं पाने, नागकेशर, पद्मकाष्ठ हे पाण्यांदी वाटून दुधाशीं पिण्याकरितां यावे; द्याणजे गर्भ स्थिर होऊन शूलाची शांति होते. षष्ठम मास.—गेहू, गाईच्या शेणाची राख, पिंपळी व गोपीचंदन यांचा काढा करून थंड झाल्यावर त्यांत दूध, साखर व चंदन घालून यावा. सप्तम मास.—वाळा, गोखरु, नागरमोये, लाजाळूकंद, नागकेशर, पद्मकाष्ठ, यांचा काढा साखर घालून यावा. अष्टम मास—खोले व पिंपळी यांचे चूर्ण मधाशीं यावे. नवम मास.—नवव्यास महिन्यापून सहाय्या महिन्यापर्यंत कठीण होऊन देह तयार होतो, तो पडल्यास त्याला गर्भपात द्याणतात. सातव्यापासून प्रसूति होते. गर्भश्चाव व पात यांचीं कारणे.—भय, अविधात, विषमाशन, उंचावरून खालीं पडणे, अतिशय चढउतर करणे, कोश येणे, अद्यानंद वाटणे, तीक्ष्ण व उष्ण पदाशीचे सेवन, जड ओझे उचलणे, अतिशय त्रम करणे, तीव्र रेत्क इत्यादि कारणांनी झाल अथवा पात होतो. गर्भाला झोकं लागला द्याणजे दाह, पार्श्व (बरगळ्या) व पृष्ठ (पाठ) यांमध्ये शूळ, प्रदर, आजाह आणि मूत्रवंध हे उपद्रव होतात. गर्भपात झाला असतां गर्भकोष्ठशुद्धीकरितां व पीडेचा विसर होण्याकरिता.—(१) रिंगणी, डोरली, सालवण, निठण आणि गोखरु, यांचा काढा करून त्यांत शिजवलेली पेज तूप घातल्याखेरीज यावी. (२) कुळित्थ शिजवून त्यांचे कढण प्यावयास यावे पद्वित्या महिन्यांत गर्भ छिनत असला तर.—ज्येष्ठमध सागाचे वीं, शतावरी, देवदार या औषधि, प्रत्येक तोला घेऊन थंड पाण्यांत वाटून ४ तोळे दुधांत घालून प्राशन कराईया. दुसऱ्या महिन्यांत गर्भ छिनत असला तर.—आपव्याची, साल काळे तिळ, ताम्रवली (चिन्नकटावर भिळते; न मिळाल्यास, मंजिष्ठ द्यावे.) शताव-

वाटून दुधाशीं प्यावे. शूळ अमेल तर तगर, कमळ, वेलकळ, कापूर हे शेळीच्या दुधांत वाटून दुधांत कालवून प्यावे. तृतीय मास—नागकेशर, वाटून दुधांत कालवून साखर घालून प्राशनार्थ यावे; व गूळ असला तर पद्मकाष्ठ, चंदन, वाळा, कमळाचे नाळ हे थंड पाण्यांत वाटून दुधांत कालवून प्राशनार्थ यावे, द्याणजे गर्भ पडत नाही व शूलाची शांति होते. चतुर्थ मास.—चवथ्या महिन्यांत चलन झाल्यास तहान, शूल, दाह आणि ज्वर हे झाले असतां, केळीचा कांदा, निळे कमळ, वाळा, हीं वाटून दुधाशीं प्राशनार्थ यावे. पंचम मास—डालिवीचीं पाने व चंदन वाटून त्यांत दूध दही घालून प्राशनार्थ यावे; व निळे कमळ, कमळाचीं बिसे व बोरीचीं पाने, नागकेशर, पद्मकाष्ठ हे पाण्यांदी वाटून दुधाशीं पिण्याकरितां यावे; द्याणजे गर्भ स्थिर होऊन शूलाची शांति होते. षष्ठम मास.—गेहू, गाईच्या शेणाची राख, पिंपळी व गोपीचंदन यांचा काढा करून थंड झाल्यावर त्यांत दूध, साखर व चंदन घालून यावा. सप्तम मास.—वाळा, गोखरु, नागरमोये, लाजाळूकंद, नागकेशर, पद्मकाष्ठ, यांचा काढा साखर घालून यावा. अष्टम मास—खोले व पिंपळी यांचे चूर्ण मधाशीं यावे. नवम मास.—नवव्यास महिन्यापून सहाय्या महिन्यापर्यंत कठीण होऊन देह तयार होतो, तो पडल्यास त्याला गर्भपात द्याणतात. सातव्यापासून प्रसूति होते. गर्भश्चाव व गर्भपात.—चतुर्थ मासापर्यंत गर्भ पातल असतो द्यूगून खालून लागतो, खाला द्याव द्याणतात; त्यानेतर पांचव्यास महिन्यापासून सहाय्या महिन्यापर्यंत कठीण होऊन देह तयार होतो, तो पडल्यास त्याला गर्भपात द्याणतात. सातव्यापासून प्रसूति होते. गर्भश्चाव व गर्भपात.—त्यानेतर पांचव्यास महिन्यापासून सहाय्या महिन्यापर्यंत कठीण होऊन देह तयार होतो, तो पडल्यास त्याला गर्भपात द्याणतात. सातव्यापासून प्रसूति होते. गर्भश्चाव व पात यांचीं कारणे.—भय, अविधात, विषमाशन, उंचावरून खालीं पडणे, अतिशय चढउतर करणे, कोश येणे, अद्यानंद वाटणे, तीक्ष्ण व उष्ण पदाशीचे सेवन, जड ओझे उचलणे, अतिशय त्रम करणे, तीव्र रेत्क इत्यादि कारणांनी झाल अथवा पात होतो. गर्भाला झोकं लागला द्याणजे दाह, पार्श्व (बरगळ्या) व पृष्ठ (पाठ) यांमध्ये शूळ, प्रदर, आजाह आणि मूत्रवंध हे उपद्रव होतात. गर्भपात झाला असतां गर्भकोष्ठशुद्धीकरितां व पीडेचा विसर होण्याकरिता.—(१) रिंगणी, डोरली, सालवण, निठण आणि गोखरु, यांचा काढा करून त्यांत शिजवलेली पेज तूप घातल्याखेरीज यावी. (२) कुळित्थ शिजवून त्यांचे कढण प्यावयास यावे पद्वित्या महिन्यांत गर्भ छिनत असला तर.—ज्येष्ठमध सागाचे वीं, शतावरी, देवदार या औषधि, प्रत्येक तोला घेऊन थंड पाण्यांत वाटून ४ तोळे दुधांत घालून प्राशन कराईया. दुसऱ्या महिन्यांत गर्भ छिनत असला तर.—आपव्याची, साल काळे तिळ, ताम्रवली (चिन्नकटावर भिळते; न मिळाल्यास, मंजिष्ठ द्यावे.) शताव-

री, यांचे वरीलशमाणे सेवन करावें. तिसन्या महिन्यांत गर्भ ख्रवत असला तर -- गुळवेल, शतावरी, गहुला, उपरसाळ यांचे वरीलप्रमाणे अ० चूर्ण करून सेवन करावें. चवथ्या महिन्यांत गर्भ ख्रवत असला तर. .. धमासा, उपरसाळ, रास्ना, पद्यनाल (कमळाचा देठ,), ज्येष्ठमध, यांचे वरीलप्रमाणे सेवन करावें. पांचव्या महिन्यांत गर्भपात होत असला तर. -- रिंगणी, डोरली, शिवण, क्षीरवृक्षाच्या साळी (वड, उंगर, पिंपळ, पिंपरी, जांभूळ,), काकडशिंगी, दालचिनी यांचा काढा अथवा चूर्ण घृतयुक्त करून यावें व वर दूध प्यावें. सहावा महिना. -- पिठवण, चिकणा, शेवगा, गोखरू, शिवण यांचा काढा अथवा चूर्ण दुधाशी द्यावें. सातवा महिना. -- शिंगडे, कमळतंतु किंवा भिशि, द्राक्षे, कचरा, ज्येष्ठमध, यांचे चूर्णाची, दूध व खडीसाखर घालून लापशी करून यावी. आठवा महिना. -- कैवठमूळ, वेलफळ, डोरलीमूळ, कडू-पडवळ उसांचे मुळ, रिंगणी, यांचा काढा करून त्यांत दूध घालून पुनः उकळून तें दूध प्यावें. नवेंवा महिना. .. ज्येष्ठमध. धमासा, शतावरी, उपरसाळ, यांचा काढा दूध घालून दुग्धावशेष उरवून प्यावा. दहावा महिना. -- सुंठ व शतावरी यांचा दुग्धावशेष काढा करून यावा; अथवा सुंठ, ज्येष्ठमध, देवदार यांचा वरीलप्रमाणेच काढा करून यावा. अकरावा महिना. -- खिरणीची साल, निळे कमळ, लाजाळूळ, कांदा, अंवळकाठी हीं दुधाशी वाटून प्यावी; द्याणजे अकराव्या महिन्यांत शूलाची शोषित होते. बारावा महिना. -- पांढरी भुय कोहली, आस्कंध शतावरी, कमळाचीं विसेहीं वाटून बाराव्या महिन्यांत शूलाच्या शांतिकरितां यावी, द्याणजे गर्भ पुष्ट होतो व तीव्र शूल शांत होतो. गर्भपातावर. -- (१) लाजाळूळ, धायटीचीं फुले, निळे कमळ, ज्येष्ठमध, लोध, यांचा काढा श्रीने पाण्यांत बूसून प्यावा द्याणजे गर्भपाताचे निवारण होते. (२) कुंभाराच्या हाताची निरपणमाती, शेळीच्या दुधांत कालवून मध घालून यावी; किंवा पांढर्या गोकर्णाचे मूळ दुधांत वाटून प्यावें. (३) सासर, दस्तीचीं विसेहीं असु लौळ, देवदार घेऊन वाटून मधाशी भक्षणार्थ यावे. (४) अति-बळेचे (वाघाटीचे) मूळ कुमारीने कांतलेल्या सूत्राचे सम भाग घेऊन, त्यांत गांठ-घूळ उपरेक वाघवी. (५) कर्तूरी १, जायपत्री ३, जायफळ २, पारोळा पिंपळाचे वीज ६ गुंजा घेऊन गोळी करून दरमहिन्यास १ देत जावी. याप्रमाणे सात महिने करावें. गर्भज रोग -- चांगेवर वैद्यकप्रथांत गर्भज रोग ८ प्रकारचे सांगितले आहेत.

१. नक्का पासून बारापर्यंत महिने उत्तम प्रसूतीचे आहेत. परंतु प्रसूति न झाल्या-स, वात व शूलापासून गर्भ गर्भिणीचे रक्षण होण्याकरिता उपचार सांगितले आहेत

त्यांचीं नांवें:—उपविष्टक: नागोदर, मक्कल, मूढगर्भ, विष्टभं, गूढगर्भं, जरायुदेष, आणि गर्भपात (पडणे) उपविष्टक—गर्भिणी श्रीने अलंत विदाही पदार्थांचे भक्षण केले असतां रक्तश्राव फार होतो, त्यांमुळे तो गर्भ पुढे वाढत नाहीं सा होतो, त्याला हालचाल मात्र असते, अशा गर्भास उपविष्टक द्याणतात. हा एक सलाचा भेद आहे. नागोदर—संयोगकाळीं वायूचे योगेकरून गर्भांचा आकार सर्पीसारखा होतो त्यास नागोदर द्याणतात.

मळहूळ-या रोगाचा प्रकार वायगोळ्यासारखा आहे. मूढगर्भ (आडवें घेणे)—कूठिगति असा वायु गर्भाला आडवें करितो, आणि योनि, पोट यांत शूल उत्पन्न करितो व मृत्रावरोध करितो, विष्टभं (सल)—गर्भिणीने अकाळीं भोजन केले असतां अथवा रक्षादि पदार्थ खाले असतां, वायु कुपित होऊन गर्भ शुष्क करितो, तेणेकरून त्यांचे चलनवलन व वृद्धि बंद पहुंच लागतात, आणि काळेकरून त्याला वायूची पोडा होऊन त्याचा सल होतो. मूढगर्भ०—गर्भ जिरणे. असाध्य मूढगर्भ आणि असाध्य गर्भिणीचे लक्षण— ज्या गर्भिणीच्या मानेचा कांटा मोडल्यामुळे मान सांवरत नाहीं व अंग गार पडतें व लाज राहत नाहीं व जिच्या कुर्शवार हिरव्या, निळ्या अशा शिरा दिसतात, ती गर्भिणी व गर्भ एकमेकांस मारितात असें जाणवे पोटांत गर्भ मेल्याचे लक्षण—गर्भांची हालचाल राहते, प्रसववेदना (वेणा) बंद होतात, अंग हिरवें, निळे होते आणि श्वासोच्छ्वासाला दुर्गंध येतो; व आंत पोर मरून फुगल्यामुळे पोट फुगते. आईच्या मानस व आगंतुक अशा दुःखकारणांनी किंवा व्याधीने कुशीत गर्भ मरतो. गर्भिणीचे दुसरे असाध्य लक्षण— वायूच्या योगानें योनीचा संकोच होणे, कुशीत गर्भ अडकून रहाणे, मक्कलशूळ, आक्षेपक, कास श्वासादि उपद्रव आणि मूढगर्भ हे ज्ञाले द्याणजे नी गर्भिणी जगत नाहीं. योनिसंबंधी—वाताचा कृच्छे आणि पाने, मैथुन, जागरण यांचे अतिसेवन करणाऱ्या गर्भिणीच्या योनीमार्गामध्ये वायु कोपतौ आणि योगद्वाराला बंद करितो गर्भ बंद झाल्यावर योनिगत वायु गर्भाशयाचे द्वार रोधितो व गर्भाशयाला पीडा देतो. त्यानें गर्भांचे तोंड, नाक बंद होऊन श्वासोच्छ्वास बंद होऊन गर्भ नाश पावतो, किंवा श्वासोच्छ्वास बंद करून गर्भिणीचाही नाश करितो; हा यमासारिसा मारणारा, यावर चिकित्सेचा आरंभ करू नये. सुखप्रसव द्याण्यास उपचार— (१) सर्पीची कांत किंवा तगर अथवा डोकीचे केश, यांची योनीला भुरी यावी. (२) कवळीचीं मूळ सुतात बाष्ठून तें हातापायांत वाधावें. (३) सूर्यफूलवळी, रुद्ध किंवा कर-

वृद्धावन यांच्या मुळाचें धारण करावें. (४) पिंपळी वा वैखंड पाण्याशी वाटून त्यांत एरंडेल घालून त्याचा बैंबीवर लेप द्यावा; द्याणजे अगेक प्रमादांनी कार पीडा पावलेल्या छीचा सुखानें प्रसव होतो. (५) महालुंगाचे मूळ व ज्येष्ठमध्यांचे चूर्ण तुपांत घालून प्यावें अ० मदालुगीचे मूळ कमरेस वांधावें. (६) उसाचें उत्तरेकडचे मूळ घेऊन, आपल्याहृतके लांब सूत खास गुंडालून कमरेस वांधावें. (७) ताडाचें उत्तर दिशेकडचे मूळ घेऊन तें स्वप्रमाणतंतुनें कंबरेस वांधावें. (८) पांढरा अघाडा किंवा कडूनिंब श्रथवा काकजंघा (कांग) यांचे मूळ कंबरेस वांधावें. (९) उटकटाराचे मूळ केशास वांधावें, वाळत होतांच सोडून टाकावें. (१०) केळीच्या कांद्याची फांक नाभीचे खाळी वांधावी. (११) गाईचे निरसे दूध पक्का पावशेर घेऊन त्यांत गाईचे देण एक तोळ्यापूसून दोन तोळेपर्यंत कालवावें व खांगाळ करून द्यावें, द्याणजे त्वरित सुटका होते. सल वाढावयास—(१) धण, नागरमोये, बाळा, लाजाळू, गुळवेल, वावडिंग, पित्तपाडा, धमासा यांचा काढा द्यावा. (२) वाढता देवदार (बरंधारा) व पांढर्या जासंदीचीं फुळेहीं गाईचे दुधांत वाटून त्यांत खडीसाखर घालून तें सकाळी द्यावें. (३) आंवळकाहीचे धीं, आंबेहवद, कंवटाचा पाला हीं गाईचे दुधांत वाटून सात दिवस द्यावी. (४) पिंगले व कचरा यांची लापशी दधांत करून द्यावी. (५) गहुला, कमळकंद व कोवळी उंवराचीं फळे हीं दुधांत शिजवून तें दुध द्यावे. मुठगर्भावर (१) फालताच्या मुळाचा अथवा सालवणीच्या मुळाचा लेप नाभि, वस्ति व भययाना करावा, द्याणजे गर्भ नीठ होतो. (२) मोरवेल, वेखड, आस्कंध, मंजिष्ठ, नीली, बोरीचे मूळ वांचा चतुर्थीश काढा कहने त्यांत गुळ १ तोळा घालून तो पाजावा. मृतगर्भ वाहेर पडावयास—(१) दीडपाव पाण्यांत गाईचे ५ तोळे देण कालबून गोळून तें पाजावें. (२) मोहऱ्या, हिंग यांचे ३ मासे चूर्ण कांजीत घालून द्यावें गर्भपातकारक औषधे—गजराचे धीं, कललावी, निंगुडी व चित्रकाचे मूळ, देवडांगरचीं फळ, कडवंचीचा कंद, हिंग व पळसपापडीची राख हीं गर्भपात ० आहेत. (३) गजराचे धीं, काढे तीळ व कालोंजी हीं गुळांतून खावी द्याणजे गर्भ पतन पाजतो ग्रस्त खीची वार पडत नसल्यास—(१) वार पडली नाही तर शूल, पोटफुणी व अभिमांदू हे उपइव होतात. वार पडप्यास बैटाला केश गुंडालून त्यानें तिचा कंठ घासावा आणि सापाची मेंग, कडू भोपळा, नागरमोदा आणि गिरस, यांचे चूर्ण मोहरीच्या तेलांत भिजवून त्याची योनीला धुरी द्यावो. (२) कळलवीच्या कंदाचा कल्क करून त्यानें हात व पायाचे तळवे

यांना लेप करावा द्याणजे वार पडते. योनि क्षतरहित होण्यास—कडू भोपळ्यां-चीं अ० पांढर्या भोपळ्यांचीं पाने व लोट्र हे समभाग घेऊन बारीक वाटावे व त्यांचा लेप योनीत करावा. योनि वट्ट व संकुचित होण्यास—(१) पळसपापडी आणि उंवराचीं फळे वाटून तिलाच्या तेलांत कालवून त्यानें योनीला लेप करावा द्याणजे चांगली घट होते. (२) मायफळाचे चूर्ण व तुरटीची लाही एकत्र करून बारीक वस्त्रांत पोटली वांधून आंत धरावी. (३) मायफळ व कापूर मधांत खळून आंतून लेप द्यावा. (४) तालिमखान्याचे कव्यांत त्याचें चूर्ण घालून आंतून लेप द्यावा. निलोंमकरण.—(१) हरताळ १, राळ २, चुना ४ भाग त्यांत पाणी घालून किंचित गरम करून लेप करावा. (२) हरताळ १, शंखचूर्ण ५, पळसाचे भस्म १ भाग हीं एकत्र करून चोळावी. (३) गुलबाशीचा कांदा पाण्यांत उगाळून त्याचा लेप द्यावा द्याणजे केश गळतात. मक्कलूशूल.—बालक पृथ्वीवर पडत्यावर योनीला रगडून तींत वायु प्रवेश न करील असें तिचे संरक्षण करावें; कां तर, योनिगत वायु कोपून ख्वलेल्या रक्ताला रोधितो आणि सूतिकेच्या हृदय, मस्तक व बस्ति यांमध्ये शूल उत्पन्न करितो; त्याला मक्कगूल द्याणतात. मक्कलूशूलावर.—(१) जवखाराचे चूर्ण करून तें कोमट पाण्याशी अथवा तुपाशी प्राशन करावें. (२) पिंपलूचादिगण—पिंपळी, पिंपळीमूळ, मिरीं, गजपिंपळी, सुंठ, चित्रक, चवक, रेणुकवीज, दालचिनी, अजमोदा, शिरस, हिंग, भारंगमूळ, पहाडमूळ, इंद्रजव, जिरे, बकाणार्निव मोरवेल, आतिविष, कुटकी, वावडिंग, हा पिंपलूचादि गण, कफ, वायु, गुरम, शूल, ज्वर, यांचा नाश करितो. हा दीपन पाचन असा आहे. याचा काढा करून त्यांत मीठ घालून प्राशन केला असतां, मक्कलूशूल, गुरम व कफवात यांचा नाश होतो. (३) सुंठ, मिरीं, पिंपळी, दालचिनी, तमालपत्र, एलची, नागकेशर, धणे, यांचे चूर्ण जुन्या गुळाशीं खावें. (४) हिंग भाजून तुपांत कालवून द्यावा. बाळांतीणीचे पथ्य.—प्रसूतस्त्रीनें युक्त असा आहार व विहार करावा, आणि द्यायाम, मैथुन, कोळ व थंड पदार्थ वजर्ये करावें. प्रसूत स्त्रीच्या अपथ्यकारक आहारांनी कष्टसाध्य किंवा असाध्य व्याधि होतो, यास्तव पथ्य अवश्य करावें. गर्भधारणोपाय.—गर्भधारणाचे उपचार करण्यापूर्वी शरीरांतील इतर व्याधि काढू टाकावयाचा उपचार करावा. शिवलिंगाचे फळ चौथे दिवशीं भक्षण करावें. नागकेशराचे चूर्ण तुपांत द्यावें. गर्भधारणास उपचार.—(१) एरंज्या आणि महालुंगाच्या विया वाटून तुपाशी प्राशनार्थ द्यावा. (२) लक्ष्मणासूळ (पांढर्या रिंगणीचे मूळ) गळ्यांत वांधावें आणि तें तुपां

शीं अगर दुधाशीं उगाळून नाकानें प्यावें; ह्याणजे अत्यंत वीर्यवान् पुत्र उत्पन्न होतो. अथवा लक्षणेची मुळी पुण्य नक्षत्रावर काढून, तीं दुधाशीं कुमारीच्या हातानें वाटून क्रतुस्त्रात स्त्रीला प्राशनार्थ यावी. (३) तिळांचें तेल, दूध, काकवी, दहीं, तूप हे पदार्थ एकत्र करून हातानें घुसळून त्यांत पिंपळीचें चूर्ण घालून प्राशनार्थ यावें. (४) एका महाळुगाच्या संपूर्ण विया, दुधाशीं वाटून क्रतुमतीला प्राशनार्थ याव्या; ह्याणजे पुत्रप्राप्ति होते. (५) आस्कंधाचा काढा घालून दूध आटवावें आणि खाणात तूप घालून तें क्रतुस्त्रात स्त्रीला प्राशनार्थ यावें. (६) कोरांच्याचें मूळ, धायटीचीं फुले, वडाचे पारवे आणि निळे कमळ हीं वाटून दुधाशीं प्राशनार्थ यावा. (७) पारोसा पिंपळ, जिरे, यांचें चूर्ण घेऊन पय्य करावें; ह्याणजे पुत्रोत्पत्ति खचीत होते. (८) कुहिलीची मुळी आणि कवठाचा गीर हे पदार्थ दुधाशीं प्यावे अथवा उभय लिंगाचे बीज दुधाशीं यावें ह्याणजे स्त्रीला पुत्र होतो. कन्या होत नाही. (९) पलसाच्या वियांची राख करून ती पाण्यांतून प्यावयास यावी. (१०) ओंवा, रिंगणी, पिपळी व नागकेश यांचें चूर्ण गाईचे तुपांत यावें. (११) केळे १, कापूर तोळा १ व वंश लोचन तोळा १ हीं औषधे केळोच्या पानांत गुंडाळून आदले दिवशीं संध्याकाळीं तुळशीचे झाडाखालीं पुरुन ठेवावी. दुसरे दिवशीं संध्याकाळीं काढून, खलून खाच्या तीन गोळ्या कराव्या. चौथे दिवसापासून तीन दिवस एकेक भक्षावी आणि संभोग करावा; ह्याणजे गर्भ राहील. गर्भधारणेस औषधोपचार करणारास अगत्याची सुचना.—कोणी कोणतेही औषध सांगतांच, खाचा कोण्या सूक्ष्म मनुष्याच्या कडून शोध काढल्याशिवाय तें कधीही घेऊ नये. कारण, कोणी एखादा दुष्ट हेतुने किंवा अज्ञानानें अथवा प्रकृतीचे मान ध्यानांत न आणतां भलतेंच औषध सांगतो, व त्यामुळे एखादवेळ जन्माचें नुकसान होतें. याकरितां तीक्ष्ण, भेदक, उष्ण किंवा पौष्टिक असूनही—शरीरप्रकृति वातादिदोषांनों विशेष दोषी झाली असेल तर-तसेही औषध, अशीं औषधें घेऊ नयेत, पुढील औषधें तर गर्भनिवारक आहेत असा शोध आहे. (१) पिपळी, वावडिंग आणि ठांकगखार, यांचे समभाग चूर्ण दुधाशीं क्रतु. काळीं जी स्त्री प्राशन करील तिला कधीही गर्भधारण होणार नाही. (२) जास्वंदीचे फूल कांजीसी वाटून जी रजस्वला प्राशन करून वर चार तोळे जुना गूळ भक्षण करील तिला गर्भधारण होणार नाही. (३) जी स्त्री सैधवाचा तुकडा तेलांत बुडवून भोनीत धारण करून नंतर पुरुषाशीं रमेल तर तिला कधीही गर्भधारण होणार नाही— (४) तांदुळजाच्या मुळ्या तांदुळाच्या धुणाशीं क्रतुस्त्रात स्त्री तीन दिवस प्राशन क-

रील तर ती वांझ होईल, इत्यादि-तेवहां अशा औपधावहूल योग्य खवरदारी ठेवून
औषध ध्यावें. सूतिकारोग (वाळंतरोग) लक्षण व कारण.--अंग मोडून येणे
ज्वर, कांपरे, तृष्णा, अंगाला जडत्व, सूज, शूल, आणि ढाळ, हीं लक्षणे ज्ञालीं असतां
सूतिकारोग ज्ञाला आहे द्याणून समजावें. वाळंतिणीला भलत्या उपचारानें, किंवा दोष
जनक अन्नपान सेवन केल्यानें अथवा विषप्राशन, अजीणि, भोजनादिकेकरून जे रोग
होतात ते मोठे भयंकर होतात; ते येणे प्रमाणे:-ज्वर, ढाळ, सूज, शूल, पोट कुण्ठे
आणि अशक्तता; व कफवातजन्यरोगापासून उत्पन्न होणारे तंद्रा, अन्द्रेष आणि
तोंडाला पाणी सुटणे, इत्यादि विकार, अशक्तता व अनिमांय असल्यामुळे कष्टसाध्य
होतात. त्या सर्व ज्वरादि रोगांना सूतिकारोग द्याणतात. आंपैकीं एखादा रोग प्रधान
होऊन बाकीचे उपद्रवरूपानें असतात. सूतिकरोगाची हयगय केल्यास तो अकरा महिन्यांत रोग्याला मासितो. सूतिकारोगावर.—(१) वातनाशक अशी किया करावी;
मेंड वांधावे. (२) दशमूळांचा काढा तूप धालून घावा. (३) अमृतादि-
काढा.—गुळवेल, सुंठ, कोरांटा, चांदवेल, उत्कटारी, पंचमूळे, नागरमोथा यांचा
करून तो थंड ज्ञाल्यावर मध धालून घावा. (४) देवदार्वादिकाढा.—देवदार,
वेखंड, कोष, पिंपळी, सुंठ, कायफळ, नागरमोथे, किराईत, कुटकी, धणे, हिरडा,
गजपिंपळी, रिंगणी, गोखरू, धमासा, डोरली, अतिविष, गुळवेल, वेल, शहाजिरे,
यांचा काढा करून त्यांत सैंधव व हिंग टाकून वाळंतिणीला पाजावा; द्याणजे शूल,
कास, ज्वर, श्वास, मूच्छी, कंप, मस्तकपीडा, बडबड, तृष्णा, दाह, तंद्रा, अतिसार,
ओकारी, दृतक्या उपद्रवांनी युक्त व त्रिदेषात्मक अशा सूतिकरोगांचा नाश करील.
(५) कोरांटा, कुल्तिथ, पुष्करमूळ, देवदार आणि वेत याचा काढा, हिंग व भीठ
घालून घावा; द्याणजे सूतिकेचा शूल व ज्वर यांचा नाश होतो. (६) पंचमूळांचा
काढा करून त्यांत लोखंड तापवून बुडवावें आणि तो प्यावा. (७) अतिविषचूर्ण
मधांत घ्यावें. (८) रुईचे मूळ, धमासा, देवदार, किराईत, रासा, निर्गुडीचा पाला,
वेखंड, टाकीमूळ, शेवग्याची साल, पिंपळी, पिंपळमूळ, जिरे, चवक, सुंठ, अति-
विष, माका, याचा काढा निकाढा घावा; तेणकरून सन्त्रिपात, धनुर्वातादि वातरोग,
दांतखिळी, अंगांतील शैत्य, श्वास, कास. वाळंतरोग हे दूर होतात. (९) वाफा-
रा.—जुनाट निंब पाहून त्याची अंतरसाल काढून आणावी; तिचे बारीक तुकडे करून ते
पाण्याच्या हंड्यांत घालावे. वर झांकण असावें. असे तीन हडे पाणी आधण
येईपर्यंत तापवावें. नंतर ज्वा खियेस वाळंतरोग ज्ञाला आहे तिला एका वाजेवर निज-

वून प्रथम एक हंडा आणून तो मस्तकाखालीं ठेवावा. त्यांतील वाफारा कमी झाल्या. वर दुसरा हंडा आणून तो मस्तकाखालीं ठेवावा. व प्रथमचा हंडा कमरेखालीं ठेवावा. मस्तकाखालच्या हंड्याची वाफ कमी झाल्यावर तो कमरेखालीं ठेवावा; व कमरेखालचा पायांखालीं ठेवून चुलीवरील तिसरा हंडा मस्तकाखालीं ठेवावा. त्याची वाफ कमी झाल्यावर पायाखालीं ठेवावा. या प्रमाणे तीन दिवस वाफारा यावा; झणजे अंगांतील घामाच्या रूपाने सर्व व्याधि निघून जाऊन रोग वरा होतो, (१०) दशमूळे कुटून त्यांत पाणि घालून एक रात्रि भिजत घालावीं, नंतर दुसरे दिवशी नलिकायंत्राने त्यांचा अर्क काढावा. हा अर्क नित्य प्रतिवेळीं दोन तोळेपर्यंत सेवनकरावा. (११) पंचजीरकपाक.—जिरे, शहाजिरे, बडीशोप, वाळंतशोप, ओंवा, अजमोदा, धणे, मेश्या, सुंठ, पिपळी, पिपळमूळ, चित्रक, हपुषा (शेरणी), कोहल्याचे चूर्ण, कोष्ठ, टेंटू, हीं प्रत्येक चार तोळे, गूळ ४०० तोळे, दूध १२८ तोळे, तृप १६ तोळे, यांचा पाक सिद्ध करावा. तो वाळंतरोग, योनिरोग, ज्वर, क्षय, खोकला, दमा, पांडुरोग क्रशता व वातरोग यांचा नाश करितो. (१२) सौभाग्यसुंठी—सुंठ ३२ तोळे, तृप ८०, दूध २५६, खडीसाखर २०० तोळे, शतावरी, जिरे, सुंठ, भिरी, पिपळी, दालचिनी, कांचे ४ तोळे चूर्ण घालून पाक पचन करावा. लेहासाखरा झाला झणजे सिद्ध झाला. यावा. झणजे बल, वर्ण, पुष्टि, यांना देतो, व वलीपलित यांचा नाश करितो; आणि वयस्थापक, हृदय, मंदाभीला वाढविणारा असा असून, आमवात, मक्कल्लशूल व वाळंतरोग यांचा नाश करितो. (१३) महारास्तादि काढा.—रात्रा, एरंडमूळ, गुळ-बेल, वेखंड, पीतकोरांटा, चवक, कवचबीज, नागरमोथा, भारंगमूळ, ओंवा, किरमाणी ओंवा, पहाडमूळ, देवदार, वावडिंग, काकडिंगिंगी, सुंठ, चिकणामूळ, मोरवेल, कुटकी, मंजिष्ठा, काळे व पांढरे अतिविष, कचोरा, हिरडा, वेहडा, आवलकाठी, पिपळी, जवखार, रक्तचंदन, बाहव्याचा मगज, कायफळ, कुडा, पुनर्नवा व दशमूळे, हीं सर्व समभाग घेऊन यांचा काढा करून यावा; झणजे सूतिकारोग, ८० प्रकारचे वायु, श्वास, कास, घास, शैत्य, अतितंद्रा, शूल, गालरोग, सर्वीगांतला ठणका, कंप, श्लीपद, आमवात, नपुंसकत्व, सूज यांचा नाश होतो. (१४) कोरांव्याचा काढा पिपळीचे चूर्ण घालून यावा अथवा कोरांव्याचे मूळ चावून खावे. स्तनरोग कारण वातादिदुष्टदोष, गर्भिणी किंवा प्रसुत स्त्रीच्या-दुर्घाने भरलेले अथवा रिते-अशा स्त-

नाप्रत घेऊन तेथील मांस व रक्त यांला दूषित करून स्तनरोग (खांडूक)-कफ वात, पित्त, सन्त्रिपात व आगंतुक असे पांच प्रकारचे उत्पन्न करितात. त्या पांचांची लक्षणे रक्तविद्रविधि खेरीज करून वाह्यविद्रविधि लक्षणांसारखी होतात; झणजे स्तनांचे ठार्यां सूज उत्पन्न होते; ती, वेदना, दाह, कंडू, इत्यादि लक्षणेकरून युक्त असते, आणि विद्रविधीसारख्या वेदना घेऊन पिकून फुटते; अथवा हलकी सूज असली तर उपचार केला तर पिकल्याशिवाय वसते; असे समजावे. स्तनरोगावर.—स्तनांला सूज वगैरे आली असतां विद्रविधीवरील चिकित्सा करावी. (१) जळवा लावून रक्त काढावे व पेंड वांधावा. (२) कंवडल अथवा कडू इंद्रावणी यांचे मूळ उगाळून लेप करावा. (३) वनकापशीचे मूळ आणि कडू दुध्याभोंपणा गव्हाचे कांजींत वाटून लेप करावा. (४) हळद आणि लोध्र यांच्या कल्काचा लेप करावा. (५) कडू इंद्रावणीचे मूळ, कोरफडीचे मूळ व हळद हीं उगाळून गरम करून लेप यावा. (६) समुद्रशोकाचीं पाने ऊन करून वांधावी. (७) वांज कर्टोलीचे मूळ ऊन पाण्यांत उगाळून लेप यावा. (८) पिंपळाची साल भाजून पाण्यांत घालावी व त्यांत लोखंडाचा तुकडा वारंवार तापवून विश्वावा, आणि तें पाणी गाळून सकाळीं व संध्याकाळीं प्यावयास यावे. (९) एरंडमूळ, महाकुंगाचे मूळ, गोखरू, रिंगणी, मोतीरंगणी अ० डोरली, काकज्या, पाषाणमेद, वेलमूळ या सात औषधांचे मूळांचा काढा करून एरंडेल व हिंग भाजलेला, सैंधव व जबखार यांचे चूर्ण घालून तो प्यावा; झणजे स्तन, खांदे, कंवर, शिश्र, छाती यांचे ठार्यां ज्या वातसंबंधी पीडा होतात त्या दूर होतात. स्तनरोग.—जड व दुष्ट अशा प्रकारच्या अवांनीं दोष दुष्ट होऊन आईचे अथवा उपमातेचे दूध नासते, तेणेकरून वालकाला नानात=हेचे रोग होतात. वातादिकांनीं दूषित दुर्घाचे लक्षण.—जे दूध तुरट व पाण्यावर तरंगणारे असतें तें वातदूषित होय; जे तिखट, आंवट आणि खारट असून ज्यावर पिवळ्या रेषा दिसतात तें पित्तदूषित समजावे; जे दूध घट व बुळवुळित असून पाण्यांत टाकले असतां तस्या बसतें तें कफदुष्ट जाणावे. दोन दोन दोषांचीं लक्षणे ज्यांत दिसतात तें द्वंद्वज जाणावे आणि ज्या मध्ये तीन दोषांचीं लक्षणे तें त्रिदोषदुष्ट जाणावे. शुद्ध दुर्घाचे लक्षण.—जे दूध पाण्यांत घातले असतां लार्शी मिळते व पांढरे आणि मधूर असून वेरंग नसतें तें शुद्ध समजावे. दुर्घशोधक काढा.—पहाडमूळ, मोरवेल, किराईत देवदार, सुंठ, इंद्रजव, उपलसरी, तगर आणि कुटकी यांचा काढा यावा. तो स्तनशोधन करणारा आहे. वरील काढ्यांत तगराचे ऐवजीं गुळवेल घालून तो घेतला

असतां स्तनांत दूध जास्त येते. स्तनांत दूध जास्त येण्यास.—(१) सुय-
कोहन्याचा (विदारीकंद अथवा क्षीरविदारीकंद) रस दुधांत साखर घालून यावा.
(२) शतावरीच्या मुळ्या दुधाशीं वाटून प्याव्या. (३) मंदोष्णुं दुधांत पिपली
शीं वाटून प्यावी. (४) अरण्यकापशी आणि उंस अथवा पित्तपापडा यांचीं मुळे कांजी-
घालून यावी. (५) आस्कंध, भुयकोहन्या, ज्येष्ठीमध्य यांचा काढा करून खांत
गाईचे दूध घालून यावा. (६) गुल्वेलीच्या मुळ्याचा काढा दूध घालून तीन दिवस
द्यावा. (७) दुधांत अहार्विध घालून शिजवून क्षीर करावी. त्यांत थोडे तूप व
खडीसाखरेची पूळ घालून प्रत्यहीं प्रातःकाळीं एकवेळ याप्रमाणे चौदा किंवा २१ दि-
वसपर्यंत यावी. (८) मेथीची अथवा अळूची भाजी खात जावी. (९) निजते
समर्थीं विज्ञांत अर्धं मूठ वाळंतशोपा खात जाव्या व सकाळींही अर्धं मूठ खाव्या;
झणजे दूध निर्विकार होते. स्तनवर्धन.—(१) शिवणीचा रस व कल्क यांचीं
तिळांचे तेल सिद्ध करावे; तें तेल कापसाच्या घडीवर घालून ती घडी स्तनावर
वांधावी, झणजे पडलेले स्तन वर उचलतात आणि हत्तीच्या गंडस्थलांसारखे उंच
वर येतात. (२) नागवलेचे मूळ पाण्याशीं वाटून स्तनाला चोलावें; झणजे कठीण
पुष्ट, उंच असे होतात. (३) कमलाक्ष वाटून ते दूध व साखर यांशीं प्राशनार्थ
यावें; झणजे त्रियांचे स्तन एक महिन्यांत घट होतात. पथ्य.—जें रक्षित्तावर
पथ्य किंवा अपथ्य सांगितले तें प्रदरावरही यावें; जें वातव्याधीवर पथ्य सांगितले
आहे तें, व साठक्या साळी, गहूं, मूग, लाद्या, सातू, तूप, दूध, मध, साखर, फणस,
केळे, आंवळे, द्रक्षे, आम्ल, गोड, शीतळ, कस्तूरी, चंदन, कापूर, प्रिय असे अन्नपान
अपथ्य.—शेक, वांति, कदाच, विषमाशन, अतिमैयून, क्षारपदार्थ, आयास, भार
घेणे, तिखर, आंवट, कडू, तुरट व वातुळ असे पदार्थ गर्भिणीने वजर्य करावे. कारण
वातुळ पदार्थ भक्षित्याने गर्भ कुवडा, आंवळा जड, खुजा, होतो; पित्तल पदार्थ
भक्षित्याने गर्भांचे डोके केशरहित होतें; तो पिंगटवर्ण होतो. व कफकारक पदार्थ
भक्षित्याने गर्भ घेतकुशी व पांडुरेणी होतो.

४१. हृदोग.

कारण.—अत्युष्ण, आंवट, तुरट, कडू, असल्या पदार्थाच्या सेवनानें व श्रम,
अभिघात, अध्यवृत्त, मैथून, मलमूत्रादिवेगविधारण, चिंता इत्यादि कारणांनी हृदोग
उत्पन्न होतो. संप्राप्ति.—वातादि दोष कुपित होऊन रसधातुला दूषित करून ते
हृदयाचे ठार्या पीडा उत्पन्न करितात; त्या व्याधिला हृदोग झणतात. उपचार.—

निशोत्तर, कवोरा, चिकणा, रास्ता, सुठ, हिरडा, पुष्करमूळ, यांचा काढा किंवा चूर्ण
गोमूत्रावरोवर प्यावें. (२) वावडिग व कोष्ठ यांचे चूर्ण वावडिगवरोवर द्यावें; झणजे
हृदयांतले असाध्य कुमिही पडतलि. (३) ९६ तोळे गाईचे दूध, मंदामि लावून अर्धे
आटे तोपर्यंत पक करावें, नंतर थंड झाल्यावर साखर, मध, तूप, दोन दोन तोळे
टाकावें, व पिपळीचे चूर्ण एक तोळा टाकून प्यावें; तेंकरून सर्व दोषांपासून झालेली
हृदोग, ज्वर, खोकला, क्षय, यांचा नाश होतो. (४) दशमूळांचा काढा, जवखार
व सैधव मिळवून प्यावा; तेंकरून हृदोग, गुलम, शूल, श्वास, कास, यांचा नाश
होतो. (५) एरंडमूळ ८ तोळे, आठपट पाण्यांत कढवून तो काढा जवखारावरोवर
प्यावा; झणजे हृदय, कुशी, कंवर या ठिकाणाचा शूल दूर होतो. (६) सुंठीचा गर-
म काढा प्राशन करावा, तो अग्रिवर्धक आहे; व दमा, खोकला, वायु, शूल, हृदोग
यांचा नाश करितो. (७) लेंची, अथवा तुपकडी, हिचीं मुळे गाईच्या दुधांत पचन
करावीं; ती घेतली असतां हृदोग, दमा, खोकला यांचा नाश करितात. (८) सोंव-
रीची साल दुधांत शिजवून एक महिना घेतली असतां हे रसायन, उत्कृष्ट बलका-
रक व वातनाशक आहे. हीच एक वर्षपर्यंत घेत गेले असतां मनुष्य शंभर वर्षपर्यंत
वांचतो. (९) पुष्करमूळांचे चूर्ण मधाशीं चाटले असतां हृदोग, दमा, खोकला
उचकी यांचा लवकर नाश होतो. (१०) तूप, दूध, गुलांचे पाणी यांतून एकावरोवर
अर्जुनवृक्षाच्या सालीचे चूर्ण जे पितील ते हृदोग जींगजवर, रक्षित यांते जिंकून
चिरंजीव होतील. (११) कुटकी, जेष्ठमध्य यांचे चूर्ण ऊन पाण्याशीं प्यावें; तें जींग-
जवर, रक्षित, हृदोग, यांचा नाश करितें. (१२) हरीतकी, वेखंड, रास्ता, पिप-
ळी, सुठ, नागरमोथे, पोखरमुळ यांचे चूर्ण यावें. (१३) गहूं, अर्जुनसादडा यांचे
चूर्ण शेळीचे दुधांत गाईचे तूप घालून शिजवावें व मध, साखर यांवरोवर खावें.
(१४) महालुंगीचे रसांत पिपळीचे चूर्ण व लोणी घालून यावें; शूल, हृदोग, क्षय,
हे दूर होतात. पथ्य.—फार जुने तांबडे भात, पडवळ, केळे, जून कोहळा, आंबा
डाळिंब, वाहवा, जुना गूळ, लसूण, धणे, पांढरा मध, विडा. अपथ्य.—तृष्ण, वांति,
मूत्र, वायु, खोकला, डेंकर, श्रम, श्वास, मळ, रुदन, यांच्या वेगावें धारण; मेंठीचे
दूध, तुरट, खारट रस; रक्षमोक्ष.

४२. क्षयरोग.

कारण.—अति मैथून, अति मार्ग चालणे, अति श्रम करणे, व्रण, शोक, ज्वर, विष-
माशन (अकाळीं थोडे किंवा फार भक्षण), मलमूत्रादिकांचे वेगाचा अवरोध, यांही-

करून कफ, वात, पित्त कुपित होऊन ते रसादिवातूला शुष्क करून क्षयाला उत्पन्न करितात. त्या त्रिदोषांत कफाचे आर्थिक्य असते. संप्राप्ति.—कफप्रधान वातादि दोषांनी रसवाहक सर्व शिरा रुद्ध जाहल्या असतां, सर्व रस जागचेजागी आटतात. नंतर अनुक्रमेकरून रस, रक्त, मांस, इत्यादि सप्त धातु क्षीण होतात, हा अनुलोम क्षय जाणावा. अति मैथुन करणाऱ्या पुरुषाचे वीर्य क्षीण झाले असतां वायूचा कोप होतो, आणि तत्समीपस्थ मजादि सर्व धातु विलोम क्षीण होतात; त्यामुळे मनुष्य शुष्क होतो. या रोगास “राजयक्षमा” हा रोग ४० वर्षांच्या आंतील वयाच्या मनुष्यांसच होतो. पूर्वरूप.—श्वास, अंगगलानि, तालुशोष, कफाचा स्वाव, ओकारी, अभिमांव, मद, पडसे, खोकला व निद्रा, इत्यादिक क्षय उत्पन्न होण्यापूर्वी लक्षणे होतात. रोग्याचे ढोक्यांस पांढरेपणा, मांस भक्षणाची इच्छा, खडीसहवर्तमान क्रीडेची इच्छा ३० लक्षणे होतात. लक्षण.—अंस व पार्श्व यांचा संताप, हातपायांची आग, सर्वीगाला ज्वर ही लक्षणे होतात. असाध्य लक्षण.—खोकला, अतिसार, पार्श्वशूल, स्वरभेद, अरुचि, ज्वर, हीं सदा लक्षणे ज्यांत आहेत तो असाध्य जाणावा. रक्तश्वाव, खोकला, ज्वर, हीं तीनच लक्षणे ज्यांत आहेत, वल व मांस यांचा क्षय झाला आहे तोही असाध्य जाणावा. ज्या रोग्याचे नेत्र शुक्कवर्ण, अबद्धेष करणारा, ऊर्वश्वासी व कठाने फार मुतणारा, अशा रोग्याला क्षय मारितो. क्षय जडलेल्या रोग्यास १ हजार दिवसांचे आंत मृत्यु येतो. साध्यलक्षण.—ज्या रोग्याला ज्वर नसून वलवान्, चिकित्सा सहन करणारा विचारवान्, व ज्याचा अभिप्रदीप, आणि केवळ कृश नव्हे—अशा रोग्याला उपचार करावे. क्षयावर उपचार.—(१) शे-र्वीचे दूध, त्रूप व साखर हीं सेवन करावी. (२) लोणी, खडीसाखर, मध, यांशी एक गुंज सोन्याचा वर्षे सेवन केला असतां निश्चयेकरून क्षयाचा नाश होतो. (३) सीतोपला चूर्ण यावे. (४) लवंगादि चूर्ण यावे. (५) अश्वर्गधादि चूर्ण यावे. (६) एलादि चूर्ण.—वेलझेडे, तमालपत्र, नागकेशर, लंबग यांचा एकभाग, खारीक दोनभाग, काळद्राक्षे, ज्येष्ठमध, खडीसाखर, पिंपळी, यांचे चारभाग, हीं सर्व एकत्र करून चूर्ण करून तें मधाशी यावे. (७) द्राक्षादिचूर्ण—काळीद्राक्षे, साळीच्या लाघ्या, खडीसाखर, ज्येष्ठमध, खारीक, उपलसरी, वंशलोचन, वाळा, आवळकाठी, नागरमोथे, चंदन, तगर, कंकोळ, जायफळ, दालचिनी, तमालपत्र, एलची, नागकेशर, पिंपळी, धणे हीं समभाग व सर्वांच्या वरोवर खडीसाखर घालून हें चूर्ण ग्रातःकाळी सेवन केले असतां पित्त, पित्तदाह, मूर्च्छा, ओकारी व अरुचि द्यांला शमाविते; शरी-

राला कांति देते, व पांडु, कावीळ, रक्तपित्त, उदर, दाह, अरुचि, राजयक्षमा, रक्तमेह, योनिदोष, रक्ताशी, अंत्रश्वदि, विद्रधि, यांचा नाश करिते. हें द्राक्षादिचूर्ण सर्व चूर्णात उत्तम आहे. (८) यव व गहूं यांचे चूर्ण दुधांत शिजवून त्यांत तूप, मध व साखर घालून द्यावे. (९) कर्पुरादिचूर्ण.—भीमसेनी कापूर, दालचिनी, कंकोळ, जायफळ, जायपत्री, हीं समभाग, व लवंगा १, जटामांसी २, मिरी ३, पिंपळी ४, सुंठ ५ भाग, याप्रमाणे घेऊन चूर्ण करून चूर्णवरोवर खडीसाखर घालून द्यावे. तें हितावह आहे. व दाह, क्षय, कास, वैवर्ण्य, पीनस, दमा, ओकारी व कंठरोग, यांवर अनुपानाशीं द्यावे. (१०) पिंपळी, द्राक्षे, साखर, मध व शिरसाचे तेल यांचा लेह द्यावा. (११) मध, आस्कंध, पिंपळी, साखर यांचा लेह द्यावा. (१२) आडुळशाचीं पाने, अश्वर्गध, शिरसवृक्षाचे मूळ, पुनर्नवा यांचा काढा द्यावा. (१३) अर्जुनसादज्याची साल, सुंठ, चिकणामूळ, आवळकाठी, एरंज्या यांचे चूर्ण तूप व मध घालून द्यावे; तें क्षय व कासाचा नाश करिते. (१४) आस्कंध, गुळब्रेल, शतावरी, दशमुळे, चिकणा, लेची, पुष्करमूळ, अतिबळा (पेटारी) यांचे चूर्ण द्यावे. व पश्याला दुर्घादिक द्यावे. (१५) तालीसादिचूर्ण द्यावे. (१६) साखर, मध आणि लोणी हें द्यावे; किंवा दूध, मध व तूप एकत्र करून द्यावे; द्याणजे पुष्टि येते. (१७) नावदसाखर, पिंपळी, द्राक्षे, खारीक, ज्येष्ठमध, वारीक एलची, लवंगा, तमालपत्र व नागकेशर, यांचे चूर्ण मधाशी द्यावे; द्याणजे ब्रम, दाह, मस्तकशूल आणि क्षयरोग यांचा नाश करिते. (१८) पुटपाकाने अडुळशाच्या पानांचा रस काढून तो मधाशी द्यावा; द्याणजे रक्तपित्त, श्वास, क्षय हे दूर होतात. (१९) कोहळयाच्या गिराचा रस घेऊन त्यांत दोन तोके लाखेचे चूर्ण घालून द्यावे; द्याणजे रक्तक्षयाचा नाश होतो. (२०) दशमूळ, चिकणा, रास्ता, पोखरमूळ, देवदार नागरमोथा यांचा काढा प्यावा; द्याणजे कुशी, खांदे, डोके या ठिकाणचा शूल, उरक्षत, खोकला, श्वास, हे शांत होतील. (२१) चिकणा, भुईकोहळा, शिवण, कांटेशेवती, घेटोळी (पुनर्नवा) हीं वाटून दूध व मध यांवरोवर प्यावी; द्याणजे उरक्षत, क्षयाचा नाश करील. (२२) एलादिगुटिका द्यावी. (२३) उरक्षतक्षयी मनुष्यांने लाल्हा, दूध व मध यांशी भक्षाव्या; त्या जिरल्यावर साखर घालून दूध प्यावे. (२४) क्षयांने वांति होते त्यावर—चांगले वारीक लाखेचे चूर्ण, मध, तूप आणि दूध हे एकत्र करून द्यावे. (२५) इक्षवादिमोदक—गुंजेचीं मूळे, उंसाचा रस, मध, वंशलोचन, हीं प्रत्येक ६४ तोके, साखर २०० तोके, आणि कवचबीज, मिरी,

दालचिनी, तमालपत्र, एलची हीं प्रत्येकी १६ तोळे घेऊन यांचे चूर्ण करून त्यांत घालून रवीने मंथन करून त्याचे चार तोळयांचे मोदक करून भरून ठेवावे. त्यांतून दोन वेळेस अथवा एक वेळेप्प मोदक अग्रिम आवाहन द्यावा. यावर पश्य चांगले करावे. जितेंद्रिय, ब्रह्मचर्य राहावें; ह्याणजे तो मोदक, संग्रहणी, एकादशप्रकारचा क्षय, यांचा नाश करितो; आणि जे वृद्ध, व्याकुल झाले, व धातुक्षीण झाले, त्यांना हे वाजीकरण आहे; व वंधयांना पुत्र देते, आणि युद्ध, खी, मद्य व भार, यांनी श्रमलेल्या पुरुषांच्या बलाला बाढविते; आणि हृदयग, प्लीहा, संग्रहणी, मूत्रकुच्छ, अपतंत्रक, अपस्मार, विष व उन्माद यांचा नाश करिते. हा रसायन आहे. (२६) द्राक्षे, खडीसाखर, मध, पिंपळी हीं घ्यावीं; किंवा आसऱ्यु, साखर, मध, तूफ. पिंपळी हीं एकत्र करून घ्यावीं; ह्याणजे धातुक्षय दूर होतो. (२७) मुसळकंदाचे चूर्ण करून तुपांत तळावे आणि त्यांत कवचवीज, गोखरू, शतावरी, यांचे समभाग चूर्ण मिश्र करावे व सर्वांतकी खडीसाखरेची पृष्ठ घालून शेळीचे तूप घालून सवातोल्या प्रमाणाचे लाडू करून ठेवावे. नित्य प्रातःकाळी एक लाडू खाऊन वर पांच तोळे शेळीचे दूध खडीसाखर घालून प्यावे. (२८) अगस्त्यहरीतकी—जव एक आढक (२५६ तोळे) प्रमाण वजन घेऊन थोडे गाळून कुटून, त्यांत पाणी चौपट घालून चवथाई राहीपर्यंत काढा करून गाळून ठेवावा. जव टाकून यावे. मग दशमूळांची औपवें १० ती ८० तोळे, चित्रक, पिंपळमूळ, अघाडा, कचोर कवचवीज, शंखपुष्पी, भारंगसाल, गजपिंपळी, चिकणामूळ, पुष्करमूळ, हीं दहा औषधे आठ तोळे प्रमाण, याप्रमाणे घेऊन थोडीं कुटून, त्यांत पाणी पांच ५ आढकप्रमाण घालून चवथाई राहीपर्यंत काढा करून गाळून त्या जवाचे काढ्यांत मिळवून त्यांत थोर थोर हिरडे १०० घालून तूप व तिळांचे तेल बत्तीस बत्तीस तोळे व गूळ एक तुला (४०० तोळे) प्रमाण त्या काढ्यांत टाकून घन होईपर्यंत पाक करून थंड झाल्यावर पिंपळीचे चूर्ण व मध हीं कुडव कुडव (१६ तो.) प्रमाण घेऊन पाकांत मिळवावीं. या अवलेहांतून रोग्यांनी दररोज २ हिरडे लेहावरोबर खावे तेंजकरून क्षय, कास, ज्वर, श्वास, उचकी, मुळव्याध, अवढणे, पीनस, संग्रहणी, हे दूर होतात. अंगला वळकव्या पडतात त्या मोङून केश पांढरे असतात ते काळे होतात. वळ व कांति येते. हा अवलेह रसायन आहे. यापासून सारे रोग दूर होतात. हा अवलेह अगस्ति क्रुर्धीनीं सांगितला आहे. पश्य.—गहू, मूग, चणे, देवभात, लोणी, दूध, तूफ, केळे, फणस, आंबे, आंवळे, नारळ, शेवगा, ओर्लिंग्राझे खडीसाखर, अंगला

गध तैलाचे अभ्यंग; उत्तम, सुंदर व मनोरम अशीं स्थाने व गृहें; मालाधारण, कथा व पुराण यांचे श्वरण; मृदु व शीत असा वारा, नाच, चांदणे, वीणा, लिंगाचे दर्शन व सुवर्ण, मोत्यें, रनें यांच्या अलंकाराचे धारण. अपश्य-विरेचन, मळमूत्रादिवेगधारण, श्रम, स्वेदन, अंजन, जागरण, साहसर्कर्म, रक्षाच, रक्षपान, विषमाशन, विडा कलिंगड, लसून, वेळूचे कौव, हिंग; आंवट, तिळट, तुरट, कडू, हे रस; पालेभाज्या, क्षार, विश्वदाशन, अव्यशन, तोळले, कटोळले, दाहकारक पदार्थ, रक्त व श्वेतपुनर्नवा. ४३. क्षुद्ररोग. (फोड, पुळ्या, वैगेरे.)

क्षुद्ररोग शार्दूधर ग्रंथांत साठ प्रकारचे सांगितले आहेत; त्यांपैकी जरूर दिसली तेव्हांचेच एथें वर्णन दिले आहे. वल्मीक (वारूळ)—मान, खांदे, काखा, हात, पाय, सांधे, या ठिकाणी तिन्ही दोषांपासून वारळासारखी गांठ येते, तिळा उपाय न केल्यास ती हळू हळू मोठी होते; तिळा पुष्कल छिंद्रे प्रडतात; त्यांतून खाव होतो, व टोचणी लागते; व त्यांची तोळें वर ऊचललेली असून विसर्पीप्रमाणे पसरतात. कक्षा (काखमांजरी).—वाहु, काखा, खांदे व वरगळ्या या जागीं पित्तकोपाने झालेली, काळ्या फोडांनी व्यास व वेदनायुक्त जी पुळी होते ती. अग्निरोहिणी (काळ्पुळी) काळेच्या आजूबाजूस मांस फाडणारे जे फोड होतात त्या योगे अंतर्दाह व ताप येतो, व ते इंग्लासारखे लाल असतात; त्यांत वायु अधिक असल्यास सात दिवसांनी, वित्ताधिक असल्यास बारा दिवसांनी, व कफाधिक्याने पंधरा दिवसांनी रोगी मरतो. ही अग्निरोहिणी त्रिदोषज व असाध्य आहे. पाददारी (जाळवात).—जो मनुष्य स्वभावतः फार किरतो, त्याचे पाय फुटून वायूच्या योगाने अत्यंत तिडकतात तळव्यास भेगा पडतात, कातडी नियुन जाते, व हातापायांचा दाह, त्यास पाददारी व लोकांत जाळवात द्याणतात. जाळवात हा हातांसही होतो. अलस (विखलया) नासलेला विखल लागल्यामुळे पायांतल्या बोटांमधली कांतडीं कुजतात, त्यांला पाणी व खाज सुटते, व आग होऊन ठणका लागतो. दारुणा—कफ-वायूच्या कोपाने केशांची जमीन अति कठीण होऊन खाजते, रखरखीत होते, व वारीक पुरळ होऊन पिकते, त्याला दारुणक किंवा दारुणा द्याणतात. व्यंग (वांग).—कोध व श्रम यांनी कोपलेला वायु, पित्ताशीं युक्त होऊन तोंडावर येतो, आणि एक मंडल उत्पन्न करितो, तें दुखत नाही, व पातळ आणि इयामवर्ण असते, त्याला व्यंग किंवा वांग द्याणतात. गुदभ्रंश (आगें)—रक्ष आणि अशक्त पुरुषांचे गुद कुंथल्याने किंवा अतिसाराच्या योगाने बाहेर येते, त्यालगुदभ्रंश द्याणतात. सूकरदंष्ट्रा—दाहयुक्त

कडेला लाल, ज्याची त्वचा पिकलेली, तीव्र वेदनायुक्त, कंडूयुक्त, व ज्वर करणारा असा शोथ किंवा ब्रण होतो, त्याला सूकरदंष्ट्रा (डुकरदाढ) ह्याणतात. वल्मीकीवर—मनशलि, बिबे, वारीक एलची, अगरु, चंदन, जाईची पाने यांचा कल्क करून, त्यांत कडू निवाच्या निवोळ्यांचे तेल पचन करावें. तें, बहुत छिद्रांचे अनेक ब्रणयुक्त वल्मीकीचा नाश करिते. काखमांजरीवर.—(१) वडाचे विकाचा किंवा वचनागाचा वारंवार लेप यावा. (२) सूज फुटण्यास पुंगळवेलीचा पाला वाटून वांधावा, अ० मोहन्या व कांच एकत्र वाटून पेंड वांधावा. (३) कळलावीचा कंद उगाळून लावावा. काळपुळीवर.—(१) पांढरे टाकळ्याचा पाला वाटून सात दिवस वांधावा. (२) कंवडक व कडू इंद्रावण यांची मूळे थंड पाण्यांत उगाळून वारंवार लेप यावा. (३) रान शेवग्यांचे मूळ, तानवडीचे मूळ, दिंज्यांचे मूळ, व कळलावीचा कांदा ही पाण्यांत एकत्र उगाळून अथवा फक्त कळलावीचा कांदा उगाळून लेप यावा. (४) झाडावरील कासाळूचा कांदा पाण्यांत उगाळून पुळीवर लेप करावा. पथ्य अळणी. (५) वाहव्यांचे मूळ ताकांत उगाळून पुळीवर लेप यावा व तिवतीचे मूळ दुधांत उगाळून पोटांत यावें. (६) सातवर्षी घेवडीच्या मुळाची भूर्मीतील गांठ (भांते) गाईच्या निरशा दुधांत उगाळून पोटांत यावें. व त्याचाच वर लेप यावा. (७) पुत्रजीव वृक्षाचा नार (अंतरसाल) पाण्यांत उगाळून लावावा; ह्याणजे काळपुळी, विषाचा फोड, गंडमाला, गलगंड व काखमांजरी यांचा नाश होतो. (८) विषुकांता आणि पेटारी हीं दोन कांजींत वाटून लेप करावा; ह्याणजे काळपुळी व सर्वे प्रकारसच्या ग्रंथि (गांठी) यांचा नाश करील. हे औषध पुळीचा दाह नाहींसा करण्यास मोठे समर्थ आहे. काळपुळीसारख्याच दुसऱ्या भयंकर पुळ्या होतात त्यांची लेकांत असलेली नांवे, लक्षणे व उपचार या साळीं दिले आहेत:—**जाळपुळी.**—ज्या पुळीची चाळणीप्रमाणे छिद्रे पडत जातात व किंतीही उपचार केले तरी ती आपला क्रम न सोडतां वरचेवर भोंके पाडीतच जाते. **देठपुळी.**—सदरप्रमाणे विकार असून शरीराच्या भागावर नखाप्रमाणे कठीण सल वाढवीत जाते ती. **माठ—हा** काळपुळीचा प्रकार असून ही बढुधा पाठीवर ज्या ठिकाणी दृष्टि पोहचत नाहीं अशी कण्याच्या भागावर होते. **उपचार—**(१) कडू निवाचा पाला पाण्यांत वाटून पुळीवर वारंवार वांधीत जावा ह्याणजे दाह शांत होईल. (२) काळपुळीवर सांगितलेले उपचार सर्व पुळ्यांवर करावे. (३) वांकेरीचे भाते थंड पाण्यांत उगाळून पोटांत यावें व पुळीवर लेप यावा

किंवा वांकेरीचा पाला पाणी घातल्याशिवाय वाटून वर वांधावा. (४) त्रिधारी कांडवेलाचा रस काढून खांत वांकेरीचे भाते व शस्वजिरे उगाळून त्याचा चाळपुळीवर वारंवार लेप यावा. **मांडपुळी** ह्या० मांडीवर भयंकर पुळी होते यास—(१) मर्यादेवेलीचा कांदा अ० फळ वाटून लावावें. (२) कोहळा किसून खांत भीठ घालून तें पुळीवर वांधावें (३) मखमालीचा पाला व पांढरे भोंपळीचा पाला भीठ घालून वाटून पुळीवर वांधावा. पथ्य अळणी. **जाळवातावर—**(१) तळहात व तळपायांस गाईच्या तुपाचे नित्य मर्दन करीत जावें; ह्याणजे दाह शांत होईल. (२) आंवळ्याचा रस काढून त्यांत गोघृत घालून पक करून तें सेवन करावें; ह्याणजे पित्त व जाळवाताचा नाश होईल. (३) आङ्नाचे अंकूर, वोरीचा पाला व आंवळकाठी हीं वाटून त्यांचा रस, तळहात व तळपाय यांस मर्दन करीत जावा. (४) हिरव्या पयव्या आणून किसून लागलेच तो कीस पातेल्यांत घालून त्यावरु पाण्याने भरलेले भांडे झांकंग ठेवून भेदभान्निवर वाफ देऊन तो कीस, तळहात व तळपाय यांस वांधावा. याप्रमाणे चार पांच वेळ करावें, ह्याणजे विकार नाहींसा होतो. (५) गेळफळ, सैंधव, गुग्गुळ, गेरु व वाळा यांचे चूर्ण, सध व तूप यांत कालवून लाचा लेप यावा. (६) मध, मेण, सैंधव, तूप, गूळ, गुग्गूळ, राळ आणि गेरु हीं एकत्र करून त्यांचा लेप यावा. (७) थोरमयाळ, शिरस, कडूनिक, मोचरस, तांबदा भोंपळा, कांकडी, राखेचे पाणी, तेल व भीठ एकत्र पचन करून तें लावावें; ह्याणजे जाळवाताचा त्वरित नाश होतो. (८) शिंपा जाळून लोण्यांत खलून लावाव्या. (९) कडू दुध्या चिरून कोरून त्यांत कडू निवाचा पाला व तेल घालून कढवून तें तेल लावावें. **चिखल्यावर—**(१) भाताचा पेंढा जाळून पायांना धुरकट रंग येई पावेतों धुरी यावी. (२) करंजाचे बीज, हल्द, हिराकस, पञ्चकाष्ठ, मध, गोरोचन व हरताळ याचा लेप करावा. तो हितकारक आहे. (३) पांढरे काथ्याची किंवा संगजिन्याची पूळ वर वसवावी. (४) वृक्षपाडळीच्या पानांचा रस लावावा. **दारुणावर—**(१) दुधांत खसखस वाटून लेप करावा. (२) रिंगणीच्या रसांत किंवा जास्वंदीच्या फुलांच्या रसांत समभाग तेल घालून पचन करून त्याचा लेप यावा. (३) आंव्याचे अंठीचे व हरीतकीचे समभाग चूर्ण, दुधाशी वाटून त्याचा लेप करावा. (४) भूंगराजतैल—माक्याचा रस, लोहकीट, श्रिफळा व उपरसाळ, यांच्या कल्कांत तेल घालून पचन करून लाचा लेप करावा; ह्याणजे दारुणा, अकाळीं केश पिकतात तो पलित रोग, कंडू व इंद्रलुप्त यांचा नाश होतो. (५) माक्याचा रस, गुंजांच

कल्क, यांत तेल सिद्ध करावें; तें कंडू, दारुणा, कुष्ठ व मस्तक यांचे व्याधि, यांचा नाश करिते. व्यंग ह्य० वांगरोगावर—(१) वडाच्या पारंब्या, मसुरा, यांचा किंवा मधारीं मंजिष्ठाचा लेप करावा. (२) अर्जुनसादज्ज्याची साल, मंजिष्ठ, अङुलसा व मध यांचा लेप करावा. (३) वायवर्ण्याच्या काढ्यानें तोंड धुवावें ह्याणजे वांगाचा नाश होतो. (४) जायफळ दुधांत घाटून लेप करावा. (५) मसुरा दुधांत त्यांत तृप घालून त्यांचा सात दिवस लेप करावा; ह्याणजे तोंड कमलपत्रासारखे होते. तारुण्यपीटिका ह्य० मुरमाच्या पुल्या यांवर—(१) महाकुण्डाचे मूळ, तृप, मनशील व गाईच्या शेणाचा रस यांचा लेप करावा; ह्याणजे तो मुखाचा चांगला वर्ण करितो, व तारुण्यपीटिका, वांग आणि काळेपणा, यांचा नाश करितो. (२) जायफळ, चंदन, मिरीं एकत्र घाटून त्याचा लेप द्यावा. (३) लोध, धणे, बेखंड, यांचा किंवा गोरोंचेन व मिरीं यांचा लेप करावा. (४) अर्जुनवृक्षाची साल दुधांत घाटून लेप करावा. (५) मंजिष्ठ मधारीं घाटून लेप करावा. (६) सांवरी-ने काढे दुधांत घाटून त्याचा लेप करावा. गुदभ्रंशावर—(१) कमलिनीची कोवळी पानें शर्करायुक्त भक्षण करावी. (२) चुका, बोरे, दर्ही, आंबा, सुंठ आणि यवक्षार यांत तृप सिद्ध करावें व लेप करावा; ह्याणजे तें गुदभ्रंशाचा नाश करिते. (३) अमसोल, चित्रक, चुका, बेलफळ, पहाड़मूळ व यवक्षार हे ताकांत घाटून प्राशन करावे. (४) गाईचे शेण ऊन करून त्यानें शेकावें. सूकरदंष्रेवर—(१) माक्याची मूळ, हळद, यांच्या कल्काचा लेप करावा. (२) तांबज्या कमलाचा मूळांचा कल्क गाईच्या तुपाशीं प्राशन करावा. तो, नियमाने सूकरदंष्रेपासून घोर ज्वर होतो त्याचा नाश करितो. (३) हळद, माक्याची मुळे पाण्यांत घाटून त्याचा लेप करावा. त्यानें विसर्प व राहदंष्ट्रा यांचा नाश होतो. इंद्रलुप ह्य० डोक्यास टक्कल व चाई रोग होतो त्यावर—(१) रिंगणीचा स्वरस, किंवा गुंजेचे मूळ, अथवा फळ किंवा विद्याचा रस यांचा मधारीं लेप द्यावा. (२) हस्तिदंत भाजून त्याची मशेरी, शेळीचे दूध व रसांजन एकत्र खलून लेप करावा. (३) कडू पडवळीच्या पाल्याचा स्वरस चोलावा. (४) गोखरु, तिळांची फुले, मध व तृप हे पदार्थ समान घेऊन, मस्तकाला लेप करावा. (५) जाई, कंज, वायवर्ग व कण्ठेर यांच्या रसांत तेल घालून पचन करावें व तें लावावे. (६) तांबज्या जास्वर्दीचे फूल अथवा पाला चोलावा. (७) मोठे कमळ, ज्येष्ठीमध, पिंपळी, चंदन, लहान कमळ, तेल १६, आवळ्याचा रस ३२ भाग,

कढून तेल करून लावावें; ह्याणजे सर्व मस्तकरोग दूर होतील. तांडुळजाची भाजी भक्षण करावी. (८) जेपाळ पाण्यांत उगाळून लावावा. (९) पर्हिच्चा चीक लावावा. पेरे व नखुड्यास—(१) शिंपोचा चुना व शेंद्र लोण्यांत खलुन त्यांची पट्टी द्यावी. (२) शब्दानें यथायोग्य कापून वृणोक्त चिकित्सा करावी. (३) शिवणीचीं कोंवळी सात पाने घेऊन अंगुलिला बांधावी. (४) नखाच्या बाजुंनी टांकणखारांचे चूर्ण भरावें; ह्याणजे त्वरित गुण घेतो. (५) कढवलेल्या मेणाची लुगदी नखावर बांधावी. (६) कडू निंबाचा पाला मीठ घालून घाटून तुपांत परतून त्याची पिंडी बांधावी. (७) रेवाचिनीचा शिरा उगाळून लावावा ह्याणजे सूज उतरते. अरुंधिका ह्य० खवड्यावर—(१) जुनी पेंड, कोंबज्याची विष्ठा, गोमुत्रांत खलून लेप करावा ह्याणजे खवडे त्वरित जातील. (२) निंबूचा रस वर चोलावा व घोड्याच्या मुतांत अ० लिंदीच्या रसांत सैंधव घालून लेप करावा. (३) खैर, कडूनिव, कुडा, जांभूळ, यांच्या साली; गोमुत्र व सैंधव, यांचा लेप करावा. (४) हळद, दारुहळद, किराईत, त्रिफळा, कडूनिव आणि चंदन यांच्या काढ्यांन किंवा कल्कांत तेल घालून पचन करून त्याचा लेप करावा. (५) विवा तेलांत उगाळून लावावा. (६) कांगेच्या झाडाची राख तेलांत खलून लावावी. (७) मेंदी घाटून तिचा एक अंगुळ जाड लेप देऊन चार प्रहरानंतर तो धुवून त्यावर तिळांचे तेलांत नारळाचे शेंडीची राख कालवून लावावी. (८) शंखजिरे, चिकणी सुपारी, पांढर काथ यांचे चूर्ण लोण्यांत उघाळून लावावें. (९) नायटीचा किंवा बाह्याचा पाला घाटून वर चोलावा. (१०) गेहू व काळे तुळशीचा पाला हीं एकत्र कुसकून चोलावी. (११) कनीचा चुना व हरताळ यांचा पाण्यांत लेप करावा. (१२) तिळांच्या झाडाच्या पानांची राख तिळांचे तेलांत खलून लावावी. हाच राख सुक्या कंडूवर निंबूच्या रसांत लावावी. (१३) निंबू व सबजाचे पास्याचा रस लावावा. हींच औषधे नायव्यांवरही लावावी. (१४) गूळ तव्यावर जाळून ती राख लोण्यांत खलून लावावी. (१५) मोरनूत पाण्यांत कालवून त्यांत तेल कढून तें लावावें. पलितरोग (अकाळीं केश पिकणे) यावर—(१) लोहचूर्ण, माका, त्रिफळा व काळी माती, हे उंसाच्या रसांत घाटून एक महिना लेप करावा; ह्याणजे केश काळे होतात. (२) आवळकाठी ८ तोळे, हरीतकी ८ तोळे, बेहडे ४ तोळे, आंब्याच्या कोईतला मगज २०, लोहचूर्ण १ तोळा, एकत्र घाटून तो कल्क लोहवात्रांत ठेवावा व रांडी त्याचा लेप करीत जावा. (३) कडूनिबाच्या वियांचे तेल काढून केशांना ला-

वावें; नस्य यावें, आणि दृधभात जेवावा; ह्याणजे एक महिन्यांत सर्व केश काळे होतात. (४) शिवणीचे मूळ, कोरांव्यांचीं फुले, केतकीचे मूळ, लोहचूर्ण, माका व त्रिफल्याचा काढा, यांत तेल घालून पचन करावें; तें एक महिना जमिनींत पुरुन ठेवावें, नंतर लेप करावा, ह्याणजे पांढरे झालेले केश भ्रमराप्रमाणे काळे होतील. अहिं पूतन ह्या० मुलांचे गुद पिकते त्यावर—(१) आधीं आईचे दुधाचे शोधन करावें. नंतर खैर व त्रिफल्याचे काढ्यानें ब्रण थुवावे. (२) शंख, सुरमा व ज्येष्ठमध, यांचा लेप करावा. (३) कडू पडवलाचीं पाने, त्रिफला व रसांजन यांच्या कल्कांत घृत सिद्ध करून तें प्राशनार्थ यावें; ह्याणजे कष्टसाध्यही रोग दूर होतो. टांच रस—(टांच सुजेण) ह्यशीचे शेण ऊन करून वांधीत जावें. वाघचवज्ज्यास (हाताच्या चवज्यास सूज येणे.)—(१) टाकळीचा पाला मीठ घालून वाटून पेंड वांधावा. (२) कोरफडीचे पान, हल्द घालून ऊन करून वांधावे. (३) रुईच्या चिकांत कणीक मळून तें पोटीस वांधावें. (४) कुचल्याची वी उजाळून लावावी. गुडघीस (गुडग्यावर मोठी सूज येणे.)—(१) फणी निवडुंगाचें पान फुपांत घालून कांटे जाळून गरम झाल्यावर त्याचीं दोन शंकळे करून, त्यावर हल्द घालून तें ऊन असतांच वांधावें. (२) तरवडाचा पाला आणि सोमल यांचा थुक्यांत खल करून लेप यावा; ह्याणजे वाघचवडाही जातो. (३) काळ्या गुळाचा लेप करावा. (४) रुईचा चीक लावावा. (५) मोठ्या कांकडीची जाड सांल दोन तीन दिवस वांधावी. (६) ह्यशीचे शेणांत नाचणे व हुलगे यांचे पीठ मळून जाड रोठ भाजून गरम असतांच वांधावा. इसव (हा रोग हात व पायावर प्रथम कंडुयुक्त पुरुळ उत्पन्न होऊन रक्त द्रूषित करून वरचेवर पसरत जातो, त्यास अतिशय दाह व कंडु असते, यास “खर्जुवा” असेही ह्यणतात.) यावर.—(१) गाढवाच्या लेंड्यांचे पाताळ्यंत्रानें तेल पाडून लावावें. (२) मोरचूत व कळीचा चुना एकत्र करून लेप करावा. (३) गोमूत्राने रोज पाय धूत जावा. (४) बिबे व राळ तेलांत कढवून तें लांवावें. (५) शतधौतघृतांत मोरचूत, मुरदाडशिंग व कपिला हीं थोडधोर्डीं घालून तांब्याचे पारातींत तांब्याचे भांज्यानें खळून तें लावावें. (६) शतधौतघृतांत रसकापूर खळून लावावा; ह्याणजे इसव, खरूज, गजकर्ण, नायटे, खवडे, फोड, पैण, वैणे यांचा नाश होतो. (७) गाजरे किसून किचित् मीठ घालून त्यास वाफ देऊन तो कीस इसवावर वांधावा. याप्रमाणे ६ दिं० करावें. (८) टाकळ्याच्या विया ३. वांवच्या २ व गाजराचें वीं १ भाग, कुटून गोमूत्रांत ८ दिवस भिजुं

घालावें. नंतर त्याचा लेप करावा ह्याणजे त्वरित गुण येतो. या औषधांत वरचेवर गोमूत्र घालून न सुकूं दिल्यास हें वर्षभर ठिकते. (९) पल्सपापडी, हरताळ, बचनाग, हीं समभाग जुन्या तुपांत उगाळून लावावीं. मनशीळ, रसकापूर, पारा, गंधक हीं एकेक भाग, मोरचूताची लाही अर्धाभाग, सर्व औषधांच्या दुप्पट रुईचा चांक व चिकाच्या दुप्पट लोणी घेऊन कांशाच्या भांज्यांत खल करून त्याचा लेप यावा. (१) वागे भाजून लेप यावा. नाळगूद (शोफोदर).—या रोगांत सूज प्राधान्य आहे. हा रोग लहान मुलांसही होतो. प्रथम हात व पाय यांना सूज येऊन ती तोंडापर्यंत जाते, किंवा प्रथम तोंडास सूज येऊन ती पायांपर्यंत जाते, असे याचे दोन प्रकार आहेत. या रोगांत सर्वांगास सूज असल्यामुळे रोगी निस्तेज होतो. ज्या रोग्याची सूज दावली असतां खळणा पडतो तो रोगी असाध्य जाणावा. मुलास हा रोग झाल्यास त्यांतून ती वांचण्याचे कठीनच असते. या रोगवर—(१) आपटा, भांवुडी (गंगा वती), कारली व माका यांच्या पाल्याचा रस एकत्र काढून त्यांत मिरपूळ व तूप घालून तो द्यावा. दि. ३. औषध लागल्यास उतारा तूपभात; किंवा आपटा, कारली, माका यांच्या रसांत वारुळांतील कुड्याचे मूळ उगाळून यावें. (२) पांढऱ्या वसूचा काढा ७ दिवस यावा; किंवा वसूच्या मुळीचा लेप करावा. (३) घोसळीच्या पानांचा रस तुपाशी २ तोळे प्यावा व पाला सुजेवर वाटून लावावा. (४) गोराडूचा कंद ठेंचून मजबूत फडक्यांत घालून जोरानें पिंकून त्याचा जो बलक येईल तो काढावा; त्यांत पांढऱ्या गोकर्णाचे मूळ उगाळून त्याचा लेप सर्वांगास यावा. या योगाने ओढ वसते व सूज उतरते. (५) वारुळांतील कुड्याचे मूळ ऊन्ह पाण्यांत उगाळून प्रत्यहीं दोन वेळ देत जावें. (६) रोग्याचे कंबरेस पांढऱ्या गोकर्णाची वेल वांधावी. (७) खोरेतीच्या सालीचा रस ४ पैसेभार गाईचे दुधांतून यावा. दि. ० ३. (८) काजन्याचे (कुजल्याचे) झाडावरील वार्शिंगाचे काप काढून कुळित्यांत घालून काढा करून यावा. (९) पाडळीचे मूळ गाईचे ताकाचे निवळींत उगाळून दुवळ्का यावें. पथ्य—कुळित्यांचे कढण भात अलणी. हीच वेल कंबरेस वांधावी. (१०) बोखाज्याच्या फळांचा रस ४ पैसेभार, जिन्याची पूळ आंत घालून यावा; व बैंबोवर लावावा. (११) निर्गुडीच्या पाल्याचा रस ४ पैसेभार काढून त्यांत पिपळीची पूळ व पैसेभार मध घालून तें यावें. (१२) त्रिफलाचूर्ण गाईचे दुधांत अथवा गोमूत्रांत यावें. (१३) पुनर्नवा, कडून्बाची साल कडूपडवळ, सुंठ, कुटकी, दारहळद, गुळबेल व बाळहिरडे यांचा काढा यावा; ह्याणजे सर्वांगसूज, उदर, पांडु, स्थूलता व कफ यांचा नाश होतो.

वाजीकरण व धातुपुष्ट औषधे.

जीं औषधें धातूला वाढ़वून पुरुषांत ब्रियांविषयों व स्थिरांस पुरुषांविषयों हर्षयुक शाकी देतात, तीं वाजीकरण औषधें जाणावीं. धातुपुष्ट औषधें—(१) पांढरा भुयकोहडा (क्षीरविदारी) याचें चूर्ण करून तें तूप-साखरेशीं खावें व वर साखर टाकून दूध प्यावें; ह्याणजे उत्तम प्रकारे धातुपुष्ट होते. (२) तालीमखाना व कवच बीज यांचें चूर्ण साखरेबरोबर खावें व वर धारोण दूध प्यावें. (३) मोचरसाचें चूर्ण अर्ध तोला, खडीसाखर ४ तोले, गाईचें दूध पका पावशेर इतके एकत्र करून ध्यावें. (४) गाईच्या तापलेल्या दुधांत गाईचें तूप व साखर घालून तें प्यावें; यासारखा पथ्य तेजोबल्वर्धक व पुष्टिकारक प्रयोग दुसरा नाहीं: (५) कांटे सांवरीचे ओले मूळ ४ तोले ठेंवून गाईच्या पावशेर दुधांत रात्रीं भिजत घालून सकाळीं गाळून त्यांत खडीसाखर १ तोला घालून ७ दिवस घेतल्यानें धातुपुष्ट होऊन वीर्यपतन वंद होते. (६) सालंमिश्री, सफेत मुसळी, गोखरूं, तालीमखाना, बल्वजि अथवा चिकण्याचा पाला, सरकयांचा मगज यांचे ६ मासे चूर्ण, १ तोला खडीसाखर, हीं पावशेर दुधांत ध्यावी; ह्याणजे धातुपुष्ट होऊन स्वप्रावस्था वंद होते. (७) उटकटारच्या मुळाची साल सावलींत वाळवून कुटुन ठेवावी. रात्रीं मोगली बेदाणा १ तोला व खडीसाखर २ तोले मिळून पावशेर पाण्यांत भिजत घालून सकाळीं त्याचा बलक वस्त्रानें गाळून काढावा. मग त्यांत त्या सालीचे ६ मासे चूर्ण घालून प्यावें; ह्याणजे वीर्यवृद्धि व पुष्टता होऊन फार दिवसांचा प्रेमह, मूत्रकुच्छ व धातु मुताबरोबर जात असल्यास वंद होते. (८) आवळकाठी व गोखरूं यांचे ३ मासे चूर्ण, गुलबैलीचे सत्व १ मासा, हीं २ तोले तूप व २ तोले खडीसाखर यांशीं ध्यावीं; ह्याणजे उत्तम प्रकारे धातुपुष्ट होईल व पांढरे केशाचे काळे केश होताली. (९) सफेत मुसळी, सालंमिश्री कवचबीज, गोखरूं, शतावरी, आवळकाठी, यांचे १ तोला चूर्ण गाईचें पावशेर दूध व १ तोला तूप यांशीं ध्यावें. (१०) उडदांचा काढा करून त्यांत गाईचें दूध, गाईचें तूप व साखर घालून ध्यावें. (११) शतावरी, बल्वीज, कवचबीज तालीमखाना, गोखरूं, (तीळ, उडीद यांचे चूर्ण आटलेले गाईच्या दुधांत साखर घालून त्यांत ध्यावें. (१२) उथेश्विमधाचें चूर्ण मध व तूप घालून ध्यावें. वर दूध प्यावें. (१३) भुई कोहळ्याच्या चूर्णला त्याच्याच अंगरसाच्या सात भावना देऊन तें चूर्ण तूप व मध यांत ध्यावें. (१४) उटकटारी, गोखरूं व कवचबीज यांचा दुधांत पाक करून ध्यावा. (१५) उटकटारी-च्या मुळाच्या सालीचे चूर्ण दुधांत घालून पक्क करून त्यांत साखर घालून ध्यावें; ह्याणजे

उत्कृष्ट पौरुष येते. (१६) तालीमखाना, मुसळी, सराटे व साखर हीं गाईच्या दुधाशीं ध्यावीं. (१७) इसबगोल २ भाग, एलची दाणे १ भाग व खडीसाखर ३ भाग, हीं रात्रीं पाण्यांत भिजत घालून सकाळीं खावीं; किंवा यांची फकी माऱून वर गाईचे दूध थोडे प्यावें. (१८) ज्योतिष्मती. — खडीसाखर व एलचीदाणे समभाग घेऊन एकत्र कुटुन मग ४ मासे ती पूड घेऊन, चार मासे एरंज्याच्या आंतले गोळे घालून सकाळीं दंतधावन केल्यावर घेत जावें. प्रकृतीचे मान पाहून वजन अविकही घाडवावें. हे घेतल्यानें मस्तकांतील उष्णता जाऊन मगज थंड होऊन डोळ्यांतीलही गरमी जाते व डोळ्यांस तेज येते. (१९) वदाम १ भाग, एरंज्यांतील गोळे २ भाग, एलची दाणे १ भाग, हीं एकत्र कुटुन त्यांत ४ भाग खडीसाखर घालून, ४ भाग गाईचे साजूक तुप धशीं घालून तीं सारीं एकत्र कालवून रात्रौं पौर्णिमेचे चांदण्यांत ठेवून सकाळीं आणावें. रोज सकाळीं चार मासे किंवा सहा मासे घेत जावें. मस्तकांतील उष्णता जाऊन मस्तकांत मगज वाढून नेत्रांतील सर्व विकार दूर होऊन तेज येते. (२०) जवांचे एकशेर पीठ, एक शेर साजूक तूप, एकशेर खडीसाखर, एक तोलाभार पांढरी मिरें व दोन तोले एलची दाणे यांची पूड करून, हीं सारीं औषधें एकत्र कालवून चांगली मळून एकरूप झालीं ह्याणजे कलहीचे थालींत तापवून पौर्णिमेचे रात्रीं चांदण्यांत ठेवून सकाळीं आणावें. रोज सकाळीं ४ किंवा ५ तोले घेत जावें, वर गाईचे दुधाचा एक घोट घेत जावा. (२१) आस्कंदपाक, कूष्मांडपाक गोखरूंपाक, सालंमिश्रीपाक, भुईकोहळ्याचा पाक हे ध्यावें. (एकंदर सर्व पाकांची कृति, आमचे ‘ बृहत्पाकसंग्रह ’ पुस्तक छापून प्रसिद्ध झाले आहे, त्यांत पहा.) २२ कांद्याचा रस व मध हे एकत्र करून सेवन करावें. (२३) तूप व मध यांतून आस्कंधाचे चूर्ण ध्यावें. (२४) गुंजेचे मूळ दुधांत शिजवून साखरेशीं ध्यावें. (२५) आंवळ्याचा रस व तूप एकत्र करून ध्यावें. (२६) तूप व मध विषमभागानें एकत्र करून ध्यावें. (२७) पांढर्या सांवरीच्या लहानझाडाचा कंद आणून चिरून सुकवून बारीक पूड करावी आणि प्रतिदिवशीं प्रातःकाळीं अर्धतोला पूड तुपावर भाजून गाईचे दुधांत घालून शिजवावा, व त्यांत साखर, बेदाणा वदाम घालून नित्य प्रातःकाळीं एक वेळ प्रमाणे सेवन केल्यानें अनेक प्रकारचे धातुसंबंधीं रोग शामन योजन मगज भरतो. (२८) पांढर्या गुलबाशीचा कांदा गाईच्या निरशे दुधांत उगळून ७ दिवस ध्यावा. (२९) काळ्या मुसळीचे चूर्ण करून तें दूध व खडीसाखरेशीं ध्यावें. (३०) आस्कंध व वरवारा यांचे चूर्ण दररोज अर्ध तोला, गाईच्या पावशेर धारोणांत घालून, तूप व खडीसाखरेशीं युक्त ध्यावें; ह्याणजे वीर्यवृद्धि उत्तम प्रकारे होते. (३१)

मोहाच्या अंतरसालीचें चूर्ण दिवसांतून दोनवेळ सकाळ संध्याकाळ दर वेळेस २।३ मासे प्रमाणे गाईचे तूप व मध यांशी घेऊन वर पावशेर गाईचे धारोण अथवा तापविलेले दूध, तूपसाखरेशीं युक्त प्यावे. यानें कामोत्पत्ति फारच चांगली होते (३१) मोहाच्या अंतरसालीचें चूर्ण दिवसांतून दोन वेळ सकाळ संध्याकाळ दर वेळेस २।३ मासे प्रमाणे गाईचे तूप व मध यांशी घेऊन वर पावशेर गाईचे धारोण अथवा तापविलेले दूध, तूपसाखरेशीं युक्त प्यावे. यानें कामोत्पत्ति फारच चांगली होते. (३२) सफेत मुसळी, गुळवेलीचे सत्व कवचबीज, गोखरू, पांडन्या सांवरीचा केंद, अगर मूळ किंवा साल, खडीसाखर, आवळकाठीं या औषधाचे चूर्ण समभागाने एकत्र करून त्यांतून अर्ध तोळा पर्यंत गाईचे धारोण किंवा तापविलेल्या दुधांत तुप टाकून ध्यावे, ह्यांजे धातूची वृद्धि होऊन कामोदीपन फार चांगले होतें व षट्डत्वाही दूर होते. या चूर्णपासून कंवरेस उत्तम प्रकारे बळकटी येते. (३३) आवळकाठीच्या चूर्णास आंवळयाच्या रसाची २।१ पुर्टे देऊन छायाशुष्क करून तें २ मासे चूर्ण साखरेशीं घेऊन वर दूध प्यावे असतां वीर्यवृद्धि होऊन कामोत्तेजन होते. (३४) चिकणीचे झाड मुळासुद्धा आणून धुवून पाणी घालून कुटून रस काढावा. तो वस्त्रगाळ करून साखर घालून दररोज कच्चा पावशेर या प्रमाणे ७ दिं० ध्यावा; ह्यांजे वीर्यपतन वंद होते. (३५) सराटे, वडीशोप, खडीसाखर यांचा काढा करून दुवक्त ध्यावा, ह्यांजे ७ दिवसांत वीर्यपतन वंद होते. व स्मरणशक्ति वाढते. पुरुषत्व येण्यास उपायः—(१) पांडन्या कांद्याचे रसांत थोळा भिजवून तो दररोज १ तोळा, तूप १ तोळा व साखर २ तोळे, यांशीं २।१ दिवस खावा; ह्यांजे पुरुषत्व येईल. (२) पळसाच्या मुळीस चिरण्या घालून खालीं चोपडे मळके ठेवून वर अमि करावा; ह्यांजे मळक्यांत अर्क पडतो. तो अर्क विज्ञाचे पानांस लावून, त्या विज्ञांत मराठीचे बोळ एक घालून तो विडा खावा; ह्यांजे एकाच दिवसांत पुरुषत्व येईल. उत्तर खीसंग करावा. (३) काळ्या धोळयाच्या मुळ्या दोन शेर, मालकांगोणचे बीं दोन शेर, ब्रह्मदंडीच्या (उटकारीच्या) मुळ्या दोन शेर, यांचे पाताळ्यंत्राने तेल काढून मासा अर्ध मासा विज्ञांत खावे. दिवस ७।१४ अगर २।१. (४) पसरट मोळ्या पानाच्या पिसोळ्याच्या सालीचे चूर्ण १ मासा व वडाचा चीक थोडा घेऊन आटवून त्याची हरभयाएवढी गोळी विज्ञांतून खावी. विज्ञांत लवंगा, जायफळ, पत्री घालावी. सांजसकाळ विडा खावा; ह्यांजे ७ अगर १४ दिवसांत पुरुषत्व येईल. (५) रानभेंडीच्या मुळाचे चूर्ण १ तोळा पावशेर दुधांत ध्यावे. इतंभक औषधैः—(१) लवंगा, जायपत्री, दालचिनी, अफू, अकुलकारा व समुद्रशोकाचे

बीं, हीं सर्व समभाग चूर्ण घेऊन त्या सर्वांवरोबर खडीसाखरेची पूळ घालून मर्शत खल करावा आणि एक वालप्रमाण गोळ्या कराव्या. त्यांतून संध्याकाळी ४ वाजता एक गोळी पाण्याच्या अथवा दुधाच्या घोटाशीं गिळावी आणि एक तासानंतर गाईचे धारोण दूध प्यावे. आणि मैथूनापूर्वी कर्डईच्या तेलांत सईच्या मुळाचे चूर्णच खल करून त्याचा तळपायांस लेप द्यावा; ह्यांजे वीर्याचे पतन होत नाही. उत्तर निंबू चौखावे. (२) कस्तूरी, केशर, जायफळ, लवंगा, अफू, भांग, सुंठ, वेलदोड्या वै दाणे यांची वस्त्रगाळ पूळ एकत्र करून वालप्रमाण सकाळ संध्याकाळ मधाशीं द्यावी आणि वर धारोण दूध प्यावे. (३) कवचबीज, शतावरी, गोखरू, लेची, वळबीज व तालीमखाना यांचे चूर्ण निरशे दुधांतून रात्री प्राशन करावे. (४) जायफळ, खुरासनी ओंवा, अजमोदा, अफू समभाग घेऊन चूर्ण करून चूर्णसमान जुना गूळ तीन वर्षांचा घेऊन त्याच्या अर्धा अर्धा वालाच्या गोळ्या करून ती सायंकाळी द्यावी उत्तर निंबू.

चूर्णे.

अजमोदादादि चूर्ण.—अजमोदा, वावाडिंग, सैधव, देवदार, चित्रकमूळ, बडीशोप, विंपळी, मिरी हीं एकेक तोळा, बाळहिरडे ५ तोळे, वरधारा १० तोळे, सुंठ १० तोळे, यांचे चूर्ण करून उषणोदकांत घेतले असतां सूज, आमवायु, संधि दुखतात त्या, गृध्रसी वायु (कंवरेपासून पायापर्यंत होतो तो) व कंबर, पाठ, गुद, पोटन्या यांच्या ठार्या शूळ, होतो तो, तूनी वायु, प्रतितूनी, विश्वाचिं, वायु व कफवायुचा विकार वैगेरे सारे वायुरोग दूर होतात. **अश्वगंधादि चूर्ण**—आस्कंघ ४०, सुंठ २०, पिंपळी १०, मिरी ८, चातुर्जीत (दालचिनी, तमालपत्र, एलची, नागकेशर) २०, दालचिनी १, भारंगमूळ १, तालीसपत्र १, कचोरा १, ओंवा १, कायफळ १, जटामांसी १, कंकोळ १, नागरमोथे १, रास्ना १, कुटकी १, गुळवेल १, कोष १ तोळा घेऊन चूर्ण करावे. सर्व चूर्णबरोबर साखर घालून तें दररोज एक तोळा प्रातः काळी द्यावे. क्षयावर तूपसाखरेशीं वावे. प्रमेहावर लोण्याशीं; शिरोभ्रमण व पित्तव्याधी यांवर गोखरूशीं वावे. हें ज्याचा क्षीण देह ज्ञाला आहे त्याच्या वलाची वृद्धि करिते व मेद, उदर, मंदाभिं, कुक्षिशूल यांचा अनुपानाने सर्व रोगांचा नाश करिते. **आकुल्याकादि चूर्ण**—अकुलकल्कारा, सैधव, चित्रक, आंवळकटी, मिरीं, पिंपळी, ओंवा, हरीतकी, हीं एकेक भाग व सुंठ २ भाग, यांचे चूर्ण करून त्यास महालुंगाच्या रसाच्या भावना घेऊन चूर्ण अथवा गोळी करावी. हें मंदाभिं, अरुचि, खोकला,

गलरोग, दमा, पड़से, पीनस, केपरें, उन्माद व सन्निपात यांवर हितकौरक आह आमलकादि चूर्ण—थावळकाठी, चित्रक, वल्हिरडे, पिंपळी व सैधव समभाग घेऊन चूर्ण करावे. हे घेतले असतां सारें ज्वर दूर होतात. मलादिकांचा भेद होतो, रुक्खेते, कफ दूर होतो, अभि प्रदीप्ति स होतो व अनावे पचन होते. एलादि चूर्ण—वेलदोडे, जटामासी, लवंगा, सुठ, पिंपळी, नागरमोथा, चंदन, धणे, खारीक, तमालपत्र, ज्येष्ठमध, काळा वाळा, पांढरा वाळा, डाळिंवसाल, हीं समभाग घेऊन ते ६ मासे चूर्ण पावशेर दूध व २ तोके खडीसाखर यांशी यावे; झाणजे उचकी, कामला पांडु, मूत्र कढत होऊन आग होते ती व २० प्रकारचे प्रमेह यांचा नाश होऊन धातु पुष्ट होते. चंदनादि चूर्ण—आगर १, तगर १, वंशलोचन १, पांढरा चंदन १, वाळा १, खडीसाखर ५ भाग, चूर्ण करून ते ३ अगर ६ मासे, पावशेर दूधांत यावे; झाणजे दाह, पित्त, उन्हाळी हे रोग दूर होतात. चोपचिनी चूर्ण—चोपचिनी १६, पिठीसाखर ४, पिंपळी, व पिंपळमूळ, भिरी, लवंगा, अक्कलकारा, खुरासनी ओंवा, सुठ, वावडिंग, दालचिनी हीं तोळा तोळा घेऊन चूर्ण करून ते सहा मासे चूर्ण उष्णोदकाशी यावे; झाणजे प्रमेह; उपदंश, क्षीणता व उपदंशाने सांधे घरतात ते, इतक्यांचा नाश होतो. तालिसपत्र चूर्ण—तालिसपत्र १, भिरी २, सुठ ३, पिंपळी २, वंशलोचन २, वेलदोडे ॥. ॥, दालचिनी १. १. व पिठीसाखर ३२ तोके या सर्वाचे चूर्ण करून ते ३ मासे ध्यावे; यांचे अरुचि, अर्जीण, खोकला, श्वास, ज्वर, ओकारी, अतिसार, शोष, पोटफुणी, पाणथरी, पांडु, संघरणी हे रोग दूर होतात. त्रिफला चूर्ण—हिरडा, वेहडा, आवळ-कठी हीं तीन औषधे समभाग घेऊन चूर्ण करावे. याळा त्रिफला असे झाणतात. ही त्रिफला घेतली असतां प्रमेह, सूज, विषमज्वर, कफ, पित्त, व कुष हे दूर होतात. अभि प्रदीप्ति होतो. ही त्रिफला रसायनी आहे. तूप व मध यांत त्रिफला मिळवून घेतली असतां सारे नेत्ररोग दूर होतात. त्रिफला-पिंपळी चूर्ण—हिरडा, वेहडा, आवळकाठी व पिंपळी यांचे चूर्ण करून मधांत चाटावे. तेणेकरून मलाचा भेद होऊन अभि प्रदीप्ति होतो. श्वास, कास, व ज्वर हे दूर होतात. त्रिफला चूर्ण—हिरडा वेहडा, आवळकाठी, दालचिनी, ज्येष्ठ मध, भोहाचीं फुले समभाग घेऊन त्यांचे चूर्ण ६ मासे, मध १ तोळा व तूप १। तोळा यांशी सायंकाळी ध्यावे; झाणजे सर्व नेत्ररोग मानेच्या वरचे सर्व रोग, वलीपलीत रोग, मूळव्याध, भर्गेद, प्रमेह, कुष, हलीमक, किलासकुष दूर होऊन नवी दृष्टि येते व केश काळे होतात. डाळिमाष्टक चूर्ण—डाळिंवसाल ८ तोके, साखर ८ तोळे, पिंपळी, पिंपळमूळ, अजमोदा, मिञ्ये धणे,

जिरे, सुट, हीं एकेक तोळा; वंशलोचन ३ मासे, आणि दालचिनी, तमालपत्र, वेल-दोडे, नागकेशर हीं दाळिंवसासा या प्रमाणे घेऊन चूर्ण करावे. हे चूर्ण घेतले असतां अतिसार, क्षय, गुल्म, संघरणी, कंठरोग, अग्रिमांव, पडसे व कास हे रोग दूर होतात. द्राक्षादि चूर्ण—काळी द्राक्षे, खारीक व पिंपळी यांचे १ तोळा चूर्ण, मध १ तोळा व तूप दीड तोळा यांशी यावे; झाणजे ज्वर, खोकला व सूज यांचा नाश होतो डुसरे द्राक्षादि चूर्ण—काळी द्राक्षे. साळीच्या लाल्या, ज्येष्ठमध, पांढरे कमळ, शतावरी, खारीक, वंशलोचन. वाळा, आवळकाठी, गुळवेलीचे सत्व, नागरमोथे, चंदन, पांढरा तगर, कोष, कापूरचिनी, वेलदोडे, तमालपत्र, दालचिनी, नागकेशर, पिंपळी, धणे, गोखरु यांचे चूर्ण करून समभाग साखर घालून ते तीन मासे यावे झाणजे क्षयरोग, दाह व पित्त हे दूर होतात. धान्यादि चूर्ण—धणे, जिरे, ओंवा, पादेलेण, वाळा, दालचिनी, तमालपत्र वेलदोडे, नागकेशर, सुठ, भिरे, चित्रक, पिंपळमूळ हीं एकेक भाग; डाळिंवसाल, पिंपळी, धायटीचीं फुले, अजमोदा, चिंच, बाळबेल, हीं तीन तीन भाग, खडीसाखर ६ भाग, कवठाचा गीर ८ भाग, यांचे चूर्ण करून ते ६ मासे यावे; झाणजे अरुचि, गुल्म, क्षय, पडसे, अतिसार, मूळव्याध, अग्रिमांव, प्रहणी, कंठरोग, श्वास, कास हे रोग दूर होतात. नारायण चूर्ण—चित्रकमूळ, त्रिफला, सुठ, भिरे, पिंपळी, जिरे, शेरणी. वेळंड, अजमोदा, पिंपळमूळ बडीशोफ, रानतुक्स, ओंवा, कचोरा, धणे, वावडिंग, काळेजिरे, चोख, पोखारमूळ, साजीखार, जवळार, सैधव, संचल, बीडखार, समद्रमीठ, बांगडखार, कोष हीं २७ औषधे एकेक भाग, पहिले औषधाचे दोन भाग कहू इंद्रावणफळ, तीन भाग निशोत्तर, तीन भाग दातीचे मूळ, चार भाग पिंपळा निवङ्हेगाचे मूळ अथवा पाला, ते निमिळाले तर त्याचे अभावे निवङ्हुंग द्यावी, आणि हीं सारी औषधे कुटून चूर्ण करावे, मग ते चूर्ण पाचनेकरून व स्नेहादिकेकरून ज्याचा कोठा जिग्ध झाला आहे, त्यास ढाळ होण्याविषयी यावे, तेणेकरून सारे रोग दूर होतात. हृदोग, पांडु, श्वास, कास, भर्गंदर, अग्रिमांव इतक्या रोगांवर हे चूर्ण अनुपानांची योजना करून यावे. पोटफुणीवर मधांत यावे. गुल्मरोगास वोरीचे काळ्यावरोवर यावे. गुदाचे ठारी कातरल्यासारखी पीडा होते तीस चिंचेच्या साळीचे काळ्यांत यावे उदररोगावर उंटिणीचे दूध अ० गईचे ताकांत यावे. वातरोगास मदावरोवर यावे मुत्रव्याधीस डाळिंवाचे रसांत यावे हे चूर्ण तुपांत घेतले असतां स्थावरजंगलविषये दूर होतात. या चूर्णपासून सारे दृष्ट रोग दूर होतात. पाचक चूर्ण—वेलदोडे, सुठ, भिरे, पिंपळी, पिंपळमूळ, हिरडा, वेहडा, आवळकाठी, चित्रक, हिंग भाजलेला, जिरे, बडीशोफ, ओंवा, लवंग, वावडिंग, सैधव

पादेलोण, बीडलोण, वांगडखार, मीठ ही समभाग घेऊन चूर्ण करून त्वास लिबाने रसाची भावना देऊन ३ मासे ध्यावें; इणजे अभि प्रदीप होतो, तोंडास रुचि येते, अजीर्ण व पोटफुगी हीं दूर होतात. पाचक व रोचक चूर्ण—खारीक १०, पिंपळी २, चिरे १, साखर खडी १०, मिरी ३, सैंधव १, सुंठ २, जायफळ १, दालचिनी १ भाग, चूर्ण करून तें लिबाने रसांत कढईमध्यें ऊन करून ठेवावें, हें तीन मासे ध्यावें; इणजे अन्नाचे पचन होऊन तोंडास रुचि येते. पिंपलयादि चूर्ण—पिंपळी, अतिविष, नागरमोथे, काकडशिंगी यांचे चूर्ण मधांत यावें; तेणेकरून बालकाचा ज्वरातिसार, श्वास, कास व ओकारी हीं दूर होतात. मलशुद्धीचे चूर्ण—सुरवारी हिरडे २, सोनामुखी २, रेवाचिनी २, सैंधव २, पादेलोण .॥., मिरी .॥., सुंठ .॥. तोळा यांचे चूर्ण ३ मासे रात्री ऊनह पाण्याशी यावें. मलशुद्धीचे चूर्ण दुसरे—सोनामुखी, बाबहिरडे, पिंपळी, अ० वडीशेप एकेक भाग, सैंधव अथवा पादेलोण अर्धभाग, चूर्ण करून तें तीन मासे चूर्ण रात्री उष्णोइकाशी यावें, महा-खांडव चूर्ण—मिरे, नागकेशर, तालीसपत्र, सैंधव, संचल, विडलोण समुद्रमीठ, वांगडखार हीं एकेक भाग; पिंपळमूळ, चित्रक, दालचिनी, पिंपळी, विंचेचीसाल, जिरे हीं दोन दोन भाग; आम्लवेतस (न मिळेल तर चुका अगर हरभन्याची आंब सुंठ, थोर वेलदोज्ज्वाचे दाणे लहान वोरे, अजमोदा, नागरमोथे, हीं तीनतीन भाग, व सान्या औषधाचे चवथा भाग डाळिवफळ ध्यावें. मग सर्वांचे चूर्ण करून त्या चूर्णाचे अर्धा साखर घेऊन एका जागी मिळवावी. या चूर्णाच्या खेवनेकरून तोंडास रुचि येते, अभि प्रदीप होतो, हृदयास हितकारक; व कास, अहिसार, हृदोग, कंठरोग, उदररोग, मुखरोग, मोडशी, पोटफुगी, मुळव्याध, गुल्म, अंत्रविकार, पांच प्रकारची ओकारी व श्वास, हे दूर होतात. यवानीखांडव चूर्ण—अजमोदा २, दाळिंव-साल २, सुंठ २, विंचेची साल २, आम्लवेत २, आंबट वोरे २, पिंपळी ५, मिरी १, दालचिनी १, पादेलोण १, धणे १, जिरे १ भाग व साखर ३२ भाग घेऊन चूर्ण करून तें ६ मासे ध्यावें; इणजे पांडु, हृदोग, संग्रहणी, ज्वर, ओकारी, शोष, अतिसार, पाण्थरी, मलबद्ध, अवढणे, शूल, मंदामि, मुळव्याध, जिभेचे रोग, हे सारे रोग दूर होतात. लघुगंगाधर चूर्ण—नागरमोथे, इंद्रजव कोंवळे वेलफळ, लोधी, मोचरस धायटीफुल, यांचे चूर्ण करून तें ताकांत गूळ मिळवून त्यांत टाकून यावें. तेणेकरून सारे अतिसार दूर होतात. लवंगादि चूर्ण—लवंग, भीमसेनी कापूर, वेलदोडे, दालचिनी, नागकेशर, जायफळ, वाळा, सुंठ, शहाजिरे, कृष्णागर, वंशलो-चन, जटामांसी, निळे कमळ, पिंपळी, पांदरा चंदन, तगर, वाळा, कंकोळ, हीं सम-

भाग घेऊन चूर्ण करून त्यांचे अर्धा साखर घेऊन एका जागी मिळवावी. या चूर्णकरून अभि प्रदीप होतो. तोंडास रुचि येते, शरीर पुष्ट होतें. च्या विषयी इच्छा होते. वात, पित्त, कफ यांचा प्रकोप दूर होतो. हृदोग, कंठरोग, श्वास, उचकी, पडसें, क्षय तमकश्वास, अतिसार, उरांत क्षतरोग होतो तो, परमा अरुचि, गुल्म, संग्रहणी हे रोग दूर होतात. वडवानल चूर्ण—सैंधव १, पिंपळमूळ २, पिंपळी ३, चवक ४, चित्रक ५, सुंठ ६, बालहरीतकी ७ भाग, या अनुक्रमे भाग घेऊन चूर्ण करावें. हें घेतले असतां अजीर्णाचा नाश होऊन अभि प्रदीप होतो. वैदवानर चूर्ण—सैंधव २, जवखार २, ओंवा २, सुंठ ५, हिरडा १० भाग, यांचे चूर्ण करून तें ४ मासे चूर्ण दर्हीं, ताक अथवा उष्णोदक यांशी ध्यावें; इणजे आमवात, गुल्म, हृदोग, वस्त्रीतले रोग, पाण्थरी, शूल, आनाह, मूळव्याध यांचा नाश होतो. शृंग्यादि चूर्ण—काकडशिंगी, अतिविष, पिंपळी, यांचे चूर्ण करून तें मधांत बालकास यावें; इणजे उवर व खोकला हे दूर होतात. अथवा एकटे अतिविष मधांत यावें; तेणेकरून कास, उवर, ओकारी हीं दूर होतात. शुंठयादि चूर्ण—सुंठ, अतिविष, भाजलेला हिंग, नागरमोथे, इंद्रजव, चित्रक या सहा औषधांचे चूर्ण करून चूर्णाचे चौपट उन्हपाण्यांत घेतले असतां आमातिसार दूर होतात. सामुद्रादि चूर्ण—मीठ, पादेलोण, सैंधव, जवखार, ओंवा, अजमोदा, हिरडा, पिंपळी, सुंठ, हिंग, वावडिंग हीं समभाग घेऊन चूर्ण करून तें ४ मासे चूर्ण भोजनसमयी प्रथम पांच ग्रासांवरोवर खावें; इणजे अजीर्णवात, गुदवात, गुल्मवात, वातप्रमेह, विषमवात, विषूचिका, कमला, पांडु श्वास, कास यांचा नाश होतो. सीतोपलादि चूर्ण—खडीसाखर १६, वंशलोचन ८, पिंपळी ४, एलचीदाणे २, दालचिनी १ भाग घेऊन चूर्ण करावें. हें ३ माशापासून ६ मासे चूर्ण, ६ मासे मध व १ तोळा तूप यांशी यावें; इणजे कास, श्वास, क्षय, हातपायांचा दाह होतो तो, अग्रिमांद्य, जीभ शून्य पडते ती, कुक्षिशूल, प्ररोचक, ज्वर, जीर्णज्वर, मस्तकांत रक्तविकार होतो तो, व मस्तक हलके ज्ञात्यामुळे होणारे रोग व पित्तविकार हे दूर होतात. आणि उपदंशविकाराने फार दिवस प्रमेहादिक विकार शरीरांत असल्यामुळे होणारे विकार हेही शमन होतात. लघुसुदर्शन चूर्ण—गुळवेलीचे सत्व, पिंपळी, वेहडा, सुरवारी हिरडा, पांदरा चंदन, कुटकी, कडनिंबाची अंतरसाल, सुंठ, देवदार, हीं एकेक भाग, व किराईत ४॥ भाग, चूर्ण करून ते थंड पाण्यांत यावें; इणजे सारे ज्वर दूर होतात. हिंगाष्टक चूर्ण—सुंठ, मिरे पिंपळी, चित्रक, सैंधव, ओंवा, जिरे, शहाजिरे, पादेलोण, हीं समभाग घेऊन त्यांचा जाठवा हिस्सा हिंग घेऊन सर्वांचे चूर्ण करून ताकांत अथवा भोजनसमयी प्रथम

तुपभाताशीं यावें; ह्यणजे गुल्म, आम, अग्रिमांद्य, मोडशीं यांचा नाश होतो. हिंगवा-दि चूर्ण-भाजलेला हिंग, पहाडमूळ, बालहिरडे, धणे, डाळिंबाची साल, चित्रक, कचोरा, अजमोदा, सुठ, मिरे, पिंपळी, शेरणी, आम्लवेतस, रानतुळस, चिंचेचीं साल, जिरे, पुष्करमूळ, वेखंड, चवक, सजीखार, जवखार, सैधव, पादेलोण, बीड-लोण, वांगडखार, मीठ, यांचे चूर्ण ३। ४ मासे भोजनाचे आर्धा अथवा भोजनाचे मध्ये यावें. अथवा ताकांत किंवा ऊन्ह पाण्यांत यावें; ह्यणजे गुल्म, हद्रोग, अष्टीला या नामेकरून पोटांत रोग उत्पन्न होतो तो; हृदय, वस्ती, कुशी, यांचे शूल; गुदशूल, योनिशूल, मूत्रकुच्छ, मलबद्ध पांडु, अवढणे, उचकी, यकृत, पाणथरी, श्वास, कास, कंठरोग, मुळव्याध, संग्रहणी हे रोग दूर होतात. दुसरे लवंगादि चूर्ण--८ मासे लंबगा; एलची व जायफळ हीं अर्ध तोळा व अफू १ मासा, या सर्वांचे एकत्र चूर्ण करून तें ऊन्ह पाण्याशीं अर्ध तोळा यावें; ह्यणजे दारुण तरल (मोडशी), शूल, अतिसार व वांति यांचा नाश करिते. दुसरे शुठ्यादि चूर्ण-सुठ ६, पिंपळी ५, मिरे ४, विड्याचीं पाने ३, दालचिनी २, व वेलदोडे १ भाग, घेऊन चूर्ण करून गरोवरीने साखर घालून खावें; ह्यणजे मुळव्याध, अग्रिमांद्य, खोकला, अरुचि, श्वास, कंठरोग व हृदोग यांचा नाश होतो. कल्याणचूर्ण-सुठ, मिरे, पिंपळी, चवक, चित्र-क, मिरे, त्रिफळा, विडलोण, सैधव, पिंपळी, वावडिंग, करंज, औंवा, धणे व जिरे यांचे चूर्ण करून ऊन्ह पाण्यांची प्यावें; ह्यणजे वात, कफ, अपस्मार, उन्माद, मुळव्याध, संग्रहणी व अग्रिमांद्य यांचा नाश होतो. नाराच चूर्ण-पिंपळी १ तोळा, निशोत्तर ४ तोळे, खडीसाखर ४ तोळे हीं एकत्र कुटून चूर्ण करून मधावरोवर एक तोळा खावें. तें आध्मान, मलबद्धता, उदर, कफ, पित्त व शूल यांचा नाश करिते. सम-शर्कर चूर्ण-वेलदोड्याचे दाणे २, दालचिनी २, तमालपत्र ३, नागकेशर ४, मिरे ५, पिंपळी ६, सुठ ७ व चिनी (खडी) साखर २८ भाग घेऊन चूर्ण करून द्यावें; ह्यणजे मुळव्याध, अग्रिमांद्य, गुल्म, अरुचि, श्वास, कंठरोग व हृदोग यांचा नाश होतो.

गुटिका.

गुंजादिगुटिका—सुठ, बालहरीतकी, नागरमोये यांचे चूर्णात दुप्पट गूळ घालून गोळया कराव्या. मग एक गोळी तोंडांत धरली असतां सारे कास व श्वास, हे दूर होतात. मरिचादि गुटिका—मिरे १, पिंपळी १, जवखार १। डाळिंबसाल २ भाग यांचे चूर्ण करून, गूळ आठ भाग घेऊन त्यात तें चूर्ण टाकून गोळया ४ माशा-च्या कराव्या. ती गोळी तोंडांत धरावी; ह्यणजे सारे कास दूर होतात. आमल क्यादि गुटिका—अंवळकटी, कमळ, कोष्ठ, साळीच्या लाझा, वडाच्या कोंवळच्या

पारंब्याच्या दिन्या, यांचे चूर्ण मधांत मिळवून गोळी करून तोंडांत धरली असतां तहान फार लागते ती व तोंडास कोरड फार पडते ती, हीं दूर होतात. गुडचतु-हृय वटिका—सुठांचे चूर्ण करून त्यांत गूळ मिळवून गोळी करून द्यावी; ह्यणजे आंव दूर होते. अजीर्ण ज्ञाले असतां गूळ व पिंपळी एकत्र करून द्यावी गूळ व जिरे एकाजागी करून घेतले असतां मूत्रकुच्छ दूर होते, गूळ व बालहिरडे एकजागी करून घेतले असतां मूळव्याध दूर होते. लवंगादि वटिका—लवंग, मिरे, वेहडेल हीं समान व या तिहीचे समान खेराची अंतरसाल किंवा पांढरा काथ घालून बाभकीचे अंतरसालीचे काढ्यांत गोळया तीन मासे वजनाच्या करून रोज दोन तीन गोळया तोंडांत धराव्या. ह्यणजे खोकला त्वरित दूर होतो. वृद्धदारुमोदक-वरधारा, भिलावा, सुठ हीं समान घेऊन चूर्ण करून त्यांत दुप्पट गुल घालून गोळया करून द्याव्या; ह्यणजे द्रकार्चा, मुळव्याध दूर होते. माषादि मोदक धातुपुष्टिस-उडदाच्या डाळीचे चूर्ण, जवाचे चूर्ण, गव्हांचा कोंडा काढून त्याचे चूर्ण, तांडळाचे चूर्ण व पिंपळीचे चूर्ण, हीं समभाग घेऊन त्यांच्या अर्धे त्यांत पाणी घालून चांगले भाजून मग सांचांचे समभाग साखर व साखरेचे दुप्पट त्यांत पाणी घालून पाक करून त्याचे लाडू ४ तोळे वजनप्रमाण बोधून मग रात्रीस तो लाडू एक खाऊन त्याजवर १६ तोळे दूध प्यावें व आंबट, खारट पदार्थ वर्ज करावे. याप्रमाणे केले असतां बहुत खिया भोगिल्या असतां क्षीण-बल होत नाही. लशुनवटिका—लसूण, संचळ, जिरे, सैधव त्रिकटु, (सुठ, मिरे, पिंपळी.), हिंग यांचे चूर्ण निवाचे रसांत खलून गोळया बोरांतील आठीएवड्या करून द्याव्या; ह्यणजे अजीर्ण व मोडशी हे रोग दूर होतात. कुडेपाकाच्या गोळया कुड्याचीं मुळे धुवून त्यावरील साल काढावी. ती वारीक वांटून पाण्यांत कालवून तें पाणी गाळून यावें. या प्रमाणे हीं किंवा वरेच वेळ करावी; ह्यणजे सालीचा बहुतेक अंश पाण्यांत मिसळतो. मग तें पाणी कलईच्या पातेत्यांत घालून घन होईपर्यंत आटवाचे व खालीं उतरून त्यांत सुठ, मिरे, पिंपळी. जायफळ, मायफळ, पत्री, लवंग, वावडिंग, मुरडशेंग, बालवेलफळ, वेहडेफळ, नागकेशर, यांचे चूर्ण वेताने घालून कालवून गोळा करावा व त्याच्या वालप्रमाण गोळया कराव्या. संग्रहणी व अतिसार यावर हीं गोळी ताकाचे निवर्णीत किंचित् हिंगाचे चूर्ण टाकून त्यांतून, ५० गोड अदमुरे दक्षांतून; सुठांचे काढ्यांतून; किंवा तुपांतून द्यावी. पांडु व जीर्ण जवरास मधांतून ५० गोमूत्रांतून यावी. लहान मुलांसही हें औषध फारच गुणवह आहे. जातीफलादि वटी—जायफळ, खारीक व अफू हे समभाग घेऊन यांची

नागवेलीच्या रसांत वालप्रमाण गोळी करून ताकाशीं घ्यावी; ह्याणजे कंठीणही अति साराचा नाश होईल. व्योषादि वटी—सुंठ, मिरे, पिंपळी, चित्रकमूळ, तालीसपत्र चिंच, आम्लवेतस, चवक, जिरे, हीं समभाग; व एलची, दालचिनी, तमालपत्र, हे चतुर्थीं, यांचे चूर्ण करून त्याची जुन्या गुळाशीं गोळी करून घ्यावी; ती पडसे, स्वरभंग, श्वास, कास, अरुचि यांचा नाश करिते. अजमोद्दादि वटी—अजमोदा, पिंपळी, वावडिंग, बडीशोप, नागरमोथे, मिरीं व सैंधव हीं एकेक भाग, हरीतकी ५ भाग, सुंठ १० भाग, वृद्धदारु १० भाग, व भारंगमूळ २३ भाग, याप्रमाणे सर्वांचे चूर्ण करावे व चूर्णाच्या दुप्पट गूळ घेऊन त्याच्या पाकांत गोळया बोराच्या आठीए. वद्या कराव्या. ही गोळी ऊन्हपण्याशीं घ्यावी; ह्याणजे सर्व प्रकारचे वायु दूर होतात. डाळिंबपाकाच्या गोळया—जायपत्री ३ मासे, खसखस १ तोळा, वेलदोडे ३ मासे, बडीशेप १ तोळा, अफू १ वाल, जायपत्री व सुंठ १ मासा व पिंपळी अर्ध मासा, यांचे चूर्ण डाळिंबांत भरून वरून ओर्लीं एरंडाचीं पाने गुंडाळून फुंपाच्यांत पक करून तें डाळिंब त्या औषधासुद्धां वांटावे आणि त्याच्या गोळया चण्याएवद्या कराव्या. ती गोळी वालकाचे अतिसारावर ताकांत अथवा तांदुळाचे धुणांत रोज एक वेळ अथवा सांजसकाळ घ्यावी. कांकायनवटी—हरीतकी २० तोळे; व जिरे, मिरीं, पिंपळी, पिंपळमूळ, चवक, सुंठ, हीं प्रत्येक चार चार तोळे घ्यावी; व जवखार ८ तोळे, विवरे ३२ तोळे, सुरण, ६४ तोळे व गूळ सर्व चूर्णाच्या दुप्पट घालून त्याची १ तोळ्याची गोळी करावी. व प्रातःकाळीं एकेक खावी. मागून आंबट ताक पिण्यास यावे; ह्याणजे अग्रिदीपन करिते व संग्रहणी, पांडुरोग यांचा नाश करिते. हीं गुटी कांकायनाने आपल्या शिष्यांला शब्दकर्म, क्षारकर्म यांवांचून मुळव्याध व गुदरोग नाश करण्याकरितां सांगितली. एलादि गुटिका—वेलदोडे, तमालपत्र, दालचिनी, द्राक्षे, पिंपळी, हीं प्रत्येक २ तोळे, खडीसाखर, ज्येष्ठीमध, खारीक, द्राक्षे, हीं प्रत्येक चार तोळे, याप्रमाणे घेऊन त्यांत मध घालून खलून गोळया एक तोळा प्रमाणाच्या कराव्या. त्यांतून दररोज एकेक खावी, ह्याणजे उरःक्षतक्षय, ज्वर, कास, श्वास, हिक्का, वमि, मूच्छी, मद, तृष्णा, पार्श्वशूल, अरोचक, घूँहा, आद्यवात, रक्पित्त, ज्वर व क्षय यांचा नाश होईल; अशी ही एलादिगुटिका वृृथ व तुसिकारक आहे. द्राक्षादि गुटिका—काळीं द्राक्षे ४। सोनामुखी तोळे ४, सुरवारी हिरडे तोळे ४, जायपत्री मासे ६, केशर, मासे ३ यांचे चूर्ण करून द्राक्षाच्या ओलाव्याने गोळया दहा दहा माशाच्या बांधाव्या. बापासून मलशुद्दे व मलाश्रित वायु, आम्ल-पित्त, पित्तवायु, वगैरे रोग बेरे होतात.

पाक.
अटरुषावलेह—(सरबनी पाक) अडुळशाच्या पानाला वाफ देऊन हातावर चोळून रस काढावा. त्यांत खडीसाखर घालून मधासारखा पाक करावा. मग त्यांत थोडे वेहड्याचे चूर्ण व हलदीचे चूर्ण घालून ठेवावा, तो वरचेवर चाईत जावा; ह्याणजे श्वास, कास, कफ, क्षय, रक्पित यांचा नाश होतो. अश्वांगधापाक—आ-स्कंध ३२ तोळे, दालचिनी, वेलदोडे, नागकेशर, तमालपत्र, जायफळ, जायपत्री, नवे केशर, वंशलोचन, जटामांसी, मोचरस, चंदन, कृष्णगार, चित्रक, पिंपळी, पिंपळ-मूळ, लवंग, तालीमस्ताना, अक्रोड, शिंगाडे, गोखरू, शतावरी, सुंठ, मिरे, रुमामस्त-की, हीं एकेक तोळा घेऊन चूर्ण करावे मग गाईचे दोन शेर दूध घेऊन त्याचा खवा करून त्यांत तें चूर्ण घालून चूर्णाचे दुप्पट खडी साखरेचा पाक करून त्यांत तें टाळून नंतर घाटून परातेला तूप चोळून त्यांत ओतून सारखा करून वज्ञा कराव्या. हा पाक नित्य २ तोळे सेवन करावा; ह्याणजे पुष्टा प्राप्त होऊन अनेक रोगांचा नाश होईल. अरुयाचा शिरका—आल्याचा रस ९ तोळे काढून त्यांत तितकेच पाणी घालावे. मग अर्धा शेर साखरेचा पाक करून त्यांत केशर, एलची, जायफळ, जाय-पत्री, लवंग, हीं तोळा तोळा घालून भरून ठेवावा. हा श्वास, कास, अग्रिमांदी, अरु-चि, इलादिकांवर ग्रशस्त आहे. आंवळ्यांचा मोरंवा—एक शेर इरसाल आंव-ळ्यांना कांव्यांनी टोळून ते दाबून ठेवावे. लांचे पाणी निघून गेले ह्याणजे त्यांना तुर-टीचे पाण्यांत मध्यम रोतिने शिजवून ते चार शेर साखरेच्या पाकांत घालून किंचित शिजूं यावे, व पिळून घेऊन दुसरा चार शेर साखरेचा पाक करून मली काढून तो पाक सिद्ध ह्याला ह्याणजे त्यांत आंवके टाकावे, व केशर अर्धा तोळा घालून ठेवावे; ह्याणजे मोरंवा झाला हा चांगला पित्तशायक व पौष्टिक आहे. आंव्याचा मोरंवा—आंवे चांगले इरसाल हिरवे घेऊन त्याची साल काढून दाबून ठेवावे; पाणी निघून गेले ह्याणजे त्यांना किंचित वाफ घ्यावी, व आंवळ्यासारखा हाही मोरंवा करावा. एरंडपाक—एक शेर एरंड्या आणून टरफले काढावी त्यांतील अंतर्जिव्हा काढून मोख वाटावे. नंतर ४ शेर दूधांत घालून आटवून खवा करा. नंतर तुपांत तळावा, साखर वप्पे दोन शेर घेऊन पाक करावा. त्यांत सुंठ, मिरे, पिंपळी, दालचिनी, तमालपत्र, नागकेशर, वेलदोडे, पिंपळमूळ, चित्रक, चवक, गुळवेलसत्व, कचोरा, ओवा, अजमोदा, हल्द, दारुहल्द, आस्कंध, चिक्कणा, पहाडमूळ, शेरणी, वावडिंग, गोखरू, कुज्जाच्या मुळाची साल, देवदार, वरधारा, भुईकोहळा, हीं तोळा तोळा घेऊन चूर्ण करून घालावी. नंतर पाक आटवून ओतावा. वज्ञा कापून भांड्यांत ठेवाव्या. रोज,

एक बड़ी खाची, तेणेकरून वातव्याधि, शूल, शोथ, अंडवृद्धी, उदर, पोटफुगी, गुल्म, आमत्रात, कटिप्रह, उचकी, श्रास, कास, पक्षधात, पांगुल्य, अद्वितादि वातरोग, अश्मरी, श्वासोरोग, हे बरे होऊन, बल, वीर्य, पुष्टि, हीं प्राप्त होतात. असृतभल्ला-तक्षणक—वाच्याच्या योगानें ज्ञाडावरून पडलेले विवेक ४ आणुन विटकरीनें घोळ-सावे; नंतर धुक्कन वाच्यांत सुकृत टाकावे. नंतर त्याचे तुकडे तुकडे करून चौपट पाण्यांमध्यें उकलावे. चतुर्थीश उरल्यावर त्यांत वरोवरीने दूध घालून खवा करावा तो तुपांत परतून गोळा करावा. नंतर खडीसाखरेचा पाक करून त्यांत सुंठ, मिरें पिंपळी, हिडा, वेहडा, आवळळठी, कापूर, जटामांसी, दालचिनी, पत्रज, वेळा, खदि रसार, गुळवेलीचे सत्व, चंदन, वाळा, कंकोळ, लवंग, सफेत मुसळी, मोरवेल, ओवा अजमोदा, तगर, मंजिष्ठ, गजपिंपळी, भुईकोहळा, जायफळ, रुमामस्तकी, जिरे, समुद्रशोष, भैदालकडी, केशर, हीं तोळा तोळा घेऊन पाकांत घालून वज्ञा कराव्या. त्यांची मात्रा दोन दोन तोळे दररोज प्रातःकाळीं भक्षाची. तेणेकरून अष्टादश कुष्ठे-प्रदर, अग्रिमांय, दंतसौवीर्य व वात दूर होऊन, बुद्धि, मेधा, वायु आणि पुष्टि हीं चागलीं होतात. आद्रकावलेह—पावशेर आले सोलून किसावे. नंतर थोडे तुपांत परतावे. शेरभर गूळ अथवा साखर घालून पाक करावा. त्यांत आल्याचा कीस टाकून त्यांत दालचिनी, तमालपत्र, वेला, नागकेशर, लवंग, बाळहिरडे, भारंगमूळ, अडूकसा, निंवाची साल, देवदार, आस्कंध, जायफळ, जायपत्री, अगर, मनुका, हीं दोन दोन तोळे टाकून भांज्यांत भरून ठेवावे. यांच्या सेवनाने कास, श्वास, क्षय, मंदामि, दृढ्रोग, यांची शांति होते. कंदपूर्पणक—आर्ध शेर पांढरे कांदे, दोन शेर दूध, पाव शेर तूप, ९ तोळे मध, दोन शेर साखर १ तोळा दालचिनी, १ जायफळ, १० तोळा लवंगा, १० वेशर, १० पत्री, १० साखर, ४० तोळे कवचबीज, याप्रमाणे जिन्नस घेऊन दुधांत घालून खवा करावा, तो तुपांत परतावा, आणि साखरेचा पाक करून त्यांत तो खवा! घालून घाटून परातेला तूप चोक्तु आंत ओतून सारखा करून वज्ञा कराव्या. हा नित्य २ अगर ४ तोळे सेविला असतां बंदहीं वीर्यवान होतो. कंदपूर्पूषणावलेह—पांढरे कांदे घेऊन त्यांना अंवल्याप्रमाणे टोऱ्यून किंचित वाफ घेऊन फडक्यांने पुसावे. ते मध घातलेल्या भांज्यांत टाकून तोऱ वांश्वून ते भांडे चुलीवर टांगून ठेवावे. ४ महिन्यांनंतर काढून त्यांतील एकेक कांदा खात जावा पश्य मधुर आहार. चौदा दिवस खाल्यानें धीर्यवृद्धि होऊन शरीर पुष्ट होते. कुमारी पाक—१ शेर कोरफळीचा गीर, २ शेर साखर, ४ शेर दूध, आर्धा शेर गाईचे तूप, १ वेलदोडे, १ लवंगा, १ चिनी गोंद, १ सुंठ, १ समुद्रशोकाचे बीं, १ जायफळ,

१ वंशलोचन, १ केशर, १ सालमिश्री, १ अळुलकारा, १ खारीक, १ बदाम, १ ओवा, १ खुरासनी ओवा, १ कस्तूरी, यांचा पाक करून वज्ञा कराव्या. याच्या सेवनाने आम्लपित्त दूर होऊन धातुवृद्धि व पुष्टता प्राप्त होते. कुष्मांडपाक—कोहू ल्यावरील साल व आंतील गीर काढून टाकून पातळ कापव्या काढाव्या. आणि अभीवर ठेवून वाफ देऊन नंतर चौघडी घोत्रावर मोकळ्या करून ठेवाव्या, झणजे आंतील पाण्याचा अंश जाईल. याप्रमाणे कोहूल्याचे काप तयार ज्ञाल्यावर खडीसाखरेचा पाक करून त्यांत केशर, जायफळ, पत्री, एलची, चारोळ्या, वेदाणा, वैरे मसाला घालून कोहूल्याचे काप त्या पाकांत घालून ठेवावे. हा पाक नित्य प्रातः—काळीं सेवन केला असतां कोव्यांतील ऊष्णता व धातुस्थानची कडकी हे विकार बंद होतात. कुष्मांडावलेह—पिकलेला कोहूला किसून गिरावे पाणी वस्त्राने पिळन काढावे. नंतर सुकवून तुपांत परतावे. गव्हाळी रंगावर आले झणजे उतरावे. त्यांत बदाम तळून घालावे. खवा भाजून घालावा. आणि जायफळ, लवंगा, जायपत्री, वेलदोडे, वंशलोचन, दौलचिनी, तमालपत्र, नागकेशर, कमलाक्ष, हीं बारीक करून घालून एकत्र मिळवावीं. सर्व औषधांच्या दुपट साखर घेऊन कोहूल्याच्या पाण्यांत पाक करावा. त्यांत केशर घालावे. चांचणी करून सर्व औषधे घालून आहाटून ठेवावे या औषधांतून निय दोन दोन तोळे भक्षीत जावे. तेणेकून आम्लपित्त, दाह, ब्रम, शोष, क्षीणता, अग्रिमांय, दूर होऊन पुष्ट येते. कुठजावलेह—कुञ्जांच्या मुळांची साल १ तुलाप्रमाण (४०० तोळे) घेऊन थोडी कुटून त्यांत पाणी १ द्रोण प्रमाण (१०२४ तोळे) घालून चवथाईं पाणी राहीपर्यंत काढा करून फडक्यांत घालून गाळून त्यांत गूळ १२ तोळे घालून फिरून घड होईपर्यंत पाक करून त्यांत चूर्णे टाकावयाचीं तीं औषधे येणेप्रमाणे—रसांजन, मोचरस, सुंठ, मिरें, पिंपळी, हिरडा, वेहडा, आंवलकडी, लाजाळू, चित्रक, पहाडमूळ, लहानवेलफळ, इंद्रजव, वेखंड, गोडंबी, अतिविष, वार्दिंग, वाळा, हीं अठरा औषधे चार चार तोळेप्रमाण घेऊन चूर्णे करून पाकांत टाकावीं; व तूप १ कुडवप्रमाण (१६ तोळे) टाकून पाक थंड ज्ञाल्यावर त्यांत मध १ कुडवप्रमाण टाकावी. मग हा अवलेह शेळीचे दुधांत अथवा ताकांत अथवा द्व्यांत अथवा तुपांत किंवा पाण्यांत, अन्न जिरणीं पडले असतां घ्यावा आणि चांगले पथ्य करावे तेणेकरून संपूर्ण मूळव्याधी लवकर दूर होतात, व भगंदरादिक दुष रोग, अतिसार, अरोचक, संग्रहणी, पांडुरोग, रक्पित, कामला, आम्लपित्त, सूज, कृशता व प्रवाहिका रोग अतिसाराचा भेद आहे तो, हे रोग दूर

होतात. कंटकार्यावलेह—रिंगणी १ तुलाप्रमाण (४०० तोळे) वजन घेऊन थोडी कुटून त्यांत पाणी १ द्रोण प्रमाण घालून चवथाई पाणी राहीपर्यंत काढा करून गालून खावा. मग त्यांत चूऱे घालावयाचीं तीं घेणेप्रमाणे—गुळवेळ, चित्रक, कवच, नाग-रमेश, कांकडीशिंगी, सुंठ, मिरें, पिंपळी, धमासा, भारगंसाल, रासना, कचोरा, हीं बारा औषधे चार चार तोळे घेऊन चूर्ण करून त्या काढ्यांत घालावीं, व खडीसाखर ८० तोळे, तूप ३२ तोळे, शिरसेल तेल ३२ तोळे हीं सारीं काढ्यांत घालून फिरून कढवून लेह करून थंड झाल्यावर त्यांत मध ३२ तोळे घालून मग वंशलोचन १ तोळे व पिंपळी १६ तोळे यांचे चूर्ण करून त्या अवलेहांत भिळवून चांगले बळकट मढके घेऊन त्यांत तो अवलेह ठेवावा व थोडायोडा नित्य घेत जावा. तेणेकरून उचकी व सरे श्वास, कास दूर होतात. कवच्याक—कुहिलीचे बीजांतील गोळे १२८ तोळे: गाईचे दूध २५६, गोघृत १२८, अगर २, जायफल ५, सुंठ २, लवंग २, अकलकारा २, जिरे २, पिंपळी २, दालचिनी २, तमालपत्र २, एलची २, केशर २, कापूर मासे २, कंकोळ २, समुद्रशेक्कीज २, गोडंड्या २, खुरासनी ओवा २, हुळ बचनाग २, तालीमखाना२, मूसल्यांकिंद२, अजमोदा २, अफू २, हरीतकी२, मध १६ तोळे, खडीसाखर सर्व औषधांच्या दुप्पट. पाकाची कृति—कवच्चीज उष्णोदकाने शुभ्रन वाळवून चूर्ण करून दुधांत घालून खवा करावा. मग गोघृत अर्धे आंत घालन भाजून तांबूसवर्ण रव्याप्रमाणे करावा. नंतर त्यांत औषधांची चूर्ण घालून कालवावी; आणि साखरेची चांचणी करतेवेळेस आंत केशराचे पाणी व तूप घालून घांटावें. तार घेऊन लागली झाणजे त्यांत चूऱे टाकून घांटून परातीत ओतून सारखा करून वज्जा कराव्या; आणि एके वडी खावी. याचा गुण-काम, मेधाधातु, कांति व बल यांची शुद्ध करून, श्वास, पांडुरोग, राजयक्ष्या, कास, उचकी, सूज, मेद, वायुरोग, धातुक्षय खेज, बहुमूत्र, हे रोग दूर करितो. खर्जूरपूरणपारू—खारका पका शेर आणून यांतील विया काढाव्या, व त्यांत तालीमखाना दुधांत वांटून भरावा. वर सुताने गुळाडावें. नंतर ४ शेर दूध घेऊन त्यांत खारका मंदामीने शिजवाव्या. दूध आटते वेळीं भांज्याचे तोळावर फडके बांधून त्यावर तोळाभर अफू वारीक करून विखरावी. त्यावर फडके वाधून वर झांकण ठेवावें. दुधाच्या योगाने ती अफू दवित होऊन त्या दुधांत उतरते. नंतर तें दूध आटवून खवा करावा. नंतर पका दोन शेर साखरेचा पाक करून तो पाक झाल्यावर त्यांत औषधे घालावयाचीं तीं—१ जायफल, १ जायपत्री, १ लवंग, १ गोखरू, १ दालचिनी, १ तमालपत्र, १ नागकेशर, १ वेलदोडे, १ समुद्रशेक्कीचे वीं, १ खुरासनी ओवा, १ ओवा, १ सफेतमुसळी, १ काळी मुसळी,

१ कापूर, १ सालमिश्री, १ कंकोळ, १ कवच्चीज, १ अकलकारा, १ खसखस, १ लोध, १ त्रिफला, १ भुईकोहळा, १ वदाम, १ आस्कंध, १ पांढरी गुंज, हीं औषधे पाकांत घालून वज्जा कराव्या. या वज्जा, धातुक्षय, धातुश्राव, बिंदुश्राव, षंडता, अल्पवीर्धत्व, इत्यादि रोगावर फारच प्रशस्त आहेत. गुलाबी सरखत—गुलाबी अगर गुलाबकल्यांचा काढा करून तो घेऊन त्यांत खडीसाखर घालून सरखती पाक केला असता सुवासिक सरखत होतें. हें सरखत अंगांतील भिनलेल्या गर्मीचा नाश करणारे, थंड, उन्हाळे दिवसांत सेवन करण्यास योग्य असे होतें. गुलकंद—उच्या गुलाबाची फुले घेऊन पाकल्या काढाव्या. त्यांच्या दुप्पट खडीसाखर घेऊन वरणीत किंवा लाखलोव्यांत पाकल्यांचे व साखरेचे थरावर थर यावे, व त्यांचे तोळ बांधून ८ दिवस उन्हांत टांगून ठेवावे, ह्याणजे गुलकंद तयार होतो. हा पित्तावर व दाहावर प्रशस्त आहे. गोखरुरूपाक—गोखरु किंवा सांबलीत सुकावेले सराटे ६४ तो; भुईकोहळा ४, काळीमुसळी ४, शतावरी ४, वदामाचे गोळे ४, वेलाणा ४, चारोळी ४, पिस्ते ४, आस्कंध ४, केशर ४, बळबीज ४, अजूनवृक्षाची साल ४, काळीदाक्षे ४, कमळाक्षांतील गोळे ४, पिंपळी ४, दालचिनी ४, वेलचीदाणे ४, भीमसेनी कापूर ४ मासे, सालमिश्री पंजावी ४, चोपचिनी ४, तालीमखाना ४, सफेतमुसळी ४, गुळवेलीचे सर्व ४, पिंपळमूळ ४, कस्तुरी १ मासा, अक्रोड ४, लवंग ४, कंकोळ ४, रुमामस्तकी ४, शिंगाडे ४, तवकीर ४, गोडंड्या ४, खोवरे ४, खसखस ४, वंशलोचन ४, अहार्यंव ४, जायफल ४, जायपत्री ४, गाईचे दूध २५६ तोळे, याप्रमाणे जिनसा घेऊन दुधात गोखरुचे चूर्ण घालून खवा करावा. तो तुपांत भाजावा. सर्व चूर्णाच्या दुप्पट खडीसाखर घेऊन पाक करावा. केशराचे पाणी करून साखरेचे चांचणीत घालावें. नंतर औषधांचे चूर्ण पाकांत घालावें. सुंगेधर्दव्ये, वज्जा करावयाच्या पडीं घालावीं. हा पाक नित्य २ अगर चार तोळे घेऊन वर पावशेर दूध प्यावें. याजपासून धातुश्राव, प्रमेह, अंगांतील कडकी, मूळकूच्छ, मूत्राधात, कटिशूल, हीं दूर होऊन धातुवृद्धि व पुष्टा हीं प्राप्त होतात. चोपचिनीपाक—चोपचिनी ४८ तोळे, पिंपळी, पिंपळमूळ, मिरी, सुंठ, दालचिनी, अकलकारा, लवंग, हीं एकेक तोळा व सर्व चूर्णाच्या दुप्पट खडीसाखर घालून त्याचा पाक करावा. त्यांत नित्य एक अगर ३ तोळे सकाळ संध्याकाळ घेत जावा; ह्याणजे उपदंश, वण, कुष, वातरोग, भगंदर, क्षय, कास, पडसे, क्षय, व संपर्ण रोग दूर होऊन पुष्ट येते. जिरेपाक—जिरे शेरभर, ४ शेर दूध घेऊन त्यांत शिजवावे. त्याचा खवा करून तुपांत भाजावा. नंतर द्वीन शेर साखरेचा पाक करून त्यांत दालचिनी, तमालपत्र, वेलची, नागकेशर, पिंपळी, सुंठ, जिरे, नागरमोथे, वाळा, डार्लिंगसाल, रसांजन, धणे, हळद, सालं-

मिश्री, वंशलोचन, तवकीर, हीं दोन दोन तोळे कुट्टन घालावीं. यानें प्रदर, रक्षपित्त, मुखरोग, प्रमेह, अझमरी, जीर्णज्वर, दाह, पीनस, मुलव्याध, है नाश होतात व शाक्खी वाढते. **द्राक्षावलेह**—काळीं द्राक्षें दुधांत घालून तुपांत तलावीं. मग खडी-साखरेच्या पाकांत घालून त्यांत जायफळ, लवंग, जायपत्री, वेलदोडे, वंशलोचन, दालचिनी, तमालपत्र, नागकेशर, कमळाक्ष, याचे चूर्ण घालून ठेवावें. हा नित्य दोन तोळे घेतला असतां आम्लपित्त, रक्षपित्त, क्षय, पांडू, कामळ, अशक्तता, हे रोग दूर होतात. **दाळिंबाचा शिरका**—२० दाळिंबे चांगलीं पिकलेलीं रसदार अशीं घेऊन त्यांचा रस काढून कलदीचे भांज्यांत आटवावा, व अंत खडीसाखर एक शेर याकावी. काकवीसारखा दाट झाला झणजे त्यांत ०।।० तो. केशर, १ तो. एलचीची पूळ घेऊन कुर्पीत भरून ठेवावा. हा पित्तावर व खोकल्यावर फार प्रशस्त आहे. निबाचा शिरकाही याप्रमाणे करावा. **नारिकेलखंडपाक**—वारीक वाटलेला १६ तोळे नारळ घेऊन तो ४ तोळे तुपावर चांगला भाजून त्यांत समभाग साखर व ६४ तोळे नारळाचे पाणी घालून गुळाच्या पाकासारखा होईपर्यंत आटवून, त्यांत घर्णे पिपळी, नागरमोथे, वंशलोचन, जिरे, शहाजिरे, दालचिनी, एलची, तमालपत्र, नागकेशर, हे प्रत्येक चूर्ण करून अर्धे तोळा घालून शीत झाल्यावर यावा; झणजे आम्लपित्त, असच, क्षय, रक्षपित्त, शूल, वांति, यांचा नाश करितो व घातुवृद्धि करितो. **नारळाचा शिरका**—५० शाळ्याचे (कौवळया नारळाचे) पाणी घेऊन कढीत घालावें व मध्यमार्थांते काकवीसारखे दाट होईपर्यंत आटवावें. मग त्यांत केशर ०।।० तोळा व लवंगाचे चूर्ण १ तोळा टाकून उतरून धावावा. हा चांगला रक्तवृद्धि करणारा आहे व इतर औषधांच्या अनुपानाला उपयोगी पडतो व पुष्ट देतो. **पकाग्रपाक**—४ शेर पिकलेल्या उत्कृष्ट आंद्याचा रस, दीड शेर खडीसाखर, १ शेर तूप, ४ तोळे सुंठ, १ मिरी, २ पिंपळी, २ पिंपळमूळ, ५ नागरमोथे, २ चवक, २ घर्णे, ३ जिरे, २ वेलचीदाणे, २ नागकेशर, २ दालचिनी, २ ताळीसपत्र, हीं औषधे व खणगळ करून आंद्याच्या रसाचा खवा करून त्यांत तीं औषधे मिळवून नंतर साखरेच्या पाकांत घालून वज्या बांधावया. हा ४ तो० पाक दररोज भोजनाच्या आधीं भक्षावा. तेणेकरून अरोचक, श्वास, कास, क्षय, पीनस, पडसे, प्लीहा, यकृत इस्यादिकांचा नाश होतो. **पिष्पलीपाक**—६४ तो० पिष्पली घेऊन ती दुधांत वाटून व १२८ तो० तूप घेऊन त्यांत भंदमीवर परतावी. त्यांत १०२४ तो० साखर घालून तिच्या पाकांत तीं पिष्पली टाकावी; व दालचिनी, तमालपत्र, एलची, नागकेशर, यांचे चूर्ण मिळवून १२ तो० टाकावें. त्याच्या वज्या करावया. हा पाक घातुवर्धक, बलकारक, हव्याला हितावह व तेजाची वृद्धि करणा-

रा असून, क्षय, पांडू, श्वास, कास, वातरक्क, ओकारी, तहान, असाचि, शावे, जिव्हारोग, जीर्णज्वर, कामळा, त्रिदोष, हूळोग, प्रदर, पडसे, आमवात, यांचा नाश करितो. हा एक वर्ष घेतला तर वलीपलीत जाऊन मनुष्य तरुण होतो. **पुगपाक**—नागकेशर, नागरमोथा, चंदन, त्रिफळा, आवळकाठी, चारोळी, ताळीमखाना, लाजाळ, दालचिनी, एलची, तमालपत्र, जिरे, शहाजिरे, शिगाडे, वंशलोचन, जायपत्री, लवंग, घर्णे, बडीशोप, हीं एकेक तोळा; सुपारी ३२ तो०, याप्रमाणे घेऊन चूर्ण करून ३६ तो० दुधांत शिजवावें. नंतर गाईचे तूप १६ तोळे, साखर २०० तो० आवळकाठी १६ तो० शतावरी १६ तो० याप्रमाणे त्यांत घालून भंदमीवर पुनः शिजवावें नंतर चांगला दिवस पाटून रावलेल्या भांज्यांत ठेवावें. शक्तीप्रमाणे प्रातःकाळी सेवन करावें; झणजे मेह, जीर्णज्वर, आम्लपित्त, रक्तव्याव, मुलव्याध, अमिमांद्य, यांचा नाश करील; आणि पुष्टि, वीर्य, गर्भ यांते देणारा, रोगनाशक, खियांचा रक्तदोष दूर करणारा असा आहे. **बदामपाक**—६८।। बदाम, ८।। खवा, ४।। वेदाणा, १।।० लवंग, १।।० जायफळ, १।।० वंशलोचन, १।।० कमळाक्ष, १ वेलदोडे, १ दालचिनी, १ तमालपत्र, १ तोळा नागकेशर, ६।।२।। साखर, ६।।० तूप, याचा पाक करून तो घेतला असतां वीर्यवृद्धि होऊन शरीर पुष्ट होते. वातरोग दूर होतात. कोणी ज्वरांतून उठला झणजे त्याच्या अंगी शक्ती येण्यास हा पाक फार उपयोगी आहे. **विहीन्चा मोरंवा**—विहीनीं फळे काफी काढून उकडावीं. नंतर खडी साखरेचा पाक करून त्यांत केशर वगैरे मसाला टाकून फोडी घालावया. हा पित्तावर फार चांगला आहे. **भल्लातकावलेह**—चांगले पिकलेले व फोडलेले बिबवे १०२४ तो० घेऊन ते ४०९६ तो० पाण्यांत चतुर्थीश तूप घालून घन होईतोपर्यंत आटवून त्यांत खडीसाखर ६४ तोळे घालून घोटून तसाच सात दिवस ठेवावा. नंतर अमिव व वळ पाहून यावा; झणजे संपूर्ण गुदरोगांचा (मुलव्याध वगैरे,) नाश करितो; केश काळे द्विष्ट गरुडासारखी, कांति चंद्रासारखी, वेग घोड्यासारखा, उत्तम वळ, मोरासारखा शब्द, अमीसारखी दीसि, खियांना प्रिय, निरोगी, व शंभरांहून जास्त वर्षे चांचणीतो. याला अन्नपान, ऊन्ह व मैथून यांची बंदी नाही. हा घेतला असतां संपूर्ण रोगांचा नाश करितो व संपूर्ण रसायनांमध्ये हा राजाधिराज आहे. **भुयकोहल्याचा पाक**—पांढरा भुयकोहल्या सुकवून त्याची पूळ तुपांत तलावी, आणि सफेत मुसळीचे चूर्ण, एकशेर दुधांत पांच तोळे घालून दुधाचा गोळा होईपर्यंत आटवून तो खव्याचा गोळा तुपावर भाजावा; व उत्तम खडीसाखर पांच शेर, याचा चैतारी चांचणीचा पाक करून त्यांत भुयकोहल्याची पूळ आणि खवा मिश्र करून पुष्कळ वेळ ढव्हळीत राहावे, आणि सारखे मिश्रण झाल्यानंतर लवंग, वेलची, जायफळ, जायपत्री,

सुंठ, मिरें, पिंपळी, नागकेशर, केशर, वंशलोचन, दालचिनी, या समान औषधांची पूऱ् ३ तो० पर्यंत, शहाजिरे १, पिंपळमूळ ४ तो० मिश्रकरून या पाकाच्या वज्ञा करून ठेवाव्या. हा नित्य तो० दोन तोळे, याप्रमाणे दुवक्त सेवन केला असतां, क्षय रोग दूर होऊन मनुष्य उत्तम वीर्यवान होतो. २ रा भुयकोहळ्याचा पाक—भुयकोहळ्याचे तुकडे करून कांजीत निवळत टाकावें. नंतर पाण्याने खुवून शेरभर दुधामध्ये शिजवावें. नंतर ते तुपांत तवावें. पिंवळे झाल्यावर साखरेचा पाक करून त्यांत औषधे घालवयाची तीः—४ पिंपळी, २ सुंठ, २ मिरें, २ जिरे, २ आवळकाठी २ दालचिनी, १ वेलादाणे, १ तमालपत्र, २ शिंगडे, २ कचरा, २ पिंपळमूळ, २ चवक, २ चित्रक, ४ चारोळी, ४ मुसळी, १ लवंगा, यांचे चूर्ण करून पाकांत घालून वज्ञा कराव्या. त्या तुपाशी खाव्या; तेणेकरून रक्तपित्त, ज्वर, कास, कामला, तमकश्वास, भ्रम, ओकारी, तृष्णा, पांडुरोग, क्षतक्षय, अपस्मार, शिरोरोग, योनिश्ल, योनीवारे रक्तप्रवाह, आभिमांद्य, हे व्याधि दूर होऊन विर्यवृद्धि व पुष्टता प्राप्त होते. माहाळुंगाचा मोरंबा—याची कृती विहीन्या सोरंब्याप्रमाणेच आहे. हाही पित्तावर फार उपयोगी आहे. मुसलीपाक—॥ शेर मुसलीकंदचूर्ण, १ शेर दूध आर्धा शेर साखर, १ सुंठ, १ मिरें, १ पिंपळी, १ दालचिनी, १ तमालपत्र, १ नाग-केशर, १ शेरणी, १ बडीशेप, १ शतावरी, १ जिरे, १ अंवा, १ जायपत्री, १ अज-मोदा, १ पिंपळमूळ, १ आवळकाठी, १ कचोरा, १ गोखरू, १ धणे, १ आस्कंद, १ बाळहिरडे, १ मोथा, १ समुद्रशेकावें वीं, १ लवंग, १ ज्येष्ठमध, १ सांवरीचा डिंक, १ शिंगडे, १ कमलाक्ष, १ तवकीर, १ कंकोळ, १ अकूलकारा, १ वाळा, १ चंदन, पावशेर फोल काढलेले तीळ व सर्वांच्या दुप्पट खडीसाखर घालून पाक करून वज्ञा ४ तोळ्यांच्या कराव्या. दररोज प्रातःकाळी एकेक वडी खाऊन वर पावशेर दूध पीत जावें. तेणेकरून भंदामि, गुल्म, मेद, अर्श, श्वास, कास, ब्रण, क्षय; कावीळ, पांडु, शुक्रदेष वैरे दूर होतात. मेथीपाक—॥० शेर मेश्या, सुंठ, या दोहोचे चूर्ण करून दुधांत घालून शिजवावे, त्याचा गोळा करून तो तुपांत परतावा. नंतर साखरेच्या पाकांत हीं औषधे घालावीं. मिरीं, पिंपळी, सुंठ, पिंपळमूळ, चित्रक, मूळ, अजमोदा, जिरे, धणे, बाफळी, बडीशेप, जायफळ, कचोरा, दालचिनी, तमालपत्र, नागरमोथे, हीं चार चार तोळे प्रमाण घेऊन ६ तोळे सुंठांचे चूर्ण व ६ तोळे खिंच्यांचे चूर्ण घालून वज्ञा किंवा लाडू नित्य ४ तोळे भक्षावा; तेणेकरून आभवात सर्व वात, विषमज्वर, पांडु, कामला, सर्व प्रमेह, इत्यादि रोगांवर हा पाक प्रशस्त आहे. याकुती—भांगचे बूट ४४० आणुन कडक्यांत घालून चांगली धुवावीं. नंतर

पुरचुंदी वांधून चार शेर दुधांत टाकावी, व तें दूध चांगले आटवावें. त्याला विरजण लावून दर्ही करून घुसळण लोणी काढून दूप करावे. नंतर त्या तुपांत बदाम ६४० पिस्ते ॥ खवा ६४० खिसमीस ६४० चारोळी ६४० वैरे तलून ६४० साखरेच्या पाकांत ती द्रव्ये घालावीं. त्यांत १ जायफळ, १ जायपत्री, १ वेलादाणे, १ समुद्रशेकावें वीं, १ अफू, १ केशर, १ रुमामस्तकी, १ कंकोळ, २ सालंभिशी, २ सफेतमुसळी, २ काळीमुसळी, २ आस्कंद, २ शतावरी, २ कवचबजि, २ गोखरू, २ ताली-मखाना, १ अकूलकारा, १ सुंठ, १ मिरें, १ पिंपळी, पिंपळमूळ, हीं औषधे कूटन गाळून राहिलेले भांगीचे तूप त्यांत घालून वरणी भरून ठेवावी. हा याकुती अवलेहासारखी असावी. हिजपासून शुक्रस्तंभ, शुक्रवृद्धि उत्कृष्ट होते. हिन्द्या अंगी मादक शक्ति विद्रोष आहे. हिजवर अच्छेर दूध प्यावे. ज्याला कैफाची संवय नाहीं त्यांने हिचे सेवन करू नये. केळे तर फार थोडे करावे. उत्तार-निबू, ताक भात. लसूणपाक—पाव शेर लसूण रात्री ताकांत भिजत घालावा, द्यणजे त्याचा उग्रगंध जातो. नंतर धुकून वांटून गोळा करून दोनदा पाण्यांत उकलावा. नंतर तुपांत परतून त्यांत औषधे घालावयाची तीः—रात्रा, शतावरी, गुळवेलीचे सत्व, कचोरा, सुंठ, देवदार, वर-धारा, अंवा, चित्रक, बडीशेप, पुनर्नवा, त्रिफळा, पिंपळी, वावडिंग, हीं तोळा तोळा घेऊन वारीक करून घालावीं. शीत झाल्यावर त्यांत पावशेर मध घालावा. साखरेचा पाक करून त्यांत वरचीं औषधे घालून पाक करावा. हा दररोज ४ तोळे भक्षिला असतां सर्व वायरोग दूर होतात. हा लसूणपाक, वर्ण, आयु, पुष्टि आणि बल देतो. शेवंतीपाक—काटे शेवंतीचीं फुले एक हजार घेऊन तुपांत तवावीं. नंतर खडी-साखर चार भाग व दालचिनी, तमालपत्र, एलची, नागकेशर, हीं प्रत्येकी चार चार तोळे द्राक्षे २४ तोळे मध ३२ तोळे व गुळवेलीचे सत्व २ तोळे हीं सर्व एकत्र करावीं आणि त्यांचा अवलेह किंवा पाक करावा. तो एक तो० प्रातःकाळी द्यावा. हा शेवंती-पाक, जीर्ण ज्वर, क्षय, खोकला, अभिमांद्य, प्रमेह, प्रदर, रक्त विकार, कुष्ट, अशो-रोग, दुःसाध्य नेत्ररोग व मुखरोग यांचा नाश करील. सालंभिशीपाक—अर्धा शेर पंजाबी सालंभिशी, अर्धा शेर पिस्ते, पावशेर बदाम, दोनशेर खडीसाखर, १ सफेत मुसळी, ४ गोखरू अगर सराटे, २ आस्कंद, २ तालीमखाना, २ शतावरी, २ कवचबजि, १ केशर, २ रुमामस्तकी, १ जायफळ, १ जायपत्री, १ लेवा, १ दालचिनी, १ कंकोळ, १ वंशलोचन, १ वेदाणा, ९ चारोळी, १ तोळा अकोड, यांचा पाक करावा आणि दररोज ३ तोळे द्यावा. वर पावशेर दूध प्यावे. हा उत्तम पुष्टिकारक व वीर्यवृद्धिकर आहे.

१४७ अौषध-प्रतिनिधि.

अजमोदा—ओवा.

अतिविष—नागरमो.

अष्टमूत्र-गोमूत्र.

अम्लवेतस—तुका, आंव, अ-

लुवुखार.

उत्तर-कमल.

कुट्टि, वृद्धि-डुक्करकंद.

कंकोल—एलची, जायपत्री.

कंद-सुरण.

कस्तुरी—जायपत्री.

काकोली—आस्कंध.

क्षीरकाकोली—शतावरी.

कांतलोह—तिखे, पोलाद.

जायपत्री—लवंग.

जिरे—धणे.

जीवक व कृषभक—भुयको-

हव्या.

तगर—कोष्ठ.

तांदळ—जोधळे, साठे। तांदळ,

धायटीफूल—मोहाचे फूल.

नखला—लवंग.

नीलोत्पल—कमोदपुष्प.

पिपळी—मिरी.

पुष्करमूळ—कोष्ठ.

वावचन्या—टाकल्याचे बां.

विववा—वित्रक.

रसांजन—दारुहल्द.

रईचाचीक—रईचेपानांचारस.

तुरी—कुक्किथ.

जुने तूप—साजुक तूप.

दहीं ताक.

दारुहल्द—हल्द.

शेळचे दूध व मेंढीचे दूध—

गाईचे दूध.

द्राश्च—खजूर, शिवणीचे फळ.

मिरी—लवंग.

सोने—सुवर्णमालिक, लोहभ-

स्म.

हिरा—वैकांतमणि.

कापूर—चंदन, रक्तचंदन.

खेरसाल—कडूनिवाची साल.

गजपिपळी—पिपळमूळ.

जो पदार्थ मिळत नाही, त्याचे गुणदोष पाहून, तसेच गुण ज्या पदार्थाचे असतील

तो पदार्थ त्या ठिकाऱ्या योजावा.

सर्व साधारण अनुपाने.

१ सत्रिपातास आल्याचा रस. २ कासशळेंधविकारास अडुळशाचा रस व त्रिकटू चे चूर्ण. ३ उवरास व विषमज्वरास मध आणि पिपळी. ४ परतलेल्या उवरास कि-राहित, नागरमोथे व पिसपापडा. ५ संग्रहणीस ताक. ६ जीर्णज्वरास मध पिपळी. ७

गहू—नाचण्या.

चंदन—वाळा, कापूर. ८ चंदन

चवक—गजपिपळी.

चित्रक—दांती, जेपाळ.

मारंगमूळ—रिंगणीमूळ.

मध—जुना गुळ.

मेदा, महामेदा,—च्येष्ठीमध.

व आस्कंध.

मोती—मोत्यांची शिंप.

मोरवेल—दालचिनी.

रक्तचंदन—वाळा.

हरीतकी—आंवळकाठी.

रुपे—रौप्यमालिक, लोहभस्म.

लक्ष्मणा—मयूरशिखा.

वन्या—सांचे.

वेखड—मोरवेल, कोळिजन.

क्षाराचे अभावी अघाड्याचा

क्षार घ्यावा.

गजपिपळी—पिपळमूळ.

जंतांस वावडिंग. ८ मूळव्याधीस चित्रक व विबवा. ९ गांडुरोगास मंहूर. १० क्षया-स शिलाजित. ११ श्वासास भारंगमूळ व सुंठ. १२ प्रमेहास आंवळकाठी, हळद व शर्करायुक्त त्रिकला. १३ तृष्णेस सोने तापवून तें पाण्यात भिजवून तें पाणी. १४ उवरास व तृष्णेस लोखंड तापवून पाण्यात विज्ञवावें तें पाणी. १५ त्रिदेशास आल्या-चा रस व मध. १६ शूलास हिंग व तूप. १७ आमवायूस करंज, गोमूत्र, एरडेल. १८ प्याहास त्रिकला व पिपळी. १९ विषास शिरीषवृक्ष व सोने. २० कासास रिंग-णी व त्रिकटू. २१ वातव्याधीस गुग्गुळ, लसुण व तूप. २२ रक्तपित्तास अडुळशा. २३ फेपन्यास व वाणी चांगली होण्यास वेखड, अक्कलकारा व मध. २४ उदरास रेचन. २५ वातरक्कास गुळवेल व एरंडेल. २६ आर्द्दतवायूस उडदाचे वडे व लेणी. २७ मेदो रोगास मध व पाणी एकत्र करून. २८ प्रदरास लोघ. २९ अहूचीस महा-कुंग अथवा डाळिब. ३० व्रणाम त्रिकला व गुग्गुळ. ३१ शोकास मध. ३२ आम्ल-पित्तास द्राक्षे. ३३ मूत्रकुच्छास शतावरी व कोहळ्याचे पाणी. ३४ नेत्रोगास त्रिक-ला. ३५ उन्मादास जुने तूप. ३६ निद्रेचा नाश झाला असतां हाशीचे दूध. ३७ कु-छास खेराच्या नाराचे पाणी. ३८ श्वेतकुशास वावंच्या व बोखाडा. ३९ अजीर्णीस निद्रा, हरीतकी आणि उवेषण. ४० ओकारीस लाड्या. ४१ जत्रूपासून वर जेवडे रोग होतात त्यांस तीक्ष्णीषधांचे नस्य. ४२ पारंवृगुलास पुष्करमूळ. ४३ मूच्छरिंगा-स शीतोपचार. ४४ शरीर कुश झालें ह्याणजे लोणी, खटीसाखर व सोन्याचा वर्ण. ४५ मूत्रखेच्यास शिलाजित. ४६ मूत्र बंद झाल्यास कोवळ्या मुळ्याचा रस व सोरा एकत्र करून. ४७ गुल्मरोगास वायवर्णीची साल, ४८ विद्धिरोगास रक्तावा. ४९ उचकीस लादेच्या रसाचे नस्य अथवा नवसागर, नुना व निवूचा रस एकत्र करून वास यावा, अथवा एक मासा पाण्यावरोवर पोटांत यावे. ५० दाहास शीतविविध. ५१ भर्गदरास कुच्छाचे हाढ, गादवाचे रक्तांत उग्गुळून शेखुपृष्ठीचे रसांत मिश्रित करून लावावे. ५२ स्वर नीट होण्यास पुष्करमूळ मध्यातून यावे. ५३ शीतास व शैत्यास नागवेल व मिरी. ५४ समास.

एजन्सी, नासिक.

०८ उकां छार्टहुत २ लाली त वारी छार्टहुत ३ गडीसाठ भांडां
श्रीलेत्र जनस्थान (नासिक) हे तांबेपितळेचीं भांडी-तांटे, गडवे, पेले, पळ्या,
वाढ्या, कुकवाचे करंडे, उपरणीं, गंगोदकाच्या गंगाजळ्या, अत्तरदाण्या, गुलाबदाण्या,
तबके इ. सुरेख व टिकाऊ करण्याविषयीं प्रसिद्ध आहे. तसेच तोडेजोड, ठुशा,
त्रुटिका (गळसरी) इ. चांदी सोन्याचे अलंकारही येथे उत्तम होतात ही आख्या आहे.
आही येथला व या प्रांतांतला हरएक कारागिरीचा माल (वेफायदा) व धर्मनाश
नसेल तो पाठवीत जाऊ. शिवाय सांगली वगैरे प्रसिद्ध टिकाणच्या एखाद्या नमुना
न्याबरहुकूम माल पाहिजे असेल तर तोही नमुना पाठविल्यास योग्य अवकाशांत
तथार करून देऊ. आमचा पिंडीजाद धदाच चांदी सोने खरदीचिक्कीचा व दागदा-
गिने आणि भांडी वगैरे करविण्याचा असल्याने आहास या धंयांतली माहिती विशेष
आहे. तेव्हां आझाकडून हीं कामे विशेष कसोशीने होतील व आमचे मार्फत माल
देणार घेणारास फारच फायदा होईल.

आहाकडून माल मागवितेवेळी रक्कम अगोदर आली पाहिजे. वही. पा. नेही पा-
ठवू, पण ते आमच्या मर्जीवर आहे. आमचे कमिशन १०० रुपयाचे आंतील कोण-
त्याही पूर्ण अगर अपूर्ण रकमेच्या दर रुपयास चार आणे प्रमाणे; व १०० रुपयाचे
वरील कोणत्याही रकमेस शेकडा २॥ ८. प्रमाणे पेडल, वाजक माल घेणारे व्यापारी
यांच्यांची कभी कमिशनचा निराळा ठराव होईल.

याशिवाय येथील श्रीरामचंद्र, श्रीसुंदरनारायण, श्रीकपालेश्वर वगैरे देवालयांचे,
श्रीगंगेचे, तसेच इतर त्रिवेश्वर वगैरे प्रसिद्ध स्थानाचे फोटो आझाकडे विक्रीस आ-
हेत. त्यांची किंमत आमचे क्याटलागावरून समजेल.

येथील श्रीगोदावरीचे पवित्रोदक—जे प्रत्यक्ष श्रीरामचंद्रप्रभूस अमृतापेक्षाही प्रिय
झाले आहे ते—ज्या कोणास घरवसल्या पाहिजे असेल त्यांना बारदानखर्च दिल्यास
केवळ आठ आणे कमिशनास लागेल तितके पाठवू. याहून जास्त माहितीकरिता आ-
मचा भांज्यांच्या आकृतींचा सचित्र क्याटलाग पहावा. त्याची किंमत द. ह. सह
दोन आणे आहे. नाटपेट पत्र घेतलें जाणार नाही. उत्तरास तिकीट पाठवावें.

रघुनाथ वामन परचुरे, ५०
ना।

